

АННЕМАРИЕ ШИММЕЛ

**ЖОНОН МЕНИНГ
ЖОНИМДА**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ -- 1999**

Олмон тилидан ЙУЛДОШ ПАРДА таржимаси

© 1995 by Kösel – Verlag GmbH & CO.,
München.

© Ҳуқуқий маърифат тарғиботи Маркази,
1999.

© «Шарк» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти,
1999.

ТАҚДИМНОМА ЎРНИДА

1995 йилда Германияда етакчи олмон исломшунос олимаси Аннемарие Шиммел хонимнинг «Жонон менинг жонимда» номли янги асари дунё юзини кўрганди. Энди эса китоб ўзбек тилига ўгирилганлиги шарофатидан ўзбек китобхонлари ҳам заҳматкаш олима ижодининг бир қирраси билан яқиндан танишиш, унинг баракасидан баҳраманд бўлиш имконига эга бўлмоқдалар.

Шиммел хоним қарийб эллик йиллардан бери барча маданият ихлосмандларига Ислом дини тўғрисида чуқур ва ҳартомонлама маълумотлар бериш ишига ўзининг залворли ҳиссасини қўшиб келмоқда. 1995 йил 15 октябрда хонимга Германия Китоб савдоси ташкилотининг Тинчлик мукофоти берилди. Бу Шиммел хонимнинг илмий ҳаётидаги энг баланд чўққи ва унинг хизматлари берилган энг юқори баҳодир. Мукофот топириллаётганда Германия Федератив Республикаси Президенти табрик нутқи сўзлаб, Шиммел хонимни маданиятлараро энг яхши мулоқотни йўлга қўйган фан арбоби, деб атади. Табрик нутқида жумладан шундай дейилганди: «Маданиятлараро мулоқотни йўлга қўйиш учун шу маданиятларни ўзлари яхши билган ҳолда бошқаларга ҳам ўргатадиган, бошқаларнинг маънавияти ва қадриятларини яхши тушунадиган, ўзлари тўплаган билимларни бошқаларга ҳам улашадиган ва шу аснода ишонч кўприкларини қурадиган одамлар керак. Шиммел хоним мана шундай жонкуяр кишиларимиздан биридир. Шу сабабдан хоним муносиб равишда Тинчлик мукофотини олишга сазовор бўлди. Шиммел хоним Исломнинг руҳий оламини жон-дилдан севади, шу сабабдан кўплаб мусулмонлар ҳам хонимнинг ҳурматини жойига қўядилар».

Шиммел хонимнинг ушбу асари ўзбек тилига таржима қилиниб, Ўзбекистонда нашр этилишини олмон-ўзбек алоқаларини янада чуқурлаштиришга қўшилган навбатдаги ҳисса, деб баҳолаш жоиз. Тўқсонинчи йил-

лар бошидаги сиёсий ўзгаришлар Германия билан Ўзбекистон ўртасидаги илк сиёсий, хўжалик ва маданий алоқаларнинг вужудга келишига имкон яратди. Ушбу асарнинг ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентда чоп этилиши мамлакатларимиз ўртасида саккиз йилдан бери давом этиб келаётган алоқаларнинг янада кенгайишига қўшилган улусидир.

Шу ерда мен бир нарсани алоҳида қайд этиб ўтишни истардим. Шиммел хонимнинг ўзбек тилига ўгирилган бу китобчаси давлатлараро бўлган муносабатларнинг эмас, балки алоҳида шахсларнинг фаолликлари натижаси ўлароқ дунё юзини кўрди. «САНАВИТА» фирмасининг эгаси, Германиянинг «Иммунитет ва атрофмуҳит» жамғармаси раиси жаноб доктор Йоахим Морманн Шиммел хонимнинг бу асарини ўзбек тилида чоп эттириши учун таҳсинга лойиқ савобли ишларни амалга оширди. Асарни таржима қилиб, ўзбек китобхонларига етказиши гоёсини эса ёзувчи ва таржимон жаноб Йўлдош Парда ўртага ташлаганди. Бунинг учун унга ҳам раҳмат айтишимиз жоиз.

Доктор РАЙНХАРТ БИНДЗАЙЛ
Германиянинг Ўзбекистондаги
Фавкуллда ва Мухтор элчиси

Тошкент,
1999 йил 1 сентябрь.

СЎЗБОШИ

Кейинги пайтларда муслима хотин-қизлар муаммоларига бағишланган китоблар ёмғирдан кейин чиққан кўзиқориндек кўпайиб кетди. Ҳозирги кунларда ҳам турли ижтимоий изланишлар олиб борилмоқда, тиббиёт масалаларига қўл урилмоқда, ҳарамнинг ижобий ва салбий томонлари ўрганилмоқда, арабий ва туркий ҳукмдор хотин-қизлар тўғрисида асарлар битилмоқда, эркак ва аёл ўртасидаги жинсий масалаларга, болалар тарбиясига жиддий эътибор берилмоқда — қисқаси, «Ислом динида аёлларга муносабат» мавзуси том маънода бозори чакқон, мода мавзулардан бирига айланиб бормоқда. Бундан руҳланиб кетган феминистлар, яъни Фарб мамлакатларида, ҳаётнинг барча жабҳаларида, аёлларни биринчи ўринга олиб чиқишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган аёллар ҳаракати тарафдорлари тарихий воқеаларни ва айниқса, исломий тиллар ва адабиётларни чала-чулпа, юзаки ўрганиб, ўртағиёна асарларни потирлатиб ёзиб ташламоқдалар, аммо афсуски, уларнинг кўпчилиги ҳатто қўлга олишга ҳам эришмайдиган даражада.

Вийбке Вальтерснинг «Исломда аёл» сарлавҳали гўзал асари устида эса ҳали кўп йиллар давомида илмий ишлар олиб бориш мумкин. Захико Муратанинг «Ислом дини буюрган муқаддас амаллар» китобида эса турли жинс вакиллари ўртасидаги муносабатга исломий ҳуқуқшунослик турларидан бири бўлмиш сўфизмда энг таъналик бўлган олимлар нуқтаи назаридан баҳо берилган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу китобчада Ислом сўфизмида хотин-қизларга нисбатан бўлган муносабат тўғрисида китобхонларга баҳоли-қудрат аниқроқ тушунча беришга ҳаракат қилдик, аммо бу ҳаракатимиз тўсатдан феминистик адабиётлар оқимида сузишга уриниш деб тушунилмаслиги лозим. 1950 йилда мен сўфий аёллар тўғрисида бир мақола эълон қилган эдим. Уша мақолани қисман шахсий қизиқишлар натижасида ёзган

бўлсам, қисман профессор Фридрих Хайлернинг кистовлари мени ўша асарни ёзишга ундаганди. Ўша пайтларда жаноб профессор билан дин тарихи соҳасида яқиндан ҳамкорлик қилардик. Мен турли динларда аёлларга нисбатан бўлган муносабат тўғрисида маърузалар ўқирдим, семинарлар ўтказардим. Бу ишларим ҳар сафар янги-янги хулосаларга келишга, илмий изланишларимда янги-янги уфқлар очишга ёрдам берди. Очиғини айтганда, сўфий аёллар мавзуси мени аввалбошдан ўзига мафтун этган. 1928 йилдаёқ Маргарет Смит ўзининг Робийа ал-Адавиййа тўғрисидаги йирик асари бўлмиш «Сўфизмда Робийа сиймоси» китобида шу мавзуга қўл урганди. Мен бу мавзуга фақат унинг адабий муҳимлиги учунгина эмас, балки авлиёсифат аёллар, Ислом дунёсидаги сўфий раҳнамо аёллар билан учрашганларимда, Туркия, Хиндистон ва Покистондаги номлари тилларда дoston бўлиб қолган аёлларнинг қабрларини зиёрат қилганимда қалбимда аллақандай тасвирлаб бўлмас бир туйғу пайдо бўлиб, фақат борлиғимнимас, балки барча фикру зикрим, руҳимни ўзига ром этгани учун қўл урмоқдаман. Ушбу китобчамни улкан бир миннатдорчилик ила авлиёсифат аёллардан бири, турк сўфий адибаси Самиха Ойверди (1906–1993)нинг ёрқин хотирасига бағишлайман. Китобда ишлатилган ўта камёб маълумотларни йиришда унинг анча меҳнати сингган.

Исломий донишмандликда хотин-қизларнинг ўрнини тасвирлаб бериш ҳам кишининг эътиборини ўзига жалб этади. Ҳадисларни тўғри ва ишончлилигига қараб саралаш «илм ар-риджал», яъни «эркаклар шуғулланадиган фан» деб юритилса-да, аммо муҳаддис аёллар тўғрисида ҳам тарихда маълумотлар анчагина.

Пайғамбар алайҳиссаломнинг кенжа хотинлари Ойша онамиз Куръони каримни ва Пайғамбар алайҳиссаломнинг қарийб барча ҳадисларини ёд билмасмиди? Ахир у зот Муҳаммад Мустафонинг шахсий ҳаётлари тўғрисидаги маълумотларнинг асл булоғи, манбаи эмасмиди? Пайғамбарга замондош бўлган кўпгина хотин-қизлар кейинчалик диний олималар сифатида дунёга танилдилар, чунки улар тез-тез Пайғамбаримиздан диний масалалар бўйича ёрдам сўраб турардилар. 1600 йиллар атрофида форс тилида битилган бир асарда бешта дин олимаси тўғрисида маълумот берилган. Бу олималар фундаменталистлар томонидан инкор этилган, қораланган халқона расм-русумлар ва тасаввурларнинг моҳиятини турли мисоллар келтириш йўли билан очиб бериш-

ган. Рут Родед ўзининг «Исломиё таржимаи ҳоллар тўплами» номли асарида кўрсатишича, таниқли шахсларнинг таржимаи ҳолларини ёзган муаллифларнинг асарларида тилга олинган исмларнинг каттагина қисмини аёлларнинг исмлари ташкил этар экан. 9-асрдан бошлаб то ҳозирги кунларгача ўтган барча таниқли шахсларни санаб чиқиб, у шундай қарорга келган. Хотин-қизлар ҳаёти тўғрисидаги билимларимизни оширишнинг яна бир муҳим манбаи ёш қизларга мўлжалланган, хотин-қизларнинг хатти-ҳаракатлари, ўзларини қандай тутишлари лозимлиги тасвирланган «Адаб китоблари»дир. 19-асрнинг ўрталарида яшаб ўтган Бҳопал маликаси Шохжаҳон бегимнинг «Таҳдиб ан-нисвон ва тарбият ал-инсон», яъни «Хотин-қизларга сайқал бериш ва инсонни тарбиялаш» асаридан кейин бизнинг асримизда Ашраф Али Тҳанавийнинг «Биҳишти сивар», яъни «Жаннат зеб-зийнати» асари дунё юзини кўрди. Бу китобни анча вақтлар давомида келиннинг ота-онаси кизнинг сепига қўшиб берарди. Келинчаклар бу китобни ўқиб, Деобанд диний мактабининг ўта қаттиққўл ахлоқ-одоб кўрсатмалари билан танишардилар ва турли ҳаётий шароитларда ўзларини қандай тутишлари лозимлигини ўрганиб олардилар. Бу китобни варақлар экансиз, ота-онага хат ёзганда қандай иборалар билан мурожаат қилиш лозимлигини, мусулмонларнинг расм-русумларига кириб қолган, аммо аслида Исломда бўлмаган ғайридиний одатлардан халос бўлиш йўлларини, чинакам тақводор бўлиш учун қандай амаллар қилиш ва қандай амалларни қилмаслик кераклигини (амри маъруф ва наҳйи мункар) ўрганиб оласиз, чунки улар ёрқин мисолларда қисқа ва лўнда қилиб тушунтириб берилган. Ашраф Али Тҳанавийнинг «Биҳишти сивар» (Жаннат зеб-зийнати) номли бу китоби Барбара Д. Метсалф томонидан юксак маҳорат билан инглиз тилига ўгирилиб, «Баркамол аёллар» сарлавҳаси остида чоп этилди. Турли маълумотларга ва кўрсатмаларга бой бу китоб Европа миллатларига мансуб мусулмон қизларга ҳам ҳақиқий қўлланма бўлиб хизмат қиладди. Аммо ўқувчилар бу китоб билан бирга 19-аср охириларида Ислом дунёсида чоп этилган, баркамол аёллар тарбияси хусусидаги янада илғорроқ ғоялар билан сўфоририлган романларни ҳам ўқиб чиқишлари лозим. Ҳинд-мусулмон ҳудудида иншо этилган бундай романлар сирасига, айтайлик, Носир Аҳмадининг «Мир атал аруз», яъни «Келинчакнинг ойнаси» асарини киритиш мумкин. Унда тасвирланишича, ўқимишли, тиришқок

қахрамон (қиз) ўзининг савобли ишлари билан бошқалардан ажралиб туриши лозим. Қиш пайтлари у камбағалларга кўрпа-кўрпачалар совға қилади, ўқиб ўз-лигини танишсин деган ниётида уларга Қуръони карим нусхаларини тарқатади. Синд худудида эса Мирза Қолих Бекнинг (1892) «Зийнат» асари маълум ва машҳурдир. Унда классик фанлардан таълим олган аёл ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини тўғри тута олиши тараннум этилган.

Мусулмон аёллар масалаларини тўғри тушуниш учун уларнинг адабиёт соҳасидаги фаолликларига ҳам бир назар солмоқ керак. Аёллар қаламига мансуб шеър ва газаллардан иборат кенг қамровли катта бир тўплам тузиш мумкин. Фикримча, бу антология қадимги араб марсияларидан бошланса мақсадга мувофиқ бўлади, чунки араб хотин-қизлари жангларда ҳалок бўлган оталари, ака-укалари ва эркак қариндошларига бағишлаб, уларни эслаб айтган бундай марсиялар ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Фаластинлик шоира Фадво Туқоннинг «Акам ҳақида марсия» асари юқорида айтилган гапларга яққол мисол бўла олади. Тўпламга сўфиёна ишқ кўшиқлари-ю, форс шоираси Маҳсатийнинг салгина беҳаёроқ тўртликларидан тортиб, форс ва турк аёлларининг лирик кўшиқларигача барчаси киритилиши лозим. Ҳукмдор аёллар ва маликалар қаламига мансуб деб келинаётган шеърий асарларни ҳам унутмаслик лозим. Бунга мисол қилиб Фаҳри Ҳаравийнинг «Жавоҳир ал-ажойиб» асарини ва бобурий малика Зебуннисо (1689 йилда вафот этган) асарларини келтириш мумкин. Шундай антология яратилса, турли миллатларга мансуб муслималарнинг поэзияда қанчалар фаол иштирок этишгани-ю, ҳозирги кунларда ҳам қаламни қўлдан қўймаётганликлари кафтда тургандек аён бўлади. Ҳуснихат ёзувчи хаттот хонимлар тўғрисида ҳам шундай илиқ гапларни айтиш мумкин. Уларнинг номлари юксак дид билан кўчирилган Қуръони карим нусхалари ва бошқа матнларда сақланиб, бизгача етиб келган. Жаҳоннинг энг улкан олимлари ҳам болалигида албатта мактабларда билим олган. Шундай зотларга илк бор мактабларда сабоқ бериб, ёзиш-чизишни ўргатган муаллималар-у, профессор хонимларнинг-да номларини тилга олмоқ жоиздир.

Сиёсат бобида жавлон урган муслималарни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Халифаларнинг оналари ва рафиқалари ҳам гарчи тўлиқ расмий бўлмасада, сиёсатда ва айниқса диний сиёсатда жуда фаол бўлиш-

ган. 900 йилларда ўтган шундай муслималарни Л. Ма-
сигнон ўз асарида бирма-бир санаб ўтган. Баъзи мусли-
малар Ислом дунёсининг чекка ҳудудларида, ҳатто
ҳукмдор даражасигача кўтарилишган. Ибн Баттута Ма-
ледивия (Мали)да бир муслима ҳоким бўлганлигини
ёзади. Шимолий Африкада яшовчи туареглар хотин-қиз-
ларга ҳаддан ташқари кенг ҳақ-ҳуқуқлар бериб қўйган-
лигини ёзаркан, ўзи бу ҳолни унчалар маъқулламасли-
гини ҳам қистириб ўтади. Туркий аъёналарга кўра аёл-
лар ҳеч қандай тўсиқсиз ҳукм суришган. Шу сабабдан,
келиб чиқиши туркий бўлган Деҳли ҳукмдори Элтутмиш
1236 йилда кизи Розияни валиаҳд қилиб қолдирган.
Мисрда эса Шажарат ад-Дур исмли собиқ кул аёл бир
неча йил ҳукмронлик қилган. Кейинчалик Ҳиндистон-
нинг ҳукмрон табақасига мансуб аёллар нафақат бобу-
рийлар даврида, балки шу билан бирга Деккан подполи-
гида ҳам етакчи ўрин тутганлар. Шу маънода Аҳмадна-
гар маликаси Чанд Биби номига алоҳида урғу бериш
лозим. Афсуски, 1600 йилда бу аёл кўшинга бошчилик
қилиб, ўз мамлакатини душманлардан ҳимоя қилаёт-
ганда, сипоҳлари сотқинлик қилиб уни вазифасидан чет-
латганлар. Деҳли ва Агра, Колконда ва Биджапурлик
ҳукмдор аёллар айниқса, меъморчилик, ҳуснихат ва
адабиёт ҳомийлари сифатида машҳурдирлар. Ер юзидаги
энг муҳташам меъморчилик обидаси бўлмиш Тож Маҳал
Шоҳ Жаҳоннинг рафиқаси, 1631 йилда ўн тўртинчи
фарзандига кўзи ёриётганда вафот этган муслима малика
Мумтоз Маҳал шарафига бунёд этилгани ҳам бежиз
эмас. Ҳиндистон муслималарининг 1947 йилгача бўлган
сиёсий жонбозликларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. На-
фис мўйқалам соҳибалари яратган мўъжаз рангасвир-
лар тўплам шаклида чоп этилса таҳсинга лойиқ иш
бўлурди. Фикримча, тўпламда форс дostonлари учун
яратилган мўъжаз рангасвирлардан тортиб, Ҳиндистон-
даги бобурийлар сулоласи вакилларининг портретлари-
гача барчаси жой олиши лозим. Кишиларнинг юз кўри-
нишларидан бошлаб кийимларигача таҳлил қилинса,
айни муддао бўлурди. Сарой хонимларининг унвонлари-
ни, яъни қайси хонимга қандай иборалар ила мурожаат
қилинишини ҳам ўрганиб чиқиш керак. Қотибият дасту-
риламалларида бу иборалар, уларга ёзиладиган мактуб-
ларнинг кўргазма нусхалари мавжуд. Мамлуклар даври-
да ҳам шундай хизмат дафтарчалари бўлганлиги маъ-
лум. Сарой девонхоналарининг ҳар бирида бунақа дасту-
риламаллар бўлган. Бундан ташқари, машҳур аёллар-

нинг араб, форс, турк ва урду тилларида битилган таржимаи ҳоллари мавжуд. Албатта, бу ижобий томонларни бирма-бир санаб ўтиш билан бир қаторда даврлар ўтиши билан аёлларнинг ижтимоий аҳволи маълум даражада оғирлашганини, бир вақтлар қайишқоқ, мулоҳим бўлган қонун-қоидалар мўртлашганини ҳамда салбий тасаввурларнинг кенг тарқалганлигини ҳам унутмаслик керак. Куръони каримдаги «ва эркакларнинг аёллар устидан бир даража имтиёзи бор», деган ояти карима (2:228) бироз янглиш тафсир қилиниб, аёлларни камситиш, эзиш учун бир баҳона бўлганлиги, уларнинг кўпгина ҳуқуқлари чеклаб қўйилганлигини унутмаслигимиз лозим. Баъзи қўли эгри, порахўр қозилар эса мерос, талок ва шунга ўхшаш масалалар ҳал этилаётганда кўпгина хотин-қизларнинг ўқиш-ёзишни билмаслигидан фойдаланиб уларнинг ҳаққига чанг солганлиги ҳам сир эмас. Хотин-қизлар ўқиш-ёзишни билмасалар ҳам бўлаверади, деган тушунча тобора томир отиб кетаверган.

Маълумки, Пайғамбар алайҳиссаломнинг рафиқаларидан камида биттаси ўқиш-ёзишдан хабардор бўлган. Аммо ҳали-ҳануз бу масала бўйича юритилаётган баҳслар тугагани йўқ. Халқ оғзаки ижоди намунаси бўлмиш кўпгина асарларда хотинларнинг макр-ҳийлалари тўғрисида саноксиз ривоятлар бор. Бироқ бундан «мусулмонлар шу сабабдан ҳам хотинларига кўз-қулоқ бўлиб юришаркан-да», деган хулоса келиб чиқмайди, чунки бунақа ҳолатлар Ғарбда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Дин олимларининг «Аёллар жаннатда Аллоҳ таолонинг жон бахш этувчи масъуд жамолини кўришга муяссар бўладиларми ёки йўқми?» деб юритган баҳсларига жиддийроқ эътибор бериш керак, чунки бу масалада ҳали ҳеч ким бирор жўяли гап айтилгани йўқ, зеро бу ғайб ишларидан ҳисобланади. Ривоят қилишларича, Пайғамбар алайҳиссалом «Дўзах аҳлининг кўпчилиги аёллар эканлигини кўрдим», деган эканлар, шунга асосланадиган бўлсак, аёлларнинг жаннатга кириш-кирмаслиги номаълумлигича қолади. Аммо Муҳаммад Мустафога боғлаб айтилган бошқа бир ривоятда бу салбий нуқтаи назарнинг бутунлай тескарисига дуч келаемиз. Айтишларича, кекса бир момо (китобнинг «Момолар» бўлимига қаранг) Пайғамбар алайҳиссаломдан: «Бизга ўхшаган юзларини ажин босган, кўзлари йиринглашиб, мункайиб қолган кампирлар ҳам жаннатга кирадиларми?» деб сўраганида, Ул зот жиддий равишда: «Йўқ, сизга ўхшаган момолар жаннатга қўйилмайди», деб жавоб берган, сўнгра кампир-

нинг руҳи тушиб кетганини кўргач, жилмайиб кўшиб қўйган: «Сизга ўхшаб мурриб қолган момоларнинг барчаси аввал ўн саккизга қирган бокира қизларга айлантирилади, сўнгра жаннатга киритилади».

Ислом жамиятида энг катта хурматга лойиқ зот турмуш қурган аёл, аниқроғи она ҳисобланади. Бу ҳол Пайғамбар алайҳиссаломнинг «Жаннат оналарнинг оёғи остидадир», деган ҳадиси шарифларида ҳам яққол баён этилган. Пайғамбар алайҳиссалом яна шундай деган эканлар: «Агар Аллоҳдан бошқа нимарсага ҳам сажда қилишга руҳсат этилганда, аёллар ўз эрларига сажда қилсинлар, деган бўлардим». Бу гаплар аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли эканлигига бир мунча зиддир, аммо Тавротда ҳам «Бу эркак сенинг хожанг бўлиши лозим», дейилмаганми? Сўфизмда эса аёллар тўла равишда тенг ҳуқуқлилика эришган, ҳатто баъзи баркамол аёллар «чинакам эркак», деб ҳам тасвирландилар. Ислом дини нозил этилган кундан бошлаб ҳозирги кунларгача тақводор, ўқимишли ва ёлғиз Аллоҳ таолони севгувчи аёллар бўлган, бор ва бўлади. Ушбу китобчамизда биз ҳам Аллоҳ таолога интилган жон тимсоли бўлган тарихий шахслар бўлмиш шундай аёлларга мурожаат қиламиз. Ушбу фикрларимни қоғозга туширишга мени илҳомлантирган профессор, доктор Али С. Асанийга чин дилдан миннатдорчилигимни изҳор этаман. Биз у киши билан Ҳарвард университетига бирга ишлаймиз. Бу зот Исмоилийларнинг итоатни, садоқатни мадҳ этувчи адабиётидаги аёллар сиймоси тўғрисида ажойиб асарлар яратган ва янги илмий ишлар учун кенг майдон очиб берган. Биз бу киши ва Нью-Йорк университети профессори, доктор Захико Мурата билан зиддиятлар муаммоси ва аёлнинг Ислом жамиятидаги ўрни хусусида тез-тез баҳслашиб турамиз. Доктор Доротеа Дуда китобга расмлар танлаш ва уларни топишда беминнат ёрдам кўрсатди. Диншунос олим жаноб Антон Кентемихга ҳам берган ажойиб маслаҳатлари учун раҳмат айтишимиз лозим. Христа Садоқай эса ҳар сафаргидек «ёзиб борувчи фаришта» вазифасини ўтади.

Алдерҳайлиген, 1994.

АННЕМАРИЕ ШИММЕЛ

КИРИШ

*«Рутсимон, Наомий боғичисимон
Жоним бир аёлдир қаршингда сенинг»,*

деб ёзган эди Эрих Мариа Рилке ўзининг «Соатлар китоби»да.

Бу тасвир, яъни Рут сингари ўз муҳаббатини торти-на-тортина изҳор этадиган аёл ёки қиз бола, «Қўшиқлар кўшиғи» (Тавротда) китобидаги эҳтиросли, алангали сўзлар ила севгилисини чорлаётган Суламит, ўзини «Худонинг чўриси» деб ҳис этадиган, Ул Зот бошига солган ҳар қандай кўргуликни миннадорчилик ила сўзсиз-сўроқсиз қабул этадиган аёллар фарблик насроний ўқувчиларга жуда таниш. Насроний оламда ҳам кўп-кўп сўфий аёллар ўтган. Илохий қўшиқларни эҳтирос билан куйлаган Магдебурглик Мехтхилд, Исо алайҳиссаломнинг турилиши ҳамда тарбияси сир-синаотларини ўз ҳаётида амалга оширишга ҳаракат қилиб кўрган Маргарет Эбнер, ўзини тўлик равишда Худо йўлига бахшида этган аёллар, Тереза фон Авила сингари ишқни қалбидаги оловли кўрғоннинг таъсир доирасига жо этолган зотлар ҳамда Зиеналик Катарина ва Швециялик Биргитта сингари Худо уларга ато этган кучни сиёсий ҳокимиятни эгаллашга сарф этган аёллар шулар жумласидандир. Қисқаси, Худони севгувчи жон мавзуси Фарбда ҳам яхши таниш. 19-асрда яшаб, ижод қилган Петер Хилле ўз шеърларида «Худога ошиқ жонларни» черковдан бироз олислаштириб, «келинлар» деб атаган. Сулаймон алайҳиссаломдан қолган «Қўшиқлар кўшиғи» китоби Бернхард Клерво томонидан тафсир қилингандан сўнг бу фикрлар алоҳида маъно касб этди.

Аммо мусулмон киши Рилкенинг жон ювоши, шикас-танафс ошиқ аёл сифатида тасвирланган шеърларига қандай муносабатда бўларкин?

Менимча, чинакам мусулмон киши Исломи динини соф эркаклар дини деб ҳисоблайдиган барча кишиларни лол қолдирган ҳолатда Рилкенинг шеърларида тасвирланган ҳолатни тўғри тушунади ва маъқуллайди. Бундан ташқари, агар у исломий халқлар адабиётларидан озми-

кўпми хабардор бўлса, дарҳол ўша адабиётлардан шунга ўхшаш тасвирларни топишига аминман. Зеро, исломий тушунчага кўра ҳаёт эркак ва аёл деган икки қутбсиз мавжуд бўлолмайди. (Захико Мурата ўзининг «Ислом дини буюрган муқаддас амаллар» асарида бу қутбларни «йанг» ва «йин» деб атайди). Куръони каримнинг 2-сура, 187-оятда эркакларга айтилганидек, «аёллар сизлар учун бир либосдир ва сизлар улар учун либосдирсизлар», яъни диний нуқтаи назардан қараганда эркак билан аёл бир-бирини «ўзим ўзим бўлсам, у менинг иккинчи Меним» деган даражада яқин ҳис қилиши керак, зеро либос кўпинча шахсни англатади. Иккинчидан, Ислом мистикаси, яъни сўфизм ўта даражада аёллик хусусиятлари ила бежалган.

Арабий сўфийларнинг ширадор, ифодали тилда ёзилган асарлари висолига етиш амри маҳол бўлган аёлга бағишланган ва улар муҳаббатнинг классик нусхасига айланган. Форс шеърятининг кўплаб намуналарида шoirнинг ойюзли, ўн тўрт яшар соқий бола хуснига мафтун бўлганлиги айтилади. (Кўпинча бу бола ёки нарсоний ёки зардўштийдир). Бу албатта соф рухий, маънавий муҳаббатдир, аммо унинг форс дунёсидаги сўфиёна кўринишига қанчалар таъсир этганини Хеллмут Риттернинг «Рух уммони» асарини ўқиган киши яққол англаб етади. Қудратли султон Маҳмуд Ғазнавий (999 йилдан 1030 йилгача ҳукм сурган) ўзининг ҳарбий асири, қули Аёзни шундай рухий, соф маънавий муҳаббат ила севган ҳамда ўзини «ўз қулининг қули» деб ҳис этган экан. Бу эса маънавий муҳаббатнинг нақадар кучли бўлиши мумкинлигидан далолат беради.

Сўфийларнинг таржимаи ҳоллари ёзилган китобларда юзлаб «художўй эр(как)лар» тўғрисида маълумотлар бор. Арабистон худудида Сулабий ва Абу Ну'айим томонидан мингинчи йиллар охирида ёзилган, сўнгра форс ёзувчиларига тимсол бўлиб хизмат қилган ҳагиографик (сўфийлар, дин пешволарининг таржимаи ҳоллари) асарларни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Мавлоно Фаридулдин Атторнинг 12-аср охирларида битилган «Тазкират ал-авлиё» асари ва Жомийнинг (вафоти 1492 йил) ундан 300 йил кейин дунё юзини кўрган «Нафаҳат ал-унс» асарини ҳам авлиёларнинг турли ривоятлар билан ўрашиб-чирмашиб кетган таржимаи ҳоллари тўғрисида маълумот берадиган асарлар қаторига киритса бўлади. («Нафаҳат ал-унс» асари Абдулло Ансорийнинг (1089 йилда вафот этган) илк форс авлиёларининг таржимаи ҳоллари

тўғрисидаги китобининг кенгайтирилган нусхасидир). Кейинги даврларда пайдо бўлган хинд ва турк тилларидаги кўплаб асарларни ҳам шулар жумласига кўшиш мумкин. Бу асарларда сўфий сифатида донг таратган баъзи аёлларнинг ҳам номларини учратиш мумкин. Афсуски, Суламийнинг (вафоти 1021 йил) ҳудожўй аёллар тўғрисидаги асари бизгача етиб келмаган. Сўфизм тарихидаги икки улкан сиймо, яъни Андалузиялик ибн Арабий (1165–1240) ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмидаги турк-форс ҳудудида таваллуд топган, аммо умрининг катта қисмини Кўнё шаҳрида ўтказган мавлоно Жаллолиддин Румий (1207–1273) лар эса аёлларга бутунлай бошқача муносабатда бўлганлар. Уларнинг асарларида баъзан бир-бирини инкор этадиган, бир-бирига зид фикрларга ҳам дуч келамиз. Аммо аввалбошда сўфизмнинг тамал тоши бир аёл, яъни Робийа ал-Адавиййа томонидан қўйилганлигини барча сўфийлар тан олишади. Бу ҳол барча классик асарларда акс эттирилган. Ривоятларга қараганда, у 8-асрнинг тўлиқ таркидунёчилик сўфизмига ягона Аллоҳни севиш тушунчасини олиб кирган. Шу сабабдан Ислондаги сўфиёна муҳаббат тарихи шу аёл номи билан бошланади. Робийа тўғрисида шундай ривоят қилишади: «Агарда аёл киши ўзини Аллоҳ таоло йўлига бахшида этиб, юртма юрт кезаркан, энди уни «аёл», яъни ожиза деб бўлмайдди, у энди чинакам «эр кишидир». «Эркак» сўзининг қўлланилиши эса (араб тилида «раджул», форс тилида «мард», турк тилида «эр») мистик назариёт ва амалиётда аёлнинг тутган ўрнини англаб етишда бироз қийинчилик туғдиради. Зеро, жиддий равишда Аллоҳ таолога интилган ҳар бир зот амалда «эркак»дир. Бу маънода унинг қайси жинсга мансублиги аҳамиятга эга эмас. 18-асрда яшаб ижод қилган Синдлик шоир Шох Абдул Латиф ўз асарларидан бирида қийинчиликлар ва дардларга эътибор бермасдан жасурлик ила ўз севгилиси томонга йўлга отланган қахрамони (қиз) ҳақида сўз юритаркан, уни (қизни) ҳақиқий эркак деб атайди.

Адабиётда «аёл-нафс(жон)» таққоси жуда муҳим ўрин тутади. «Нафс» сўзи «жон, рух» ёки «ўзлик» маъносини билдирадиган женский ролдаги сўздир. Бу сўзга Қуръони каримда уч бора дуч келамиз.

«Қуфр(ёмон) ишларга ундагувчи нафс(жон)», яъни «нафси аммора» (12:54), «ўз-ўзини айблагувчи жон» (маломатгўй нафс) (75:2) ва «Тинчланган рух» (хотиржам-сокин нафс) (89:27-30)лар кўпинча аёлга қиёс қилинади. Сўфийларнинг фикрича «нафс» кўпинча «ёмон иш-

ларга ундагувчидир». Шу маънода (женский роддаги) бу сўзни, яъни нафсни дунёнинг инъикоси деса бўлади, чунки дунё, яъни Ер юзидаги ҳаёт ҳам женский роддадир.

Мусулмон ёзувчилар йўлдан оздиргувчи, эркаклар ва болаларни ямламай ютгувчи бу дунёни худди ўрта асрлардаги насроний дин олимлари каби «аёл дунё» деб атаганлар, зеро бу «аёл дунё» доимо эркакларни йўлдан оздиришга, шахсий ва диний вазифаларини бажаришдан чалғитишга ҳаракат қилади. Таркидунё қилган сўфийлар аёлларнинг мана шу қудрати олдида ваҳимага тушадилар. Шунга қарамасдан, нафснинг Куръони каримда таъкидлаб ўтилган учта даражаси аёлларнинг тараққиёт имкониятларини юқорироқ баҳолашга асос бўлади. Гарчи хотинларни кўкларга кўтариб мақтовчи шоирлар қаторига кирмасада, аммо Ҳаким Санойий (вафоти. 1131 йил) шундай деб ёзганди: «Битта яхши аёл мингта эркакдан яхшироқдир». Юқорида номлари тилга олинган буюк сўфийларнинг асарларидаги каби Ҳаким Санойийнинг асарларида ҳам бир-бирини инкор этувчи, бир-бирига зид фикрлар мавжуд, масалан у Катта Айиқ юлдузлари туркумини изоҳлаётганда (бу туркум араб тилида «банат ан-на'ш», яъни «тобут қизлари» деб аталади) у «қизлар ҳаётдан кўра тобутда яхшироқдир», дейишгача бориб етган. Менимча, у туркумдаги юлдузларнинг порлоқлигига, чақнашига урғу бериш учун шундай деган бўлса керак, аммо асарда гапнинг иккинчи маъноси бўртиброқ чиққан-ки, ўқувчи албатта «муаллиф қизларга ўлим тилабди-да», деб тушунади.

Ислом дини бошдан-оёқ хотин-қизларга қарши дин, дейдиганлар албатта қаттиқ янглишадилар. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳозирги кунларгача тилдан тилга кўчиб юрган ушбу сўзларига эътибор беринг:

*«Хотин-қизлар, хуш бўйлар меҳри,
Бу дунёда дилга бўлди жо.
Кўнглим хуши, кўзим қораси,
Дил юпанчи намозда аммо».*

Зеро, аёллар хуш бўйлар таратгувчилардир. «Тай-ийб» (яхши, хуш) ва «тиб (бўй, ҳид) деган араб сўзлари бир ўзакдан ясалган сўзлардир. Муҳаммад алайҳиссаломнинг биринчи рафиқаси Биби Хадича (вафоти 619 йил) пайғамбар алайҳиссалом билан 25 йил давомида бирга умр кечирган, пайғамбарга илк ваҳийлар кела бошлаганда уни юпатган, далда бериб кўнглини кўтар-

ган, Хиро тоғининг ғорида ибодат билан машғул бўлган чоғларида содир бўлган воқеа шайтоннинг эмас, Раҳмоннинг хоҳиши билан юз берганига ишонтира олган биринчи зот эмасми?

Пайғамбар алайҳиссаломнинг энг кенжа қизи, Ислом дини йўлида шаҳид бўлган Имом Хасан ва Имом Хусанларнинг онаси Биби Фотима нафақат шиалар, балки бутун мусулмон оламида энг олийжаноб аёл, деб тан олинган. Она мавзуси Ислом динидаги энг марказий мавзулардан биридир. Араб тилидаги «рахма» (меҳрибонлик) сўзи билан «рахим» (онанинг бағри) сўзлари бир ўзакдан ясалган сўзлардир, шу сабабдан Яраттувчининг онадан-да меҳрибонлиги, кенг маънодаги муҳаббати тўғрисида гапириш менимча, хато бўлмаса керак. Пайғамбар алайҳиссалом ҳадиси шарифларидан бирида: «Жаннат оналарнинг оёғи остидадир», деган эканлар. Инсонлар тўғрисида тинимсиз қайғуриш, уларни деб азият чекиш фақат оналарга хосдир. Шу йўсинда «жон» (нафс) ҳам оналикнинг бир қисми сифатида тасвирланиши мумкин. Баъзи сўфий-теософик оқимларнинг тарафдорларида маҳсулот берадиган ҳар бир хатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чакмоқтош бирлашса, бу никоҳдан янада етукроқ фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эркаклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви ҳаётни янада юқорироқ поғонага чиқарувчи омилдир.

Худди шундай қаттиқ эркаклик унсури бўлмиш «кўрқув» ҳамда мулойим аёллик унсури бўлмиш «умид» сўфий файласуф Саал ат-Тустарий (вафоти 896 йил) таъкидлаб ўтганидек, «чинакам иймоннинг туғилишига» сабаб бўлади. Шахс, яъни «йанг унсури» ҳамда жон (нафс), яъни «йин» унсурини бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Улар худди таҳлил ва синтез ёки «фан ва муҳаббат» сингари (Иқболнинг форс тилидаги машҳур бир шеърининг сарлавҳаси) бир-бирига боғлиқ нарсалардир. Сўзимизнинг бошида Эрих Мариа Рилкенинг бир шеърдан парча келтирган эдик. Ислом сўфизмида ҳам шу шеър билан ёнма-ён қўйса бўладиган бирор тушунча бормикан? Муслималар ҳам севгувчи жон сифатида намоён бўлиб, эҳтирос ва интиқлик ила ўзини бахшида этиш ҳолатини ўз тилларида ифода этган асарлар бормикан? Муслималар ҳам тирик жон, албатта шу ҳолатга тушадилар. Сўфизм адабиётидаги маълумотларни аниқ ўрганиб чиққан киши бу мавзунинг жуда қизиқарли тарзда ривожланиб борганига амин бўлади.

Қуръони каримда аёлларнинг номлари жуда кам ҳолларда тилга олинган. Момо Ҳавво пайғамбарлар тўғрисидаги халқона ривоятлардагина йўлдан оздиргувчи сифатида тасвирланган. Қуръонда у гуноҳи азимга йўл қўйганликда айбланмайди. Исломда жинсдан жинсга мерос ўтадиган гуноҳкорлик тўғрисида биронта тасаввур йўқ. Гарчи Қуръонда бир қанча аёллар тилга олинган бўлса-да, уларнинг исми айтилмайди, фақат Муҳаммад алайҳиссаломдан илгари ўтган пайғамбар Исо алайҳиссаломнинг бокира онаси Биби Марямнинг номи тўлиқ келтирилган. У зот мусулмонлар ва айниқса, сўфийлар учун энг севимли сиймодир. Бу бокира аёл қуриб қолган бир хурмо тагида дам олаётганда тўлғоқ дардлари бошланиб, Исо алайҳиссалом дунёга келади. Шунда қуриб ётган дарахт бир лаҳзада кўкариб, барг ёзиб, гуллаб, ҳосил тугади ва кўп ўтмай Биби Марям гарқ пишган хурмолардан тановвул қилиб, қувватга ингач, фарзандини кўтариб уйига келади (19:25). Насронийлар уни Худонинг чинакам чўриси деб атайдилар. Кўҳна Аҳд китобларида Потифорнинг хотини деб тасвирланган Зулайхонинг Юсуф алайҳиссаломни йўлдан оздириш учун қилган хатти-ҳаракатлари бадий адабиёт таракқиётида муҳим омил бўлди. Шоирларга бу сиймо чинакам нафс тимсоли бўлиб хизмат қилган. Чексиз-чегарасиз муҳаббати туфайли беҳад ғам-аламларга гирифтор бўлган бу жон охир-оқибатда мақсадига етади, Юсуф билан бирлашади. Тинимсиз ғам чекиб изловчи ошиқ ниҳоят, Юсуф сиймосида зоҳир бўлган тенги йўқ илоҳий гўзалликка эришади. Шундай қилиб, Юсуф ва Зулайҳо тарихи эҳтирослар, ўртанишлар билан барча гўзалликлар булоғи бўлмиш Аллоҳга интилувчи жон тарихига айланади. Кўпгина изловчилар ўзларини Зулайҳога қиёс қиладилар. Қуръони каримнинг 27-сурасида тилга олинган, ривоятларда Билқийс деб аталган Сабаъ қироличасига классик мистик адабиётда бироз камроқ ўрин берилган. Биби Марям эса Исо алайҳиссаломни мурғак бир нишона ҳолатидан хушбўй гул даражасигача етказиб тарбиялаган зот деб қуйланади. Аммо Исломнинг улкан сўфий шоири Жалолиддин Румий асарларида ҳар учала аёл севгувчи жон сифатида намоён бўладилар. Ўрта асрларнинг улкан теософ олими, сўфий Ибн Арабий мавлоно Румийдан бироз илгарироқ ўзининг «Футуҳат ал-Маккийя» асарида аёллар ҳам сўфийликнинг энг юқори даражасига етишишлари мумкинлигини ёзган ва нафақат салбий маънодаги «нафс» сўзи, балки шу билан бирга

«зат», яъни «борлик» сўзи ҳам женский родга мансублигини таъкидлаганди. Унинг айтишича, Аллоҳ таолода яратувчан эркаклик унсури билан бирга рецептив аёллик унсури ҳам мавжуд экан. Ўзи яратган борлик, коинот Унга бамисоли аёлнинг ойнасидек хизмат қилиши лозим экан, акс ҳолда у Ўзининг жамолини кўролмас экан. Ибн Арабий аёллик унсурининг дунёда тутган марказий ўрнига шунчалар кучли урғу берадики, замонавий мусулмон танқидчилар уни, ҳатто «жуфтсексуал символизм»да айблашгача бориб етишди. Аммо унинг «аёллик билан эркаклик бир бирига чамбарчас боғлиқ, улар бир унсурнинг икки ажралмас бўлагидир», деган фикрлари анча пайтларгача муомалада бўлди. Зеро, Момо Хавво Одам Атонинг бир қисмидан, яъни қийшиқ коворғасидан яратилгандир.

Ҳинд-Покистон ҳудудидаги сўфиёна анъаналарда «келинчак» (келинжон) тасвири айниқса ёрқин шаклланган. Ҳиндавий анъаналарнинг ва айниқса, бҳакти сўфизмининг марказини ташкил этувчи «вирахини» тушунчасини тўғридан тўғри олиб бериш уларни тушунтиришнинг энг осон йўлидир. Унда айтилишича, фақат аёл киши «према», яъни чинакам муҳаббат ва «вираҳа», яъни ўтли орзиқиш туйғуларини ҳис этишга қодирдир. Севгилиси, унаштириб қўйилган йигити ёки эри олисда бўлган келинчак тасвирлаб бўлмайдиган даражадаги ҳижрон азобларида ўртанади. «Бараҳмаза», яъни «Ўн икки ой қўшиғи»нинг ҳиндча нусхасида ҳижрон ўтларида ёнаётган аёлнинг ўн икки ой давомидаги кечинмалари тасвирланган. Ҳиндустал (Ҳинд воҳаси) ва Панжоб ҳудудининг афсона ва ривоятларида ҳам шу фикрлар мавжуд. Синд ва Панжоб ҳудудларида яратилган бадий асарларнинг асосий қаҳрамонлари ҳар доим аёл кишилардир. Бу қаҳрамонларнинг қўпчилиги севгилисини ахтариб сафарга чиқади ҳамда узоқ вақтлар азоб-уқубат чекиб дунёдан кўз юмадилар. Улар ахтарган севгили ёр ҳам келиб шу ерда вафот этади ва улар ёнма-ён қабрга қўйиладилар. Севишганлар ўз ўлимидан кейингина ёр васлига ғойибона етишадилар. Тириклик чоғида, ҳар қандай оғир ҳолатларда ҳам, улар илк бор қўнғил берган ёрига вафодор бўлиб қоладилар. Бу жасур аёлларни бемалол жоннинг тимсоли деб аташ мумкин. Ўз бепарволигидан қаттиқ афсусланиб, ёрини ахтариб ўт бўлиб ёнаётган саҳроларда пиёда кезган ва алал-оқибатда бутун вужуди билан муҳаббатга айланиб қолган Зассини айтасизми ёки қудратли ҳукмдор томонидан ўғирлаб ке-

тилган, худди қамишдан ясалган най ўзи ўсган қамишзорни, ўз қамиш поясини эслаб, нолаю фирон чеккандек, шохона безатилган қасрда ҳам ўзи туғилиб ўсган кулбаи вайронасини эслаб, соғиниб азият чеккан Маруийни айтасизми, хуллас калом, Ҳинд-Покистон худудига мансуб афсоналардаги бу келинчақлар сиймосида инсоний тажриба ва сўфиёна назария мужассамдир. Исмоилийларнинг диний адабиётида, яъни «ғинонлар»да ҳам худди шундай тасаввурлар ярк этиб кўзга ташланади. Даврлар ўтиши билан қўшиқлардаги маъшуқа сиймосининг ўзгарганлигининг, энди у илк қўшиқлардагидек етиб бўлмас Ягона Аллоҳ эмас, балки муҳаббат қўшиқлари ва айниқса келинларнинг қўшиқларида энг сеvimли пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом тараннум этилаётганлигининг гувоҳи бўласиз. Исмоилийларнинг қўшиқларида эса кўпинча жамоанинг руҳий раҳнамоси Ҳозир Имом куйланади. Бу шеър ва қўшиқларнинг андозаси бир-бирига ўхшаш: аёл сифатида тасвирланган жон тор ва серхатар сўқмоқ бўйлаб олға интилади. Шоирлар эса кўпинча ўзларининг «Мен»ини аёл сифатида гапиртиришади, яъни ўша «Мен» баъзан «дугоналарини» чақиради ёки дугоналарининг ҳовлида бирор нарса тўқиб ўтирганини кўриб қолади. Ха, художўй дарвешлар ҳам тез-тез аёл кийимини кийиб, «Аллоҳнинг чўрилари» сифатида зикр тушишган. Сўфийлар Аллоҳ таолонинг Қуръони каримга кирмаган «Авлиёларим гумбазларим остидадир», деган оятини ҳам биладилар, энг яқин қариндошлари уларга маҳрам бўлиши мумкинлигига ишора қилиб, ушбу сўзларни Боязид Бистомий (вафоти 874 йил) қаламига мансуб деб биладилар: «Авлиёлар Аллоҳнинг келинларидир».

ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМ ВА ХОТИН-ҚИЗЛАР

*Хотин-қизлар, хуш бўйлар меҳри,
Бу дунёда дилга бўлди жо.
Кўнглим хуши, кўзим қораси
Дил юпанчи намозда аммо.*

Мухаммад алайҳиссаломнинг бу ҳикматли сўзларини кўп ҳолларда мисол қилиб келтирадилар, ахир бошқача бўлиши, яъни энг инсонпарвар Ислом дини хотин-қизларга беписандлик билан муомала қилишни, нафрат кўзи билан қарашни тарғиб қилиши мумкинмиди? Асло. Бирок, кейинчалик кўзда тутилмаган ҳолатлар, тараққиёт, пайдо бўлган янги қонун-қоидалар ва сўфиёна тариқатлар хотин-қизлар мавқеини Пайғамбар алайҳиссалом ва ул Зотнинг издошлари замонасидагига қараганда анча паст даражага тушириб қўйгани ҳам сир эмас. Шу сабабдан ҳозирги кунларда Пайғамбарнинг биринчи рафиқаси Хадича разийаллоҳу анҳунинг фаолиятига етарли даражада аҳамият берилмаётганлиги, тўғри баҳоланмаётганлиги ачинарли ҳолдир. Ахир кўпгина фарзандлар онаси бўлмиш ўша савдогар аёл ўзидан анча ёш бўлган хизматчисига турмушга чиқиб, ундан ҳам фарзандлар кўргач, Пайғамбарга илк ваҳийлар кела бошлаганда уни юпатган, далда бериб кўнглини кўтарган, Хиро тоғининг ғорида ибодат билан машғул бўлган чоғларида содир бўлган воқеанинг шайтон эмас, Раҳмоннинг хоҳиши ила юз берганига ишонтира олган биринчи Зот эмасмиди? Шунинг учун ҳам Хадича разийаллоҳу анҳу «бутун мусулмонлар онаси» ва «барча аёллар аълоси» (хайруннисо) деган шарафли номларга тўла ҳуқуқ ила сазовор бўлган. Ҳозирги кунларда ҳам кўпгина мусулмон ва муслималар ул зоти олиянинг илк ислом тарихида ҳал этувчи ўрин тутганлигига алоҳида урғу берадилар. Мухаммад алайҳиссалом уни жуда қаттиқ севганлар. 619 йилда Хадича разийаллоҳу анҳу Пайғамбар алайҳиссалом билан қурган 25 йиллик жуфти ҳалолликдан сўнг дорилфанодан дорилбақога рихлат қилгач, Пайғамбар бир қатор бошқа аёлларга уйландилар. Улар орасида Мухаммад алайҳиссаломнинг содиқ дўсти ва издоши Абу Бакр Сиддиқнинг ёш, навниҳол қизи Ойша разийаллоҳу анҳугина Пайғамбарга бокира қиз ҳолида

турмушга чиққан, қолган хотинлари эса бева ёки ажрашган ва ёки илгари кул бўлиб, сўнгра озодликка чиқарилган хотинлар бўлган. 19–20-асрдаги Ҳиндистон модернчилари учун бу ҳолат бева қолган аёлларни турмушга беришни ҳаётга татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этди, чунки ҳинд мусулмалари бева қолган тақдирда хурофий ҳиндавийлик одатлари таъсири остида қайта турмуш қуриш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум этилардилар. Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг ибрати уларга йўл кўрсатувчи маёқ бўлди. Пайғамбар (с.а.в.)нинг кейинги хотинларига ҳам «мусулмонлар онаси» деган шарафли унвон берилган. Куръони каримда эса уларга «зеб-зийнатларини тўсиш» (24-сура, 31-оят) буюрилган. Эҳтимол, уларнинг ҳурматли хонимлар сифатида енгиллини кийинган паст табақа аёллардан ажралиб туришлари учун ҳам шундай буюрилган бўлиши мумкин, лекин барибир бу ҳолат аёлларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйиш эмас, балки уларга юксакроқ ҳурмат-эътибор кўрсатилиши лозимлигидан далолат беради. Бироқ замонлар ўтиши билан вужудга келган ижтимоий ўзгаришлар натижасида мусулмон оламида аёлларнинг номаҳрамлардан тўсиб қўйилиши жиддийроқ тус олди. Биринчи навбатда саййидалар, яъни Пайғамбар ва Ул зотнинг қизлари Фотима разийаллоҳу анҳунинг аёл авлодлари паранжичиматларга ўраб ва турли тақиқларга чирмаб ташланди. Ҳинд мусулмон дунёсида улар шундоқ ҳам турли тақиқлар остида яшардилар.

Ислом дини нозил этилган илк даврларда эса аёллар жуда фаол бўлишган. Бунга мисол қилиб Ойша разийаллоҳу анҳунинг саҳобалар билан бирга дин ва шариат масалалари муҳокама этилган мажлисларда иштирок этганлигини келтириш мумкин. Шунинг натижаси ўлароқ ул зоти олиянинг шарофати билан Пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётига тааллуқли турли хабарлар бизгача етиб келган. Бундан ташқари, Ойша разийаллоҳу анҳу 656 йилда Ҳазрат Али ва унинг аскарларига қарши олиб борилган жангга ўзи бошчилик қилиб, ғалабага эришган.

Суннийлар Ойша разийаллоҳу анҳунинг фаолликларидан ғурурланиб юрадилар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг унга «калминини йа хумайра», яъни «гапир менга, жажжи қизғиш сочлигим», деб қилган мурожаатини тез-тез мисол қилиб келтирадилар, чунки бу навниҳол жувон Пайғамбар алайҳиссаломнинг кўнглини усталлик билан хушнуд этиш қобилиятига эга бўлган. Сўфий-

лар Пайғамбарнинг бу мулойим гапини ошиқнинг маъшук ёки маъшуқага, яъни илоҳий руҳга қиладиган мурожаатига муқояса қиладилар.

Шиалар эса Ойша разийаллоҳу анҳуни жуда ёмон кўришади, чунки у Пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви, шиалар томонидан биринчи имом ҳамда барча мусулмонларнинг чинакам раҳбари деб эъзозланадиган Али ибн Абу Толиб (Ҳазрат Али) билан сира чиқишолмаган. Шиаларнинг фикрича, Муҳаммад алайҳиссалом дорилбақога рихлат қилгач, қонуний равишда Ҳазрат Али халифа бўлиши лозим экан, аммо Ойша (р. а.)нинг отаси Абу Бакр Сиддиқ 632—634 йилларда зўрлик билан халифаликни эгаллаб турган эмиш. Бундан ташқари, Ойша разийаллоҳу анҳунинг Ҳазрат Али билан чиқишолмаганлигига яна бир сабаб бор эди. Пайғамбар алайҳиссалом саҳобалари билан бирга бир ғазотдан қайтаётганларида, Мадинага яқин жойда аскарларга бироз дам берилади. Шунда Ул зот билан ғазотга чиққан жуфти ҳалоли Ойша разийаллоҳу анҳу ҳожат учун карвондан анча узоққа кетиб қолади. Қайтиб келганида карвон жойидан жилиб, кўринмай кетган бўлади. Уни саҳобалардан бири топиб, туяга миндириб олиб келади. Ушанда унинг бўйнидаги маржон ҳам йўқолган дейишади. Ҳазрат Али ҳам Ойшанинг покдомонлигига шубҳа билдирган кишилар орасида бўлгани учун, Ойша уни ёмон кўриб қолган. Тўғри, тезда илоҳий оятлар нозил этилиб (24-сура, 11—13-оятлар) Ойша (р.а.)нинг поклиги, шубҳаларнинг ноўринлиги аён этилган. Бироқ Ойшанинг Ҳазрат Алига салбий муносабатда бўлганлиги, 656 йилдаги жангда унинг устидан ғалаба қозонганлиги шиаларнинг ғазабини жунбушга келтирган. Шу сабабдан суннийларда тез-тез учрайдиган Ойша исми шиаларда умуман учрамайди. Ультра (ашаддий) шиалар ҳисобланмиш Нузаирийлар адабиётида эса Ойша (р.а.)ни астаффируллоҳ, Мусо алайҳиссалом ўз қавмига «Аллоҳ бир сигир сўйишни буюрди», деб айтган (2-сура, 67—71-оятлар) қари ҳам, ёш ғунажин ҳам бўлмаган оч-малларанг сигирга киёс қилганлар.

Пайғамбарнинг тўртта қизи бўлган. Фарзандларнинг қиз бўлиши энди илгариги жоҳилия давридагидек айб ҳисобланмаган. Исломи дини келишидан аввал Арабистонда туғилган қизларни ортиқча текинтомоқ ҳисоблаб, тириклайин кўмиб ташлардилар. Бу ғайриқонуний, ваҳший одат Қуръони каримнинг 81-сура, 8-ояти ва 16-суранинг 58—59-оятларида кескин қораланди. Қизларга бўлган муносабатнинг ўзгарганлиги одамларга берилади-

ган ном, тахаллус ва лақабларда ҳам акс эта бошлади. Абу Толиб, яъни Толибнинг отаси, Абу Талха, яъни Талханинг отаси деган номлар билан бир қаторда Абу Лайло, яъни Лайлонинг отаси ёки Абу Райҳона, яъни Райҳонанинг отаси деган номлар пайдо бўлди. Бир ҳадисда айтилишича, энди кишилар фарзанди қиз эканлигидан ор қилмайдигина эмас, балки қиз кўрган кишиникига табриклагани борадиган бўлишган, чунки бир қиздан бир қанча ўғил неваралар кўриш мумкин-да. Бундан ташқари, тўртта қиз тарбиялаб, вояга етказган кишилар тўғридан тўғри жаннатга тушадилар деган ҳадис ҳам бор, зеро қиз боланинг тарбияси ўғил бола тарбиясига қараганда ўта мушкул ишдир. Муҳаммад алайҳиссаломнинг учта қизи, яъни Зайнаб, Руқаййа ва Умм Гулсумлар оталаридан аввал дорилбақога рихлат қилишган. Руқаййа ва Умм Гулсумлар Пайғамбарнинг амакиси Абу Лаҳабнинг ўғилларига турмушга берилганди, аммо Абу Лаҳаб Пайғамбарнинг ашаддий душманига айлангач, (Қуръони каримнинг 111-сурасида Аллоҳ таоло уни лаънатлаган) қизлар эрларидан ажрашиб, уйларига қайтадилар. 644—656 йилларда учинчи халифа бўлган Усмон ибн Аффон улардан бирига уйланади, бироқ қиз кутилмаганда вафот этгани учун иккинчисини хотинликка олади, чунки Ислолда бир йўла опа-сингилга уйланиш ман этилган. Шу сабабдан Усмон ибн Аффонни эъзозлашиб, «Зун-нурайн» яъни «икки нур эгаси» деб аташган. Туркияда ҳозирги кунларда ҳам Усмон Нурий деган ном тез-тез учраб туради. Пайғамбар алайҳиссаломнинг кенжа қизи Фотима разийаллоху анҳу отасидан бир неча ой ортиқроқ умр кўрган. У Пайғамбарнинг бошқа бир амакиси Абу Толибнинг ўғли Ҳазрат Али билан турмуш курганди, ундан иккита ўғил кўрганди. Муҳаммад алайҳиссалом невараларини жуда яхши кўрар, бўш вақтларида улар билан ўйнар экан. Уларнинг каттаси Имом Ҳасанни 669 йилда заҳарлаб ўлдиришади, кичиги Имом Ҳусайн эса 680 йилда Қарбало яқинида Уммавийларнинг халифаси Йозидга қарши олиб борилган жангда шаҳид бўлган. 661 йилда Ҳазрат Али ўлдирилгач, халифаликни Уммавийлар эгаллаб олишган эди. Уммавийларнинг иккинчи халифаси Йозид тахтга ўтиргач, Имом Ҳусайн ҳокимиятни қайтадан Пайғамбар авлодлари қўлига ўтказиш учун кураш бошлайди. 680 йилнинг муҳаррам ойи, 10-санада Ироқнинг Қарбало даштида юз берган бу фожеа шиаалар иймонини янада мустаҳкамлади. Пайғамбар алайҳиссаломнинг не-

варалари исломий халқларнинг шеърӣ асарларида ҳақиқий қаҳрамон, шаҳид деб тасвирланса, уларнинг онаси Фотима разӣяллоҳу анҳу гарчи иккинчи ўғлидан қарӣб ярим аср илгари вафот этиб кетган бўлса-да, болалари учун қайғуриб йиғлаётган мушфиқ она даражасига кўтариб тасвирланади. У шиалар учун Муҳаммад алайҳиссалом ва Ҳазрат Алидан кейин учинчи ўринда туради. Фотима разӣяллоҳу анҳуга берилган «Захро», яъни «Нур таратувчи», «Батул», яъни «Бокира», «Масъума», яъни «Беғуноҳ» деган исмларни шиалар тез-тез ишлатишади. Фотима разӣяллоҳу анҳу бундан ташқари Имом Хусайнни эслаб, кўзёш тўкадиган ҳар бир мусулмоннинг билиб-билмай қилган гуноҳларини мағфират этишни сўраб Аллоҳ таолога ёлворадиган Зот сифатида талқин этилиши билан бир қаторда, сўфийлар томонидан «Умм абиба», яъни «отасининг онаси» деб ҳам эъзозланади. Биби Фотима тўғрисида жуда кўп ривоятлар бор, айниқса унинг «инсонлар маликаси» бўла туриб ўта камбағалликда яшагани мусулмонлар хаёлий дунёсини жунбушга келтирган. «Фотиманинг сепи» (Жиҳозномаи Фотима) китобида отаси унга бера олган фақирона майда-чуйда жиҳозлар, гарчи ўзининг болалари оч ўтирган бўлса-да, нонларининг энг сўнги ушоқларигача камбағаллар билан баҳам кўрганлиги, болаларига кийим-кечак етишмаганлиги — буларнинг барчаси ҳар сафар янгича оҳангларда талқин этилган-ки, натижада Фотима образи мусулмалар учун ёрқин тимсолга айланган. Ўрта асрларда мусулмон дунёсида Биби Фотима руҳини шод этиш мақсадида бутун мол-мулкни қизларига мерос қилиб берадиган гуруҳлар пайдо бўлган. Суннийлар ҳам унга юксак ҳурмат-эҳтиром билан қарашади. Сунний эканлиги ҳар қандай шубҳа-ғумонлардан холи бўлган форс шоири, Муҳаммад Иқболнинг 1917 йилда чоп этилган «Румузи беҳуди», яъни «Ўзликдан кеча олишнинг сирлари» эпосида ва Али Шариатийнинг Эрондаги Ислом инқилоби даврида чоп этилган «Фотима Фотимадир» асарида ҳам бу аслзода ва олийҳиммат муслима тўғрисида юрак торларини чертиб ўтадиган ёқимли сўзлар айтилган. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, Ҳазрат Алининг бошқа болаларидан эмас, балки Биби Фотиманинг ўғилларидан, яъни Имом Ҳасан ва Имом Хусайндан тарқаган авлодларгина «саййидлар» деб юритилади. 1331 йили Фазна шаҳрида вафот этган шоир Санойининг ушбу мисралари кўнгиллари ром этмасдан қолмайди:

*«Кизлар, жувонларга тўла бу дунё,
Аммо хайруннисо Фотима қайда?»*

Кўриниб турибдики, «хайруннисо», яъни «аёлларнинг аълоси» деган даража нафақат Хадича разийаллоҳу анҳуга, балки кейинчалик унинг кенжа қизига ҳам берилган. Баъзи сўфийлар эса ўта сабр-тоқатли эркакларга бериладиган «фотир» номини Фотиманинг «диний исми» деб ҳам талқин этадилар. Пайғамбар алайҳиссаломнинг атрофидаги аёллар тўғрисида ҳам анчагина маълумотлар бор. Уларнинг баъзилари Ислом илк нозил этилган пайтда оилалари билан Ҳабашистонга хижрат қилганлар. Умм Осиё каби аёллар эса Пайғамбар алайҳиссалом ва Ул зотнинг саҳобалари билан бирга газотларда иштирок этиб, ярадорларга ҳамширалик қилишган. Ўз-ўзидан маълумки, улар номоз ва бошқа диний тоат-ибодатлар қилинадиган мачитларга бемалол кириб, тадбирларда иштирок этишган, чунки ҳадислардан бирида бундай дейилган: «Аллоҳ йўлида хизмат қилаётган ҳамшираларга Аллоҳ таолога сивиниладиган жойларга киришларига тўскинлик қилманг». 634–644 йилларда ҳукм сурган иккинчи халифа Умар ибн ал-Хаттоб ҳам гарчи аввал бошда унчалар хоҳламаган бўлса-да, кейинчалик бу ҳадисни ҳаётга татбиқ этишда ўз ҳиссасини қўшган. Қаттиққўллиги ва ҳақиқатпарварлиги ила машхур бўлган бу ҳукмдор аёлларга нисбатан анча кўнгилчан бўлган. Ривоят қилишларича, акаси Пайғамбарнинг ашаддий рақиби бўлишига қарамасдан, синглиси Ислом динига ўтади. Буни эшитган Умар синглисини ўлдиришга қасд қилади, бироқ синглиси тиловат қилаётган Қуръон оятлари унга шунчалар таъсир қиладики, шу захоти Ислом динига ўтиб, кейинчалик Ислом дини учун жонини ҳам қурбон қилишга тайёр бўлган мусулмонга айланади. Бу ривоят Ҳазрат Румийнинг насрий асари «Фихи мо фихи»да ҳам мисол қилиб келтирилган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг авлодлари ўзларининг мўъмин-қобиллиги, художўйлиги билан машхур бўлганлар. Улар ичида айниқса Пайғамбарнинг чевараси Саййида Нафиса алоҳида эътиборга лойиқ. У олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқнинг (вафоти 765 йил) келини бўлган. Саййида холаваччаси Сакина билан Қоҳирага келади ва бу ерда ўзининг художўйлиги, диндорлиги билан машхур бўлади. Тарихчи олим Қоллихоннинг ёзишича, Исломдаги тўрт мазҳабдан бирининг асосчиси Имом Шофийий бу қиз билан бирга номоз ўқишини ўзига шараф деб билган

экан. Саййида Нафиса кароматгўй, нафаси ўткир киз бўлган. Айтишларича, анча йиллардан бери чўлоқланиб юрган бир яхудий аёл Саййида Нафиса таҳорат олган сувга оёқларини ювиб, тузалиб кетган экан. Нафиса вафот этгач, (208) йилда унга бир мақбара қурилган. Ҳозирги кунларда ҳам кишилар бу мақбарани зиёрат қилишади. Ўрта асрларда, айниқса мамлуклар даврида султонлар Қоҳира саройида Саййида Нафиса таваллудини кенг нишонлашган.

Юқорида мисол қилиб келтирилган мисралар, яъни Пайғамбар алайҳиссаломнинг сўзлари ҳамда Ул зотнинг бир қанча аёлларга уйланганлиги нафақат насроний дини олимлари, балки насронийларнинг кўпчилигига аллақандай эриш туқулганлиги, гашини келтирганлиги сир эмас. Улар ўзини Пайғамбар деб атаган кишининг шунча марта уйланишини онгига сиғдира олмаган, чунки улар Худога сиғинишнинг асосий йўли роҳиблик деб ўйлашган. Пайғамбарнинг кўп марта уйланганлиги, яъни Ул зотнинг дунёвийлиги насронийлар онгидаги роҳиблик, таркидунёчилик тушунчасига мос келмас эди. Му-сулмонлар эса бу ҳолатда бирорта ёмонлик, динга зидлик кўрмайдилар, чунки улар Қуръон ва ҳадислардаги «Енг, ичинг, кийининг, дунёдан завқланинг, фақат меъёрдан ошиб кетманг, исрофгарчиликка йўл қўйиб, золимлардан бўлманг» деган ақидаларга амал қиладилар. Сўзимизнинг бошида мисол қилиб келтирилган Пайғамбар алайҳиссаломнинг сўзларини ҳинд-мусулмон оламининг етук уламиси, деҳлилик Низомиддин Авлиё талқин этиб, «аёллар, хотин-қизлар» деганда Ойша разийаллоху анху назарда тутилган, «кўнглим хуши, дил юпанчи, кўзим қораси» дегани эса Фотимадир дейди. Зеро, бу сўзлар айтилган вақтда Фотима номоз ўқиётган экан. Бу энди бироз ошириб юборилганга ўхшайди, шў сабабдан бизнингча Ибн Арабийнинг талқини кўпроқ ҳақиқатга мос келади. У зотнинг айтишича, Пайғамбар алайҳиссалом хотинларни табиий майл билангина эмас, балки Адлоҳ таоло хотин-қизларни севимли қилиб яратгани учун яхши кўрган. Энди ўртадаги «хуш бўйлар» деган сўзга келсак, у араб тилидаги икки-та женский родадаги «хотин-қизлар» ва «номоз» ўртасидаги ягона мужский родадаги сўзидир. У бир томондан аёлларга, иккинчи томондан руҳониятга боғланиб, сўфийларни тўхтовсиз хаёл суришга, бу сирнинг мазмунини англаб етишга мажбур қилган.

ҚУРЪОНИ КАРИМ ВА ХАДИСИ ШАРИФЛАРДА АЁЛЛАР СИЙМОСИ

Қуръони каримда такводор ва иймонли мўмин-мусулмонлар билан бир каторда такводор ва иймонли мўминалар ва муслималар (мўминот, муслимот) ҳам тез-тез тилга олинадилар, зеро уларнинг ҳам худди эркаклар сингари диний бурчлари, ҳуқуқлари, вазифалари бор.

Қуръонда тилга олинган аёллар ичида асосан битта салбий аёл сиймоси бор. У III сура, яъни «Масад» сурасининг оятларида «ўтин орқалаган аёл» деб тасвирланган Умм Жамилдир. Бу аёл Пайғамбар алайҳиссаломнинг амакиси ва ашаддий душманларидан бири Абу Лаҳабнинг хотини бўлиб, Муҳаммад (с.а.в.) тўғрисида турли бўҳтонлар тарқатиб юрган. Куфр ишларда «дўзах оловининг отаси» лақабини олган (Абу Лаҳаб) эридан сираям қолишмагани учун Қуръони каримда унинг «ўтин орқалаган, хурмо пўстловининг пишиқ толасидан эшилган арқон билан бўйнидан боғланган ҳолда алангали дўзахга кириши» айтилган. Барча чақимчи, ғийбатчи ва кофирлар алал оқибатда Умм Жамилнинг ҳолига тушадилар.

Қуръони карим нозил этилгандан кейин Арабистонда аёлларнинг аҳволи жоҳилият давридагига қараганда бирмунча яхшиланди. Уларга ўзлари билан сеп сифатида олиб келган ёки никоҳ пайтида эри совға қилган мол-мулкка эгалик қилиш ва ишлатиш ҳамда тақсимланажак меросдан улуш олиш ҳуқуқи берилди. Илгари уларда бунақа ҳуқуқлар йўқ эди.

Мусулмонларга тўрттагача хотин олиш ҳуқуқи берилганлиги (Нисо сураси, 3-оят) кейинги пайтларда киши табиати ёки мижозининг тўрт хил эканлигига боғлаб тушунтирилмоқда. Бироқ бу ҳуқуқни баъзилар ўйлаганидек кўп хотинлиликка берилган «оқ йўл» деб эмас, аксинча унинг олдини олиш учун кўрилган чоралардан бири деб тушуниш лозим.

Жоҳилият даврида араблар кучи етиш-етишмаслигидан қатъи назар бир йўла йигирма-ўттизта хотинга уйланаверганлар. Қуръони каримнинг ўша сурасида эса, «Улар орасида адолат қила олмайман деб қўрқсангиз, бир аёлга уйланинг ёки қўл остингиздаги чўри билан кифояланинг», деб кўрсатма берилган. Бу гапларни рўкач қилиб олган модернистлар «якка хотинлик кўзда тутилган мақсаддир», деб айюҳаннос солишди. Уларнинг кўрсатган важ-қорсонларига кўра хотинлар эрнинг

мол-мулкидан тенг улуш олишлари мумкин, аммо эр уларнинг барчасини ҳар доим бир хилда сева олмайди. Йўқ, албатта, бу табиий ҳол, шундоқ экан, эр ўз хотинлари орасида адолат қила олмайди. Бу эса ўз-ўзидан Қуръони каримдаги «бир аёлга уйланинг ёки қўл остингиздаги чўри билан кифояланинг» деган кўрсатмани биринчи ўринга олиб чиқади. Модернистлар мана шунга ёпишиб олишган. Аммо бу масаланинг бир томони, ҳолос. Энди масаланинг иккинчи томонига назар ташлайдиган бўлсак, маълумки, дунёнинг барча мамлакатларида аёллар сон жиҳатдан эркеклардан устунроқдир, чунки турли урушлар, ҳарбий тўқнашувларда асосан эркеклар ҳалок бўлади. Агар барча эркеклар фақат биттадан хотинга уйланишганларида, жуда кўп хотинлар эрсиз қолган бўлурдилар, натижада фарзанд кўриш, она бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлардилар. Бу эса улкан ва кечирилмас гуноҳга, яъни зинога сабаб бўлувчи дастлабки шарт-шароитдир. Шундай гуноҳи кабиранинг олдини олиш мақсадида мусулмонларга тўрттагача хотин олиш ҳуқуқи берилган ва хотинлари орасида адолат қилиш уларнинг зиммасига бурч қилиб юклатилган. Эрига сурункали равишда бўйсунмайдиган хотинларни уриш йўли билан жазолаш руҳсат этилган бўлса-да, аммо жазони иложи борича енгиллаштиришга ҳаракат қилинади, чунки Муҳаммад алайҳиссалом шундай деган эканлар:

«Ўз хотинига меҳр-шафқатли бўлган кишилар ораларингиздаги энг яхши кишилардир».

Эр-хотин ўртасидаги ички ҳамжиҳатлик, бир-бирига боғлиқлик 2-суранинг 187-оятда аниқ-равшан баён этилган: «Улар сизларнинг либосингиз, сизлар улар учун либоссиз», яъни эр-хотин бир-бирига худди либосга муҳтож бўлганликлари каби муҳтождирлар.

Қуръони каримда бир аёлнинг исми тўлиқ айтилган. У зот Исо алайҳиссаломнинг бокира онаси Биби Марямдир. Ислом дунёсида унинг ҳурмати жуда баланд. Ривоят қилишларича, жаннатга биринчи бўлиб Биби Марям кирар эмиш. Биби Марям қуриб қолган бир хурмо тагида дам олаётганда тўлғоқ дардлари бошланиб, Исо алайҳиссалом дунёга келади. Шунда қуриб ётган дарахт бир зумда кўқариб, гуллаб, мева тугади ва чақалок туғилгач Биби Марям фарқ пишган хурмолардан еб қувват олади. Янги туғилган гўдак эса тилга кириб, онасининг бегуноҳлигини, бокиралигини таъкидлайди (Қуръони карим. 19-сура, 30 – 33-оятлар).

Биби Марям ўта камгап, беҳад фидойи жонлардан биридир. Унинг ҳар бир ҳислатини таърифлаш учун биттадан алоҳида илмий иш ёзилса ҳам камлик қилади. Кейинги тафсирчилар Қуръони карим ва такводорлар тўғрисидаги халқ ривоятларидан яна бир қатор аёллар сиймосини топиб, уларга исмлар қўйиб, уларнинг бошдан кечирганларини ранг-баранг бўёқлар-ла бежаб тасвирлайдиларки, уларнинг ҳар бири аёллар учун тимсол бўла олади. Ҳинд ёзувчиси Ашраф Али Тҳанавий ўзининг «Жаннат зеб-зийнати» асарида Қуръони каримда тилга олинган аёлларнинг ҳар бирини ёш китобхон қизларга насихатнамо ҳикоятлар орқали тасвирлаб берган. Китобда айтилишича, энг биринчи аёл, яъни Момо Ҳавво ривоятларга қўра Одам Атонинг қийшиқ (эгри) қовурғасидан яратилган экан. Улуғ немис шоири Йоханн Вольфганг Гёте шу мазмундаги бир ҳадисни шеърга солган:

*«Аёлларга зулм ўтказма, бўлма тошбағир,
Улар қийшиқ қовурғадан яралган ахир.
Нетсин, Аллоҳ яратибди уларни шундоқ,
Синиб қолар, тўғрилашга уринганинг чоқ.
Ўз ҳолига қўйсанг баттар қийшайди ул,
Одам ўғли, ўзинг танла, қайбири маъқул.
Мурувват қил, сенга қарши қилсалар-да жанг,
Яхши эмас синиб қолса битта қовурғанг».*

Момо Ҳавво содир этилган гуноҳи азим, яъни осийлик учун жавобгар эмас, чунки у туфайли гуноҳ ишлар бу дунёга кириб келганлиги тўғрисида Қуръони каримда биронта оят йўқ. Ислом дини дастлаб қилинган гуноҳ тўғрисидаги таълимотни тан олмайди. Сўзамол халқ бахшилари ва тахайюлотчи ҳикоянавислар томонидан майдачуйда тафсилотларигача бирма-бир ҳикоя қилинган «Пайгамбарлар тарихи» китобида Момо Ҳавво тўғрисида жуда илиқ сўзлар айtilган. Унинг гўзаллиги ёрқин бўёқларда қуйидагича тасвирланади: «Момо Ҳавво Одам Атодек баланд бўйли, сарвқомат ва гўзал бўлиб, сочлари 700 толим қилиб ўрилган, ҳар бир толими яшил, шаффоф қимматбаҳо тошлардан ясалган тақинчоқлар билан безалган, мушқу анбарлар сепилганди. Бадан териси Одам Атоникига караганда нафисроқ, ранги ҳам тиниқроқ, овози эса уникидан ёқимлироқ эди».

Ривоят қилишларича, Аллоҳ таоло Одам Атога шундай марҳамат қилган: «Сенга аталган барча илтифоту мурувватларим заифа бандам бўлмиш Момо Ҳаввода та-

жассум тошгон. Эй Одам, билгилки, меҳрибон, такводор рафиқадан яхшироқ илтифоту марҳамат ўлмагай».

Ривоятларда илк келин-куёвнинг тўйи барча тафсилотларигача бўяб-бежаб тасвирланганлиги учун ҳозирги келин-куёвлар ҳам уларга тақлид қилиб, тўйларига байрамона тус беришга ҳаракат қилишади. Айтишларича, Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг тўйида фаришталар уларнинг устидан гуллар ва турли ширинликлар билан бирга жаннатий танга-чақалар ҳам сочишган эмиш. Бирок тўйдан кейин жаннат товусларидан бири ташқарида илон шаклида судралиб юрган шайтон алайҳи лаънани тутиб олиб, минқорида жаннатга олиб киради. Одам Ато ва Момо Ҳавво шайтоннинг васвасасига ўчиб, ман этилган мевадан тановул қилишади ва натижада авратлари очилиб қолади. Анъанавий ривоятларда айтилишича, бу воқеанинг юз беришида асосан Момо Ҳаввонинг бироз енгилтақлик қилгани, калта ўйлагани сабаб бўлган эмиш. Момо Ҳавво қилмишидан қаттиқ пушаймон бўлиб, «айбим недур, эмди қандоқ жазога мустаҳиқ ўлурман?» деб нола-ю афғон чекканда, Аллоҳ таоло унга шундай хитоб қилган дейдилар: «Биз сени фикр юритиш ва диний масалаларда гувоҳлик бериш ҳамда мерос олишда номукаммал қилурмиз!» Булар эҳтимол Қуръони каримдаги икки аёлнинг гувоҳлиги битта эркакнинг гувоҳлигига тенглиги (2-сура, 282-оят), иккита қиз боланинг битта ўғил бола улуши миқдорига мерос олиши (4-сура, 11-оят) каби кўрсатмалардан олиниб, ривоятларга айлантириб юборилган бўлиши ҳам мумкин. Худди шунингдек, ривоятлардаги «Бир умр қамаб кўйиласан», деган илоҳий жазо тўғрисида сўз юритилганда, аёл кишининг турмушга чиқиб, уй-рўзғор ташвишларига кўмилиб, тўрт девор ичида ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолиши хусусида беихтиёр ўйлаб коласан киши. II асрда яшаб, ижод қилган араб муаллифи Қисайининг айтишича, Момо Ҳаввога «умрида бирор марта Жума намозига иштирок этмаслиги» башорат қилинган эмиш, (Аmmo бу тўғрида ҳам на Қуръони каримда ва на Ислom дини илк нозил этилган даврлардан қолган манбаларда бирон сўз дейилган) ҳамда аёл биринчи бўлим салом бермаслиги лозим эмиш. (Бу тўғрида ҳам Қуръонда бирорта кўрсатма йўқ). Бундан ташқари ривоятларда аёлларнинг ҳайз кўриши ва ҳомиладор бўлиши, «аёллардан пайғамбар чиқмаслиги ва уларнинг донишманд бўлолмаслиги» уларга берилган илоҳий жазо сифатида талқин этилади. Кўриниб турибдики, ҳозирги кунда кенг тарқалган бу

тасаввурлар Қуръони каримдаги Аллоҳнинг каломига эмас, балки уларнинг халқона, янглиш тахайюлий талқинига асослангандир. Момо Хавво кўрсатмага риоя қилмаганлиги учун қаттиқ афсусланиб, тавба қилгач, унинг гуноҳи мағфират қилинган, аммо барибир улар жаннатдан чиқариб юборилган. Ривоятларда айтилишча, Одам Ато билан Момо Хавво бир-биридан олисда узоқ вақтлар сарсон-саргардон бўлиб юришгач Макка яқинидаги Сафо ва Марва тепаликларида учрашадилар. Жаброил алайҳиссалом Сафо тепалигида турган Одам Атога Хаж сафарининг йўл-йўриқларини ўргатаётган пайтда Момо Хавво Марва тепалигига кўтарилади. «Марва» сўзини кўпгина диний матн тафсирчилари «Мар'а», яъни «аёл» сўзидан келиб чиққан, деб тушунтирадилар. Одам Ато ва Момо Хавво «таъарафа», яъни Арофат водийсида учрашиб, бир-бирини танийдилар.

Иброҳим алайҳиссаломнинг иккинчи хотини Ҳожарнинг номи ҳам Хаж сафари ҳамда Арофат водийси билан боғлиқдир. Ул зот чанқаб қолган ўғли Исмоил алайҳиссаломга сув ахтариб Марва ҳамда Сафо тепаликлари орасида етти марта у ёқдан бу ёққа югуриб Аллоҳга илтижо қилгач, ғойибдан Зам-зам булоғи пайдо бўлади. Ҳозирги кунларда ҳам Хажга келганлар Марва ҳамда Сафо тепаликлари орасида етти марта у ёқдан бу ёққа югуриб Исмоил алайҳиссалом ва Ул зотнинг оналари Ҳожарни ёд этадилар, зеро Муҳаммад алайҳиссалом Исмоил алайҳиссаломнинг авлодидандир. Халқ ривоятларида Иброҳим алайҳиссаломни катта бир гулханда ёндириб юборишни буюрган золим шоҳ Нимруднинг қизи ҳам тилга олинади. Қиз Иброҳим алайҳиссаломнинг йўлини, яъни Ягона Аллоҳга сифиниш йўлини танлагани учун гулхан устига йиқилиб тушганда ҳам зиён кўрмай, омон қолади. Фиръавннинг Мусо алайҳиссаломни қутқариб қолган тақводор хотини Осийёга кўпгина тафсирчилар жуда ижобий баҳо берадилар. У эрининг Мусо алайҳиссаломни ўлдириб юбориш учун қилган барча хатти-ҳаракатларига зид ўлароқ, болани қутқариб, ҳимоя қилгани сабабли жаннатий бўлган ва шу сабабдан бу сиймо барча аёлларга ўрнак бўладиган тақводор аёл тимсолига айланган. Кўпгина доираларда у, ҳатто «энг баркамол аёл», деб тасвирланади ва Биби Марям, Биби Хадича ва Биби Фотималар сингари жаннат хурлариданда гўзалроқ ҳисобланади.

Қуръони каримда яна бир аёл тилга олинган бўлиб, у Сабаъ давлати қиролчасидир. Ривоятларда унинг номи

Билқийс эканлиги айтилган. Куръони каримнинг 27-сурасида Худхуд Сабаъ мамлакати тўғрисида аниқ хабар келтиргани, бу шаҳар ҳукмдори Билқийс исмли аёл эканлиги, унга барча нарсалардан ато этилган бўлиб, катта тахти ҳам борлиги баён қилинади. Сулаймон алайҳиссалом буни эшитиб, Билқийсга мактуб ёзади ва уни ўз ҳузурига чорлайди. Малика Аллоҳнинг ҳақ динига ўтиш ва Сулаймон алайҳиссаломга турмушга чиқиш учун Сулаймон алайҳиссалом ҳузурига келади. Маълумки, Сабаъ халқи ва унинг маликаси оташпараст бўлган. Билқийс Сулаймон алайҳиссаломга учта топишмоқ айтади. Сулаймон алайҳиссалом уларни осонлик билан топади. Шундан сўнг малика Сулаймон алайҳиссалом ҳузурига келади. Билқийс жинлар шохининг оддий аёлдан туғилган қизи бўлганлиги учун Сулаймон алайҳиссалом «маликанинг оёқлари жинларнинг оёғидек туёқли бўлса керак», деб ўйлаб, маликани сахнига ойна ётқизилган залда кутиб олади. Қасрга кирган Билқийс «шохнинг ёнига сув кечиб боришим керак экан-да», деб ўйлаб этагини кўтаради. Маликанинг оёқлари мукаммал инсон оёғи эканлигини кўрган Сулаймон алайҳиссалом унга уйланади» (27-сура. 43-оят). Сулаймон алайҳиссалом жинларга буюриб, Билқийснинг мамлакатидан маликанинг ғаройиб тахтини қасрга келтиртирган эди. Ўз тахтининг қасрда эканлигини кўрган малика Билқийс Сулаймон алайҳиссаломнинг пайғамбар эканлигига иймон келтиради ва бутун вужуди билан Аллоҳнинг ҳақ динига ўтиб, ўзини шохга бахшида этади. Кейинроқ пайдо бўлган адабий асарлар ва айниқса мадҳияларда Билқийс кўпинча бой-бадавлат ва доно малика сифатида тасвирланади. Форс шоири Когоний (1199 йилда вафот этган) ўзининг ҳомийси Ширвоншоҳнинг рафиқаси ва синглисини Билқийсга қиёслаб асарлар яратган. (Қизиги шундаки, у ўз қаҳрамонларини асосан тарихда номи қолган донгдор аёлларга, жумладан Биби Марям, машхур сўфий Робийя ёки қиролича Зубайдага қиёс қилади. Ҳа, унинг назарида аёллар кўпгина масалаларда эркаклардан устунроқдир). Улкан сўфий Ибн Арабий (1240 йилда вафот этган)нинг мистик руҳда ёзилган ва талқин этилган шеърлар тўплами бўлмиш «Таржумон ал-ашвоқ», яъни «Эҳтирослар таржимони» асарида «маҳбубининг саройи шунчалар ғаройиб эдики, Билқийс сал бўлмаса ўз тахтини-да унутаёзди», деб ёзилган (Н XXVI). Бу асарда соҳибжамол аёллар қуйидагича тасвирланган: «Бир нигоҳ ташласа еру-қўкни вайрон

этадиган, нозик кўлларида чексиз ҳокимият бўлган бу гўзаллар товусдек товланар, бир бор кўрган киши уларни марварид тахтида ўтирган Билқийсга менгзар эди». Ибн Арабийнинг ўзи бу ҳолатни шундай изоҳлайди: «У илоҳий донишмандликни «Билқийс» деб атади. Билқийс назариётнинг нозик-нихол фарзанди бўлиш билан бирга, амалиётнинг бироз дағал моддий зурриётидир, яъни у ярим жин ва ярим инсондир. Маликанинг отаси жинлар шоҳидир, онаси эса оддий инсонлардандир».

Ҳазрат Абдураҳмон Жомийнинг назарида эса Билқийс доно ҳукмдор аёлдир. Унинг ўта донолиги яхши ва ёмон аёллар устидан шопилмасдан, офир-вазминлик билан ҳукм чиқаришида ва Фирдавсийнинг аёлларни қоралаб ёзган шеърларини эвини келтириб танқид қилишида намоён бўлади. (Унинг жилмайиб туриши Европа адабиётида, айниқса Редъярд Киплингнинг «Капалак» сарлавҳали сеҳрли ҳикоясида жуда гўзал тасвирлаб берилган). Қудратли малика Билқийс ва унинг тахти тўғрисидаги турли хабарлар, шама-ю ишораларни исломий кўшиқлар, мадҳия ва қасидаларда ҳам учратиш мумкин. Бундан ташқари, доно малика акс эттирилган кўплаб мўъжаз рангтасвирлар ҳам мавжуд. Бу рангтасвирларнинг баъзиларида маликанинг тахт устида ўтирган ҳолати тасвирланган бўлса, бошқаларида Худхуд Сулаймон алайҳиссаломнинг мактубини маликанинг ётовига ташлаб кетаётган дақиқа муҳрланган. Турли ривоятлар асосида романтик эпослар яратилган Эронда шундай мўъжизавий қудратдан улушдор, нафақат барча жонзодлар, балки жонсиз яралмишларнинг ҳам тилини тушуниш қобилияти ато этилган Сулаймон алайҳиссалом билан Яман маликаси Билқийс ўртасидаги муҳаббатни мадҳ этадиган биронта романтик эпос ёки достоннинг йўқлиги ажабланарли ҳолдир. Қуръони каримда тилга олинган бу ривоятда айтилишича, илгари оташпараст бўлган малика Билқийс Сулаймон алайҳиссаломнинг даъвати ила иймонга келади. Илоҳий ишқдан улушдор бўлган маликанинг рухий қудрати ва оддий оташпараст аёлнинг муҳаббати бир-бирига қиёс қилинганда, менимча, ажиб бир мажозий асар учун етарли асос юзага келган бўлурди. Фикримча, бу ерда шоирларга достон ёки эпос яратиш учун барча форсий-туркий эпосларнинг асоси бўлмиш фожеавий ҳолат етишмаган бўлса керак. Билишимча, фақат мавлоно Румий бу мавзуни тўла-тўқис ўрганиб чиққан. Ул зот ўзининг «Маснавий»ларида (Мас. IV. 465 ф) куйлашича, малика Билқийс Сулаймон

алайҳиссаломга беҳисоб олтин жўнатади, аммо пайғамбар маликанинг совға-саломини ҳам, кўшинларини ҳам орқага қайтариб юборади. Шундан сўнг маликанинг ўзи йўлга отланади. Сафар давомида малика кундан-кун бу фоний дунёдан кўнгил узиб, чинакам ошиққа айлана боради.

*Билқийс йўлга тушиди қалбу жон билан,
Ўтмиш кунларидан қилиб надомат.
Заррача иши йўқ шуҳрат, шон билан,
Ошиқ учун шоҳлик, бойлик на ҳожат.*

*Келишган йигитлар, қизлар ҳойнаҳой,
Айниган пиёздек унга туюлур.
Чин севги қошида боғ, кўшкун сарой,
Қоларкан бир ҳовуч кулдек уюлиб.*

*Муҳаббат келганда оддий ҳаваслар,
Ювилиб кетади мисли гард, ғубор.
Кўнгилга қуйилур самовий саслар:
«Илоҳ йўқ Ўзингдан ўзга, Биру Бор!»*

*Чин ошиқ «Эгам», дер, «Худо» дер танҳо.
Илоҳим йўқ дейди Ўзидан ўзга.
Зумрад тугул кўкда Ойни ҳам ҳатто,
Қора тувакчалик илмагай кўзга.*

Бу тасвирда Билқийс Зулайҳога ҳам ўхшаб кетади. Кўхна Аҳд китобларида Потифорнинг хотини сифатида тасвирланган Зулайҳо исломий ривоятларда ишқ оташида лов-лов ёнган, тўлғонган аёл тимсолида намоён бўлади. У севгилис Юсуф алайҳиссаломнинг висолига етиш учун ҳамма нарсага тайёр, чунки уни, яъни гўзаллик тажассумини бутун борлигила ёниб севиш дардига гирифтор бўлган. Юсуф ва Зулайҳо тарихининг энг уста шарҳловчиси мавлоно Румий шундай куйлаганди:

*«Зулайҳо тўлғонар: Юсуфи Канъон,
Ишқи вужудини айламини макон.
Бир ишқ-ки, бамисли беадад уммон,
Оддий бир кўптикдир унда осмон».*

Қуръони каримнинг 12-сурасида, яъни «Юсуф сураси»да Юсуф алайҳиссаломнинг ҳаёти, акалари отаси-

ни алдаб, Юсуфни ўзлари билан олиб кетганлари, сўнгра бир қудуққа ташлаб, оталарига «Юсуфни бўри еб кетибди», деб айтганлари, исбот тарикасида Юсуфнинг кўйлагига кўйнинг қонини суртиб, келтириб кўрсатишгани баён этилган. Юсуф ибн Яъқубни савдогарлар топиб олишади ва Мисрга элиб, арзон-гаровга қул қилиб сотиб юборишади. Уни Миср ҳокими Қитфийр (Кўҳна Ахд китобларида Потифор) сотиб олади ва хотини Зулайҳога топширади. Юсуф балоғатга етгач Зулайҳо унинг ҳусни жамолига ошиқ бўлиб қолади ва йигитни йўлдан уриш чораларини ахтара бошлайди. Аммо Юсуф алайҳиссалом зино қилишдан бош тортади. Одамлар бу можародан хабар топиб, гап-сўзлар кўпайиб кетгач, Зулайҳо бир гуруҳ кибор аёлларни уйига меҳмонга чақириб, дастурхонларни анвойи мева-чевалар билан тўлдириб, аёлларнинг қўлига биттадан ўткир пичоқ бериб кўяди. Юсуф ибн Яъқуб кириб келганда барча хотинлар унинг ҳусни жамолига маҳлиё бўлиб, оғизлари очилиб, хайратдан донг қотиб, қўлларидаги меваларни арчиш ўрнига оғриқни сезмаган ҳолда бармоқларини кеса бошлайдилар. Ҳоким гап-сўзларга чек қўйиш мақсадида Юсуфни зиндонбанд этади. Зиндонда Юсуфдан ташқари яна икки маҳбус бўлган. Юсуф уларнинг тушларини таъбирлаб беради. Маҳбуслардан бири, яъни илгари ҳокимнинг хузурида соқий бўлиб ишлаган йигит озод этилади, новвой йигит эса қатл қилинади, чунки бу ҳолат уларнинг тушларида аён бўлган экан.

Алқисса, Миср мамлакатининг шоҳи бир рутубатли туш кўради. Ҳеч ким унинг тушини таъбирлаб беролмайди, шунда унинг соқийси бўлган йигитнинг ёдига зиндонда ётган Юсуф тушиб қолади. Юсуф шоҳнинг тушини таъбирлаб беради. Унинг таъбири тўғри бўлиб чиқади. Шоҳ Юсуфни Мисрга ҳоким этиб тайинлайди ҳамда вафот этган аввалги ҳоким Қитфийрнинг хотини Зулайҳони Юсуфга никоҳлаб беради. Қитфийр қандайдир касалликка чалингани учун шунча йил бирга яшаган бўлсаларда, ҳали Зулайҳога яқинлик қилолмаган, Зулайҳо бокира қиз экан. Шоҳнинг тушида аён бўлган қаҳатчилик бошланади. Юсуфнинг акалари ҳокимнинг олдига дон-дун сўраб келишади, аммо орадан анча йиллар ўтиб кетгани учун Юсуфни танишмайди. Ўғли йўқолганидан йиғлай-йиғлай кўзлари кўр бўлиб қолган Яъқуб алайҳиссаломга Юсуф ўзининг кўйлагини бериб юборади. Ўғлининг ҳидини туйиб, унинг тирик эканлигига ишонч ҳосил қилгач, Яъқуб алайҳиссаломнинг

кўзлари очилиб кетади. Куръони каримдаги бу ҳикоят асосида бир қанча асарлар яратилган, унинг баъзи сахналари бадий жихатдан бежаб, қайта ишланган. Бу асарларда Зулайхо образи марказий персонажлардан бирига айлантирилган. Албатта, Куръон тафсирчилари ҳам бу мавзуга алоҳида бир муҳаббат билан қўл уришган. Биринчи навбатда Хиротлик сўфий, 1089 йилда вафот этган Абдулла Ансорий ва ундан илҳомланган Майбудий ва бошқалар Юсуф алайҳиссалом тарихига бағишлаб йирик ва сермаъно битиклар иншо этишган. Бу мавзу Эрон шоирлари орасида илгаридан таниш бўлган бўлса керак, аммо шунга қарамасдан шу пайтгача фақат Фирдавсийнинг (вафоти 1020 йил) «Юсуф ва Зулайхо» асари тилга олинарди. Бугунги кунга келиб эса у ҳам инкор этилмоқда. 19-аср олимлари «бу асар Фирдавсий қаламига мансуб», деб илмий асарлар яратишган бўлса-да, бугун «Юсуф ва Зулайхо»нинг Фирдавсий қаламига мансублиги шубҳа остига тушиб қолди. Таниқли немис олими Херманн Эте ўзининг 1901 йилда Штрассбургда чоп этилган «Эрон филологияси бўйича очерклар» китобида ёзишича (2-банд), биринчи минг йиллик охирида Абул-Муаййад ал-Балхий Куръони каримда тилга олинган бу икки машхур ошиқ тўғрисида катта бир дoston яратган экан. Кейинги асрлар давомида Ислom оламида ва айниқса унинг шарқий ҳудудларида шу мавзуда ёзилган бир қанча эпик асарлар пайдо бўлди. Шу маънода Эте ўз рўйхатида Шавкат Бухорий, Амъак Бухорий, Назимий Ҳаравий, Рукнуддин Ҳаравийлар номини ҳам тилга олиб ўтган. Хиротлик мавлоно Жомий бу асарни классик жихатдан тугалланган, бекаму қўст асар даражасига етказгач, Хиндистон субконтинентда яшовчи шоирлар ҳам ундан илҳомланиб, шу мавзуга қўл урдилар. Мавлоно Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» асари 1824 йилда Винсенс фон Розенсвайг-Шваннау томонидан немис тилига ўгирилиб, чоп этилди. Синдлик тарихчи ва хаттот, Акбаршоҳ саройида дипломат бўлиб хизмат қилган Мир Маъсум Намий (вафоти 1605 йил) ҳам форс тилида шу мавзуда шеърий асарлар яратган хиндистонлик кўплаб шоирлардан биридир. Хиндистонда бу мавзуда бир қанча насрий асарлар ҳам битилган. Уларнинг хар бири яхшилик, тўй-тамошолар билан яқунланади. Юсуф ва Зулайхонинг тўйи ёрқин бўёқларда тасвирланади. Бу асарнинг кашмирий нусхаси ҳам мавжуд. Муҳаммад Соғир (вафоти 1501 йил) эса 15-асрда бенгал тилида ўзининг «Юсуф Жалика» асарини иншо этган.

17-асрда Жанубий Хиндистондаги Дакни-Урду сарой адабиётида «Юсуф ва Зулайхо»нинг шеърий намуналари пайдо бўлди. Бидшапурлик Муҳаммад Одишшоҳнинг саройида хизмат қилган шоир Малик Хушнуднинг ижодини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. 17-аср охирида яшаб, ижод қилган Хошим исмли шоир асарида Зулайхо урду тилида сўзлашади ва урду тилида гапирадиган аёллар ишлатадиган барча яхлит ибораларни (идиома) қўллайди-ки, беихтиёр «Зулайхо Хиндистонда яшаган экан», деган фикрга ҳам келиб қоласан киши. Бу гапларни энди муаллифни масхаралаш деб эмас, балки унинг санъатига қандайдир даражада қойил қолиш деб тушунилса, яхшироқ бўлурди. Гуджаратлик шоир Мир Али Амин эса, баъзи танқидчилар ҳазиллашиб айтишганидек, Зулайхога «Гуджаратлик кибор хонимлар киядиган кийимларни кийдириб қўйган эмиш».

Кейинги йилларда Шарқда «Юсуф ва Зулайхо» мавзуда битилган асарлар сонини аниқлаш мумкин эмас, чунки бу мавзудан илҳомланган, шу мавзуга қўл урган шоирлар сони кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Усмонли Турк империясида ҳам шу мавзуда бир қанча асарлар яратилган. Айниқса, Султон Маҳмуд соҳибкироннинг диний ишлар бўйича ишончли вакили, сўфий раҳнамо Оқ Шамсуддиннинг ўғли Маҳдий (вафоти 1503 йил) шу мавзуда жуда таъсирчан бир асар яратган. Унда айниқса «Зулайхонинг фарёди» кўнгил торларини чертиб кетадиган даражада гўзал чиққан:

*«Авалло бағримни этди-ю шудгор,
 Ғамнинг уруғини сочди муҳаббат.
 Жўяк тортиб этди юракни афгор,
 Унга дард сувини очди муҳаббат.
 Ғам ҳосилин йиғиб, янчиб олди-ю,
 Шамолга совурди, сочди муҳаббат.
 Дўстлар-чун ғамларга дил эди ошно,
 Энг яқин дўстни ҳам этди бегона,
 Соғлиқ тарк этди-ю вужудни буткул
 Нетай, кўнгил уйи бўлди вайрона.
 Ёш тўла кўзларда уйқуга жой йўқ,
 Қалбимдан қайларга қочди муҳаббат».*

«Юсуф ва Зулайхо» асаридаги баъзи бир воқеалар ҳозирги кунларда ҳам эпик ва шеърий асарларда тилга олинмоқда ёки турли кўринишларда ишлатилмоқда. Ривоятдаги биринчи воқеа гўзал қул боланинг бозорда ким-

ошди савдосига қўйилишидир. Бир қанча кишилар қул болани сотиб олиш учун тўда бўлиб туришганда, кекса бир момо ҳам болага харидор бўлади (китобнинг «Момолар» бўлимига қаранг). Бу ерда энди момонинг мақсади амалга ошмаслиги ойдек равшан бўлса-да, аммо унинг гўзалликка интилиши мактовга лойиқдир.

Юсуфни йўлдан уриш учун Зулайҳо қанчалар шумлик ва фитналар қилмайди дейсиз, ахир «бир аёлнинг макру ҳийласи етмиш шайтонга юк бўлади»; деб бежиз айтишмаган. Зулайҳо қўлидан келган барча ишни қилади. Бир қасрнинг ички деворларини шунчалар маънодор, кишининг ҳирсини жунбушга келтирадиган суратлар билан безаттиради. Юсуф қаёққа қарамасин, девордаги суратда ўзини Зулайҳонинг оғушида турган ҳолатда кўради. Бу сахнанинг батафсил тасвири худди кутганимиздек, мавлоно Жомийнинг эпосидан олинган экан. Жомийдан 400 йилча илгари яшаб, ҳукм сурган Ғазнавийлар сулоласининг вакилларида бири бўлмиш Султон Масъуд, айтишларича, ҳазрат Жомийнинг она шаҳри бўлмиш Хиротдаги ишратхона қасрларидан бирининг деворларига шунақа маънодор суратлар чиздирган экан. Қасрнинг ўзи йўқолиб кетганига қарамасдан, у тўғридаги маълумотлар Хиротдаги кишилар онгда файриихтиёрий равишда оғиздан оғизга ўтиб, сақланиб қолган бўлса ажаб эмас. Ўз-ўзидан маълумки, мавлононинг «Юсуф ва Зулайҳо» асаридаги бу қаср тасвири 16-асрдаги хассос мўйқалам усталарининг ҳам туйғуларини жунбушга келтирган. Сербурчак қасрнинг пиллапояларидан югуриб, қочиб кетишга ҳаракат қилаётган Юсуф алайҳиссалом акс эттирилган мўъжаз рангтасвирлар анчагина. Уларда Зулайҳо қизил кийим кийган соҳибжамол сифатида тасвирланган. (Қизил кийим асосан келинлар кийимидир, аммо умуман олганда алангали муҳаббатни ҳам ифодалаши мумкин). Юсуф алайҳиссалом эса яшил кийимда тасвирланган. Яшил кийим соҳиби авлиёлар, пайғамбарлар ва умуман жаннатий кишилар сафидандир. Йўлдан уриш сахнасининг энг қизиқ жойларидан бири Зулайҳонинг бут (санам)га муносабатидир. Зулайҳо аввалбошда бутпараст бўлганлиги сабабли, унинг ётоғида бут бўлган. Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни йўлдан уриш, у билан яқинлик қилиш учун хушомадлар қила бошлаганда, албатта, тағин бут кўриб қолмасин деган ўйда унинг юзини тескари қилиб ёки бошига бир рўмол ёпиб қўяркан. Бу сахнада узоқ ўтмишдан қолган одатлар тасвирланган бўлиши мумкин, чунки форс сўфий ёзувчиси Худшвири (1071 йилда Лаҳорда вафот этган) ўз

асарларидан бирида шундай ёзади: «Ўзи сифинадиган нарса билан мулоқотда ўзини яхши тутишни барча кишилар Зулайҳодан ўрганишлари лозим, чунки у Юсуф алайҳиссалом билан бир хонада ёлғиз қолиб, ундан ҳожатини чиқаришни илтижо қилаётганда, «бут унинг ёмон, уят иш қилмоқчи бўлаётганини, одоб чегарасидан чиқиб кетаётганлигини сезиб қолмасин» деган ўйда албатта бутнинг юзини ёпиб кўярди». Мавлони Жомийнинг эпосида ҳам шу сахна мавжуд. Бундан ташқари у ўзининг «Субҳат ал-аброр» деган асарида ҳам шу сахнага ишора қилади. Зулайҳо бир бутдан уялса, Юсуф алайҳиссалом ҳар ерда ҳозир у нозир, ҳамма нарсани кўриб, билиб турувчи, Ал-Басийр сифатли Аллоҳ таолодан уяламан, деб Зулайҳо хузуридан чиқиб кетади. Зулайҳо унинг ортидан югуриб, кийимига ёпишади. Кийим орқа тарафдан йиртилади ва Юсуф алайҳиссаломнинг беғуноҳ эканлигини исботлашда далил бўлади. Мавлоно Жомийнинг эпосида ҳам бут (санам) тўғрисида сўз юритилган. У ерда айтилишича, Зулайҳо кексайиб, Юсуф алайҳиссалом унга барибир эътибор қилмаслигига кўзи етгач, бутни майда-майда қилиб ташлайди, чунки Зулайҳо қанча йиллар давомида унга ўтинч-илтижо қилган бўлмасин, бут Юсуф алайҳиссаломнинг висолига етишда унга ёрдам беролмаган эди-да. Шундай қилиб, Зулайҳо санамга сажда қилишдан бош тортгач, яъни бутпарастликдан воз кечгач, Ягона Аллоҳнинг ҳидояти ила мақсадига эришади ва севгани билан қовушади. Ягона Аллоҳга сифиниш йўли энг тўғри йўлдир, аммо илк сўфийлардан бири бўлмиш Юсуф ибн Ҳусайн ар-Розий (вафоти 916 йил) бунга янада чуқурроқ хис этган:

«Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломнинг ишқида лов-лов ёниб, унинг васлига етиш истагида ўртаниб юрар экан, кундан-кунга тубанлашиб боради. Аммо у истакларидан воз кечгач, яъни нафси амморанинг устидан қолиб чиққач, Аллоҳ таоло унга ёшлиги ва гўзаллигини қайтариб беради. Ошиқ маъшуқа томон қанчалик интилса, маъшуқа ўзини шунчалар четга тортади, ошиқ фақат қалбидаги муҳаббат билан чекланса, маъшуқанинг ўзи унга талпиниб келади». Шундай қилиб Зулайҳо умрини тавба-тазарру билан, чексиз ўтли иштиёқлар билан ўтказадиган севгилига айланади.

«Агар сен Зулайҳо бўлмасанг ҳамда севги тегирмонида кепакли ундай тортилмаган бўлсанг, Юсуфи Канъон тўғрисида турли бўлмағур, бўхтон гапларни гапирма», дейди Фазналик сўфий шоир Санойи (вафоти 1131 йил),

чунки Юсуфнинг ҳажрида Зулайҳодек ёнмаган шахс севги, муҳаббатдан сўз очишга ҳақли эмас. Ҳофизнинг айтишича, шоирлар «Зулайҳонинг муҳаббати ўта кучли бўлганлиги учун ахлоқ-одоб чегарасидан чиқиб кетган»-лигини яхши билишади.

Унинг муҳаббати ёр васлига етиши амри маҳоллигини билсалар-да, аммо оташин эҳтиросларда қоврилиб юрган барча ошиқлар учун ёрқин тимсолдир. Зулайҳо бора-бора севгилиси учун ҳатто ўлимга ҳам тайёр бўлган жасур, кучли қаҳрамонга айланади. Қуйидаги мисралар 18-асрнинг ўрталарида Хиндистонда яшаб, ижод қилган шоир Озод Билғромий қаламига мансуб:

*«Юсуфнинг кийими йиртилганин кўрган одамлар
Зулайҳонинг пора-пора юрагига солдимиз назар».*

Бир вақтлар гўзаллар гўзали бўлган Зулайҳо изгирубамларда қадди дол бўлиб, юзларини ажинлар босиб, «Юсуф йўлдан ўтиб қолса, уни бир кўрсайдим», деган умидда ҳар куни йўл четига чиқиб ўтирар, аммо мавлоно Фаридуддин Ағгор ўзининг «Мусибатнома»сида ёзганидек, Юсуф алайҳиссалом унга заррача эътибор бермас, қайрилиб бир боқмасди:

*«Ўғлимни кўрай», деб ҳазрати Ёқуб
Канъондан Мисрга йўл олгани чоқ,
Юртни мисрликлар қўйди безатиб
Туну кун жонҳалак, билмайин чарчоқ.*

*Зулайҳо бу гапни эшитган замон,
Буткул ҳушидан кетиб йиқилгани ҳақ,
Сўнг энига ташлаб паранжи, чачвон,
Чиқиб йўл четига ўтирди илҳақ.*

*От миниб ўтаркан Юсуфи Канъон,
Кўрди бу ғамзада, афтодаҳолни.
Қўлда қамчисини ўйнатиб шу он
Урди шиқ ўтида ёнган аёлни.*

*Қамчи теккан бадан оловдек ёниб,
Келди ич-ичидан ўкинч, ўтли оҳ,
Дардли илтижо-ла боқди ўртаниб,
Юсуф қамчилашдан тўхтади ногоҳ.*

*Зулайҳо деди: Эй соҳиби Хақ дин,
Бу ти сенга буткул ярашмайди, бас.
Севгим, телбалигим Ягона Хақдин,
Ишқ ўтин қамчилаб ўчириб бўлмас.*

*Бу ўтда ёнурман мана неча йил,
Кошки сен ҳам бир зум унда ёнсайддинг.
Сен соҳиб дин эсанг, мен аёлман, бил,
Кошки мен сингари ўртанолсайддинг!*

Зулайҳо ҳам худди Ёқуб алайҳиссаломдек тўхтовсиз йириллардан кўзи кўр бўлиб қолади ва Юсуф алайҳиссаломдан тараладиган хушбўйларга интиқ-интизор бўлади. Худшвири бу ҳақда шундай ёзади:

«Зулайҳо Юсуф алайҳиссаломни шунчалар каттиқ севадики, ҳатто унинг учун ўлимга ҳам тайёр бўлади. Шу сабабдан, то улар қўшилишмагунча Зулайҳонинг кўзлари очилмайди». У фақат Юсуфнинг ёди билан тирик; бами-соли жон бетишим равишда илоҳий маҳбуб томон интилгани сингари, Зулайҳо фақат Юсуфнинг исмини такрорлайди. Ибн Арабий ўзининг «Футухат ал-Маккийя» асарида шундай ёзади: «Айтишларича, бир куни Зулайҳо кимнингдир камонидан узилган ўқдан ярадор бўлади. Жароҳатдан оққан қон ерда «Юсуф, Юсуф», деган излар қолдиради, зеро, Зулайҳо тинимсиз равишда «Юсуф, Юсуф», деб такрорлаб юрар, бу исм унинг томирларидаги қонга ҳам сингиб кетгани».

Илк сўфийлардан бири ҳам шунга ўхшаш воқеани ҳикоя қилган. Ёзишларича, қандайдир бахтсиз бир воқеа натижасида у яраланиб, жароҳатдан қон оқа бошлаган ва ерда «Аллоҳ» деган ёзув пайдо бўлган. Ибн Арабий ҳам шаҳид кетган сўфий Ҳалложнинг қони ерга оқиб, у ерда Аллоҳ таолонинг номи шаклида из қолдирганини баён қила туриб, Зулайҳо воқеасини мисол қилиб келтиради. Ҳижрон ва шубҳа дамлари ўтиб, Зулайҳонинг бекиёс садоқати тегишлича мукофотланади. Ҳаким Санойй ўз асарларида бу мавзуга тез-тез мурожаат қилиб, ўз ўқувчиларини «Зулайҳодек сабр-тоқатли» бўлишга чақиради, зеро маҳбубнинг яқинлиги маҳбубага ёшлик, гўзаллик ато этади.

*«Бехоллигинг нафсинг касофатидан.
Кексайиб, вужудинг бўлибди нимжон.
Зулайҳо сингари дўстга зор бўлгин,
Қайта яшаршига шу эрур имкон».*

Сўфий шоирларнинг навбатдаги авлодига мансуб бўлмиш мавлоно Фаридуддин Аттор эса ўзининг «Илоҳийнома»сида яшариш воқеасини кўнгил торларини чертиб кетадиган бир сахна орқали шундай тасвирлаб беради:

*Бир кун Зулайҳони Юсуфи Каншон
Кўрди, у тупроққа беланмиш чунон.
Кўзларига парда тутилган гўё,
Кўринмас кўзига нурли бу дунё.
Бетоблик, ночорлик қаърида беун,
Юз минг маломатга бўлибди тутқун.
Юз ташвиш уфураб бир нафасида.
Фақат Юсуф номи оху, сасида.
Оҳ чекар тупроқда ўтирган куйи,
Издан туяй деб Юсуфнинг бўйин.
Юсуфнинг оёғи теккан бу тупроқ,
Кошки сочилса, дер, устимга кўпроқ.
Шунда Юсуф деди: Эй Қодир Эгам,
Наҳотки яшашига лойиқ бу телба?
Тезроқ жонини ол, йўқса бу «дилдор»
Сенинг дўстларингни этар шармисор.
Жаброил Аллоҳдан келтирди нидо,
«Йўқ, уни этмасмен жонидан жудо.
Зеро, у воз кечиб йўғу боридан,
Нафақат мулк, балки ҳаё-оридан,
Менинг бир дўстимга орзуманд бўлмиш,
Шул сабаб наздимда аржуманд бўлмиш.
Сенга содиқлардан, тингла, эй рафиқ,
Мен ҳам марҳаматим тутмасмен дариг.
Фунчалар очилмай сўлмасин дерман,
Дўстимнинг дўстлари ўлмасин дерман.
Неча йил Мен уни этдим имтиҳон.
Ёшлигин қайтаргум энди бегумон.
У сени севади жонидан ортиқ.
Шул сабаб у Мендан сенга бир тортиқ.
Айбмас девонаваш туюлса ошиқ.
Ошиқни ўлдириш гуноҳ, чунки ишқ,
Ҳижронлар кўр этмиш бу бандамизни
Севгани-чун Бизнинг Юсуфимизни.
Сен эса кўнглини англамай, инон,
Дунёни этибсан унга зимистон.
Унинг кўз ёшлари ишқдан далолат,
Арзир, берсак энди лойиқ мукофот.
Чеккан изтироби, дард, гами ҳаққи,
Албат ёшлигини бергум қайтариб.*

Шундай қилиб, чинакам ошиқ сиймоси бўлмиш Зулайхо аввалига инсоний жон, яъни Қуръони каримнинг «Юсуф» сурасида тилга олинган «нафси аммора», яъни «ёмонликка ундагувчи нафс»га занжирбанд бўлади, сўнг-ра эса тўхтовсиз ички курашлар, дард-изтироблар чекиш орқали у бора-бора ўз Хожасига қайтиб боришига амин бўлган «ором топган нафс (жон)» тимсолига айланади. Юсуфнинг қўйлагидан анқиб турган бўйларни туйиб, кўзлари равшанлашади, гўзалликдан баҳраманд бўлади. Бу бўйлар маҳбубдан дарак беради, зеро, улардан Энг Меҳрибон Биру Борнинг нафаси англашилади. Маҳбубнинг яқинлигини ҳис этгач, изтиробларда қадди дол бўлган аёл қайтадан ёшариб кетади. Мавлоно Жомий ва унга тақлид қилган шоирлар ўз асарларида узоқ давом этган ёниш-куйишлардан сўнг бир-бирининг васлига етган бу икки ошиқнинг тўйларини барча тафсилотлари ила тасвирлаб берганлар. Бу асарларда айтилишича, бир вақтлар касалманд ҳокимга хотинликка берилган Зулайхо ҳали-ҳануз бокира қиз экан. Тўй тугагач, бир вақтлар Зулайхо Юсуф алайҳиссаломнинг ортидан қувиб, қўйлагини йиртгани сингари, Юсуф алайҳиссалом ҳам ёш келиннинг қўйлагини бурда-бурда қилиб, ёр васлига етади. Бу тасвирлар энди «Юсуф ва Зулайхо» тарихининг чуқур сўфиёна моҳиятига алоқадор бўлмаса керак, чунки булар инсоний гўзаллик ва муҳаббатнинг давоми, ёш келин-куёвнинг турмушидаги ички жиҳатлардир. Мавлоно Жомий ўз асарида бу ҳолатни шоирона бир латифлик ила шундай изоҳлаб ўтган.

СЎФИЙ АЁЛЛАР

Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаллам дорилбақога рихлат қилганларидан кейин ҳозирги кунларгача бўлган давр ичида Ислому оламида хотин-қизларнинг аҳволи хоҳ ижтимоий, хоҳ сиёсий маънода бўлсин сезиларли даражада чигаллашгани, оғирлашгани ҳеч кимга сир эмас, аммо сўфизмда бунинг бутунлай тескариси. Сўфизмда аёллар жуда муҳим ўрин туттишган, уларнинг мавқеи тобора ошиб бормоқда. Сўфизм, яъни исломий мистика Пайғамбар алайҳиссалом вафотидан тахминан юз йилча кейин, 8-аср бошларида вужуга келиб, ривожлана бошлади. Аввал бошда у соф таркидунёчилик (зоҳидлик) ҳаракати бўлиб, мусулмонларнинг кундан-кунга кучайиб бораётган дунёвийлигига қарши туришга, уларга диний бурч ҳамда вазифаларини эслатиб туришга

каратилган, чунки ўша даврларда ислом империяси жадаллик билан тўхтовсиз равишда кенгайиб бормоқда эди. Бу эса, ўз-ўзидан маълумки, таъсир ва акс таъсир ҳодисасига сабаб бўлади, яъни мусулмонлар ўзлари забт этган ўлкаларга Ислом дини билан таъсир кўрсатишса, шу ўлкаларда амалда бўлган динлар ҳам Исломга маълум маънода акс таъсир кўрсатар, унинг салоҳиятини пасайишга олиб келарди. Ислом аскарлари Қуръони карим ва Хадиси шарифлардаги йўл-йўриқлар билан бир қаторда ўзлари забт этган ўлкалардаги акидаларга ҳам маълум маънода амал қила бошладилар. 711 йилда мусулмонлар Гибральтар бўғозини кечиб ўтдилар (бу ердаги бир тоғ ҳозирги кунларда ҳам ўз забткорининг номидадир: Жабал ат-Торик, яъни Торикнинг тоғи). Ўша йилнинг ўзидаёқ қўшиннинг бош қисмлари Синдга, Хиндистоннинг қуйи воҳасига, яъни ҳозирги Покистоннинг жанубий қисмига кириб бордилар. Қўшиннинг бошқа қисми Окуз (Амударё)дан ўтиб Ўрта Осиёни эгаллади.

Зоҳидлар эса қалб оламини, юрак дунёсини забт этишга ҳаракат қилардилар. Ислом сўфизмининг ибтидоси Робийа ал-Адавийя ёки Басралик Робийа (Басра Робийанинг она шахри)нинг номи билан боғлиқ. У дунёнинг барча лаззатларидан воз кечишга ундайдиган таркидунёчиликнинг чинакам ишқ, яъни Аллоҳнинг ишқи билан яшашга ундайдиган сўфизмга айланишида асосий, ҳал этувчи рол ўйнаган аёлдир. Ривоят қилишларича, бир куни художўй сўфий Робийа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

— Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа?

Робийа қўлидаги челақка ишора қилибди:

— Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёкаларини тутиб, «астаффируллоҳ» деганча, сўрашибди:

— У ҳолда қўлингдаги машъала нечун?

— Бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқиришибди:

— Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қоласан.

— Йўқ, азизларим, сизлар мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, то-

ким бандалар Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан кўрқишгани ёки жаннат икболдан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин».

Бу ривоят тилга кўчиб, насроний дунёсига ҳам кириб келди. Уни Людвиг тўққизинчининг вакили Жонг-виил фарбга олиб келган дейишади. 1584 йил 3 ноябрда Парижда тувилиб, 1652 йил 26 апрелда ўша ерда вафот этган француз рухонийси ва ёзувчиси, квиетизм намоендаси Жан Пиер Камю ўзининг «Шафқат ҳамширалари» китобида шу ривоятни ҳам санаб ўтади. Китобда шарқона кийинган, бир қўлида челақ, бир қўлида машъал кўтарган аёл сурати ҳам берилган. Сурат тепасида иврит ҳарфлари билан «ЙХВХ» яъни «Йеховаҳ» (Худо) деб ёзилган. Бундан ривоят шарққа мансублиги англашилади. Бундан ташқари, Европа адабиётида ушбу ривоятнинг кўпгина бошқа шакллари ҳам мавжуд.

Басралик озод этилган қул аёл Робийа ҳақидаги ривоятлар сон-саноксиз, чунки Басра мозийда кўплаб сўфийларнинг макони бўлган. 728 йилда вафот этган машҳур тақводор олим, сўфий Ҳасан ал-Басрий тўғрисидаги ривоятларда ҳам Робийанинг номи тилга олинади. Ислом оламининг машҳур солномачилари бу аёлнинг ҳаёт йўлини аниқ тасвирлаб беришган, чунки у инсоний баркамолликда «кўплаб эркаклардан устунроқ бўлган». Муҳаммад Зехний ўзининг машҳур аёллар тўғрисидаги «Машоҳир ан нисо» асарида Робийани «эркаклар бошидаги олтин тож», деб тасвирлайди. Шу сабабдан ҳозирги кунларда ҳам ўзининг художўйлиги, тақводорлиги билан машҳур бўлган аёллар «иккинчи Робийа» деб тасвирланади. Робийа тўғрисидаги ривоятларда унинг жуда кўп мўъжизалар кўрсатгани ҳам тилга олинади. Айтишлари-ча, қоронғу тунларда унинг бармоқлари чироқ каби нур таратар экан. Ҳаж сафарига отланганида эса Каъбатуллоҳ унга пешвоз чиқар экан. (Ўз-ўзидан маълумки, Каъбатуллоҳ ўрнидан кўчиб, Робийа хузурига пешвоз чиққанда, ҳажга келган бошқа сўфийлар уни тополмай анча сарсон-саргардон бўлишган).

Робийа кўпгина дунёвий ришталарни, айниқса ниқоҳни (у турмушга чиқмаган) рад этиб, жойнамозида ўтирганча ҳавода учиб юра олган дейишади. Гўзал баҳор кунларидан бирида у хонасида шогирд қизларидан бири билан ўтираркан бокқа назар ташлайди ва Аллоҳ таоло яратиб қўйган гулларнинг жамолига мафтун бўлиб, шундай дейди: «Аллоҳ таолонинг гўзаллиги ботиндадир,

ташқи гўзаллик эса ички гўзалликнинг акс этишидир». Мавлоно Жалолоддин Румий бу гапларни нотаниш бир сўфийга нисбат бериб, ўзининг «Маснавий» (Мас.IV.1518) ларида ишлатган. Ҳазрат Фаридулдин Аттор эса ўзининг «Илоҳийнома»сида (XXII) Аллоҳ таолонинг нури тўғрисида сўз юритаркан, шундай ёзади: «У (нур) бир дақиқа кекса бир кампир устига тушса бўлди, уни Робийадек улуғ бир зотга айлантиради».

Шу асарнинг ўзида (XV) Аттор Робийанинг бечораҳоллиги, дунё лаззатларига кўп эътибор бермаслиги, синов-имтиҳонларга берган бардошини шундай тасвирлайди:

*Дейдилар: Аллоҳга дилбаста, дилдор,
Робийа бир ҳафта туз тотмади ҳеч.
Ҳаттоки сув ичмай, юрди рўзадор,
Бўлди намоз билан машгул эрта-кеч.
Ниҳоят кўрсатиб очлик ўз кучин,
Робийа йиқилай деганда беҳол,
Кўшни хотин чиқди гаплашмоқ учун,
Бир коса суюқ ош кўтариб алҳол.
У кетгач Робийа судралиб, мункиб
Чироқ келтириш-чун уйга кирган дам,
Мушуклар овқатни кетдилар тўкиб,
Бу қандай кўргулик, бу қандай ситам.
Яна уйга кирди Робийа дилхун,
Сув ичиб рўзани очиш-чун, ҳайҳот.
Кўза қўлдан тушиб, бўлди чилпарчин,
Ерга сингиб кетди ул оби ҳаёт.
Шунда чекди Биби оташин бир оҳ,
Бир оҳки, оламни ёқишга қодир.
«Танҳо Биру Борим, Ёлғизим, Аллоҳ
Мен бир муштипардан истагинг надир?
Ишқингда вужудим ҳоргин ва бетоб,
Бу ҳолга чек борми, эй Ёри Азиз?
Кўкдан нидо келди: Хоҳласанг шу тоб,
Дунёни пойингга чўктирурман тиз.
Ва лекин мени деб чекканинг ситам,
Дардлардан мосуво этарман буткул.
Фоний дунё ва Ёр ишқига, санам,
Бир йўла ошиён бўлолмас бир дил.
Ошиқ ишқ йўлида дард чекиб ҳар он,
Тарк этар дунёни бесўз, бесўроқ.
Дунё ишқи бир ён, Ёр ишқи бир ён,
Осонмас чинакам Ёрга етишмоқ.*

Кўриниб турибдики, бу мисраларда ошиқнинг ишқ йўлида чеккан дарду аламлари, изтиробларига алоҳида урғу берилмоқда, зеро ситам чекмай, қийинчиликларга бардош бермай висолга етишиб бўлмайди. Енгил-елпи козонилган ғалаба, эришилган висол қадрсиздир. Хиндистондаги Чиштийа силсиласи раҳнамоси, асли Моварауннахрлик бўлган Қутбиддин Бахтиёр Кокий 1235 йилда бу тўғрида шундай деб ёзганди:

«Бошига кутилмаган дарду-ғамлар тушган куни у «хайрият, дўстим (Аллоҳ) бугун мени эсга олди, мен ҳақимда ўйлади», деб ўзида йўқ даражада шодланиб юрди. Кунлари осойишта ўтиб, бошига ҳеч қандай кулфат тушмаганда эса, «кўзёш тўкиб, фигон чекарди: «Қандай бўлиб нотўғри иш қилдим-ки, у (Аллоҳ) бугун мени эсга олмади».

Бирок ўзини Аллоҳ ишқига бахшида этган аёл ёлғиз Робийа эмасди, бундай художўй сўфий аёллар тўғрисида тарихда бир талай маълумотлар бор. Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг қариндошларидан бири Умм Ҳарам исмлиқ аёл шулардан биридир. Бу бокира аёл ўзини Аллоҳ йўлига бахшида этиб, мусулмонларнинг кипрликларга қарши олиб борган жанглирида ҳамширалик қилган ва ҳижрий 27 йилда (649) жанг пайтида шаҳид бўлган. Сўфийларнинг қарийб барча китобчаларида кунларини рўза тутиш ва йиғи-сиғи ҳамда тунларини намоз ўқиб ўтказган илк сўфий аёлларнинг рўйхати ва қисқача ёки тўлиқ таржимаи холи берилган. Маргарет Смит ўзининг классик асари бўлмиш «Ислонда Робийа ва бошқа сўфий авлиёлар сиймоси» китобида илк ислон даврининг бир қатор таниқли сиймолари тўғрисида маълумот беради. Улар орасида Робийанинг дугонаси, орзиқишларда (экстаз) жон таслим этган Марийам ал-Басрийа тўғрисидаги хабарга ҳам дуч келамиз. Замондош турк шоираси Лаъли Мюлдюр ушбу мисраларни ўша сўфий аёлга бағишлаган:

*Басраль: Марийам, ул гўзал хилқат,
Тун-кун Робийага қиларди хизмат.
Ногаҳон илоҳий ишқни у англаб,
Ҳушдан кетди, «Аллоҳ» дея шивирлаб.
Зикр этиб Аллоҳнинг номини ҳар он,
Муҳаббат ўтида таслим этди жон.
Шундай, чин ошиқлар ўхшар ёмғирга:
Дон бўлиб унишар, ерга тушсалар,
Дурга айланишар, тушиб баҳрга.*

Рўйхатда йиғлай-йиғлай кўзлари кўр бўлиб қолган Баҳрия ал-Маузулийанинг ҳам номи бор, зеро зоҳирий кўрлик илоҳий маъшукни ботиний, яъни кўнгили кўзлари ила кўришга имкон яратади. Кўзлар кўр бўлгач кўрувчи ва кўрилувчи орасида тўсиқ, парда йўқолади. Донишмандлар айтганидек, кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил. Райҳона ал-Валийа исмлиқ сўфий аёл эса узлуксиз равишда ўзини йўқотиш даражасидаги ҳаяжон, завқланиш (экстаз) ҳолатида бўлган. Ёзишларича, бундай ҳолатга тушган кўпчилик сўфий аёллар ўша даврларда ҳибса олиниб, жиннихоналарга ташланган, чунки уларнинг қалбига жойлашган илоҳий муҳаббат баҳор човларида кўпириб, тўлқинланиб, қирғоқларидан тошиб оқадиган асов дарёдек бўлгани учун жамиятда қабул қилинган одоб қоидаларига бўйсунолмай қолишган.

Қалбида ёлғиз Аллоҳ ишқи ошиён қурган бундай тақводор сўфий аёллар тарихда албатта жуда кўп бўлган, аммо фақат баъзиларининггина номлари тарихда сақланиб қолган. Улар Робийага ўхшаб кичик-кичик қўшиқлар ижро этишган. Бу қўшиқлар бадий санъат асарлари даражасига кўтарилмаган бўлса-да уларни бемалол диний-мистик лириканинг илк ғунчалари деб аташ мумкин. Кейинги асрларда улар ошиқ сўфийларнинг кундалиқ машғулотига айландилар. Суриялик Робийа аш-Шамийа шундай қуйлар экан:

*«Ёримга тенг келмас бошқа ҳеч бир ёр,
Кўнглимни забт этган танҳо Биру Бор.
Гарчи у вужудим, кўзимдан йироқ,
Кетмайди у менинг кўнглимдан йироқ».*

Абдурахмон Жомий ўз асарларидан бирида сўфий аёлларнинг қуйидаги мисраларини мисол қилиб келтиради:

*«Чин ошиқлар бу дунёдан бемор ўтурлар.
Кўп дард чекиб, ишқ оғригин зўр малҳам
билиб.
Ёр ҳажрида девонаваш, зор-зор ўтурлар.
Ва бир куни кетишурлар ёрга қўшилиб».*

Бу мисралар муаллифининг фикри Амаат ал-Жалилнинг қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган фикрига ҳамоҳангдир:

«Авлиёсифат табаррук зотлар бирор дақиқа бўлса-да, бошқа ишлар билан машғул бўлмайдилар. Улар доимо Аллоҳ ёди билан банддирлар. Авлиёлар бошқа ишлар билан ҳам шуғулланади деган киши бекор айтибди».

Илк сўфий аёллар ичида ўзининг жуда кўп кўзёш тўкиши ила машхур бўлган Шавона исмли аёл сиймоси алоҳида эътиборга моликдир. Улуғ сўфийлардан бири бўлмиш Фузаил ибн Ийад (803 йилда вафот этган) ҳам Шавонадан «мени бир дуо қилиб қўйинг!» деб илтимос қилган экан. Такводор сўфий Башир ал-Кофий, тахаллуסי «Ялангоёк» (841 йилда вафот этган) ва улкан муҳаддис олим Аҳмад ибн Ханбал (855 йилда вафот этган)лар эса Амина ар-Рамлиа исмли сўфий аёлнинг дуолари шарофатидан дўзахийликдан омон қолишган. Имом Ғаззолий Шавона ҳақида ёзаркан, ушбу воқеани мисол қилиб келтиради: «Ривоят қилишларича, Шавона вафот этгач, дугоналаридан бири уни тушида кўради. Тушда Шавона бир қанча хурлар билан келиб, дугонасига шундай дейди: «Қалбинг доим ғамзада бўлсин. Аллоҳ ишқини фоний дунё хоҳ ҳавасларидан юкори тут. Шунда то жон таслим қилгунингча сенга ҳеч зарар етмайди». Ўлим ва боқий дунёни тез-тез ёд этиб туриш илк сўфий аёлларга хос хусусиятдир. Шулардан бири бўлмиш Муаззам Басрадаги анъаналарга мувофиқ «вафот этгач то рўзи машҳарга бўлган даврдаги қабр уйқуси етиб ортади» деган ғояни илгари суриб, иложи борича уйқудан воз кечишга, тунларини намоз ўқиб бедор ўтказишга ҳаракат қилар экан.

Художўй, такводор аёлларга Аллоҳ таоло юксак мавқелар ҳадя этиши ажабланарли ҳол эмас. Бағдодлик сўфий Сари ас-Соқотий (867 йилда вафот этган)нинг шогирдларидан бири бўлмиш сўфий аёл тўғрисида шундай ривоят бор: «Бир куни Соқотий у аёлга «ўғлинг чўкиб ўлибди» деган хабарни етказди. Аёл эса анъаналарга хилоф равишда устознинг гапига ишонмайди. Чиндан ҳам тез орада аёлнинг ўғли тирик эканлиги маълум бўлади. «Қани айт-чи, устознинг гапига нима учун ишонмадинг?» деган саволга у «Ўғлимнинг чўкиб кетганлиги тўғрисида менга ғойибдан ҳеч қандай хабар келмагани», деб жавоб қилади». Ҳақиқатан ҳам ўзини Аллоҳ йўлига бахшида этган кишиларга ғойибдан уларга тегишли барча хабарлар етказилиб туриларкан.

Қуйидаги ривоятдан эса баъзи сўфий аёлларнинг Робийа ал-Адавиййага тақлид қилиб, дунёдан тоқ ўтишмагани, балки турмуш қуриб, никоҳда умр кечиришгани маълум бўлади. Турмуш қуриб, эр-хотин бўлиб яшаган

сўфий аёллар ичида ярқ этиб кўзга ташланадигани Робийадан ярим аср кейин яшаган, (849 йилда вафот этган) нишопурлик Фотимадир. У таниқли сўфий Аҳмад Қидруйа (854 йилда вафот этган) билан турмуш қурган ва сўфийлик сўқмоқларида тез-тез унга рахнамолик қилган. Ривоят қилишларича, Фотима ўз даврининг етук сўфий рахнамолари билан мулоқатда бўлган. Мисрлик муршиди офоқ Зуннун (859 йилда вафот этган) билан хат ёзишиб турган. Айтишларича, бир вақт Зуннун «аёлларнинг тухфасига зор эмасман» деган маънода Фотима жўнатган тухфани олишдан бош тортади. Шунда Фотима Зуннунга танбех бериб, шундай мактуб ёзади:

«Аёл киши жўнатган тухфани олмайман деб тухфамни рад этибсиз. Аёл киши воситасидами, эркак киши воситасидами, аммо асосий тухфа қилгувчи Зот Аллох таоло эканини унутдингизми?»

Зуннун бу аёлнинг билимига, Қуръони каримнинг чуқур маъноларини ҳам аъло даражада тушунишига қойил қолган дейишади. (Зеро, Зуннуннинг таълим-тарбияга оид ҳикояларида Аллох таоло ишқи билан маст бир аёл ёки қиз образи тез-тез учраб туради). Зуннун ундан нафақат наботот ва ҳайвонот оламининг, балки барча тирик ва ўлик мавжудотларнинг Аллохга саловот айтаётганлигини қандай англаб олиш сирларини ўрганади. Доно Фотима машхур сўфийлардан бири бўлмиш Боязид Бистомий (874 йилда вафот этган) билан ҳам паранжи ёпинмасдан мулоқотда бўлган дейишади. Аммо бир куни Бистомий аёлнинг гўзал холига, бошқа бир ривоятда айтилишича эса хино қўйилган бармоқларига тикилиб қолади. Шунда аёл сўфий билан алоқани бутунлай узиб кетади, чунки энди фақат соф руҳий мулоқотда бўлишнинг иложи қолмаганди. Бунинг ҳақиқатга қанчалар мос келишини аниқлаш жуда қийин, зеро руҳий дўстлик ришталарининг «дунёвий» бир боқиш ила узилиб кетиши мавзуси агиографияда (авлиёсифат кишиларнинг таржимаи ҳоллари билан шуғулланувчи фан) камдан-кам учрайдиган ҳол эмас. Шу маънода сўфий Аҳмад ибн Абул Ҳаворийнинг (851 йилда вафот этган) рафиқаси Робийа бинт Исмоил ҳақида икки оғиз сўз айтмасдан бўлмайди. Биринчи эри вафот этгач бу аёл эридан қолган мерос ва ўзи ишлаб топган пулларни савобли ишларга ишлатиш учун юқорида номи зикр этилган сўфийга турмушга чиқади ва у билан жинсий эмас, балки фақат руҳий никоҳда бўлади. Умрини асосан намоз ўқиш, рўза тутиш билан ўтказади ҳамда Аҳмад ва

унинг бошқа хотинларига ғамхўрлик қилади. Зеро, унинг ўзи бир куни Аҳмадга «мен сени эр сифатида эмас, балки ака сифатида яхши кўраман», дейди. Ривоят қилишларича, Рабах ал-Қайсийнинг рафиқаси хуфтон намозини ўқигач яхши кийимларини кийиб, эридан «бу-гун менга эхтиёжингиз борми?» деб сўраркан. Эрининг эхтиёжи бўлмаган кунлари у тунни Қуръон тиловати билан машғул бўлиб ўтказаркан.

Баъзи холларда ўта художўй сўфийларга уларнинг жаннатдаги «бўлажак рафиқалари» ҳам кўрсатилган дейишади. Сўфий Абдул Воҳид ибн Саидга (794 йилда вафот этган) унинг жаннатдаги рафиқаси аён этилган. У бир чўпон киз бўлиб, отарида қўйлар ва бўрилар бир-бирига зарар етказмай, қувлашиб, ўйнаб юришаркан. Шу киз бу фоний дунёда ҳайвонлар орасида охирзамон-га хос тинчлик барпо эта олгани учун машхур сўфий-нинг жаннатдаги рафиқаси бўлиш шарафига муяссар қилинган. (Шу маънода яна бир нарсани таъкидлаб ўтишни истардим: Бир куни такводор турк олимнинг кексароқ бир аёлга қарата «жаннатда сен менинг рафи-кам бўласан» деганини ўз қулоғим билан эшитганман).

Улкан теософ¹ олим Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг рафи-қаси ўта катта эътиборга лойиқ шахслардан бири бўлган. Термизий ўз таржимаи ҳолида ёзишича, у кўрган тушлар-ини рафиқасига сўзлаб бераркан, рафиқаси эса тушлар-ни ва Термизийнинг кўз ўнгида пайдо бўлган нарсаларни доимо тўғри таъбир қилиб бераркан. Фаришталардан би-ри бу аёлга «эринг билан сенинг руҳий даражаларинг бир-бирига мутаносиб», деб хабар қилган экан.

Араб классик адабиётида ва кейинчалик форс ада-биётида ҳам тез-тез учраб турадиган мавзулардан бири ўз қўшиқларида мистик, сўфиёна ишқни тараннум этган ашулачи қизлар мавзусидир. Машхур грамматик олим ал-Асмий бир куни Каъбада ишқий қўшиқ айтаётган бир қизни қаттиқ танқид қилади. Қиз эса унга дарҳол чинакам илоҳий ишқ қандай бўлишини тушунтириб қўяди.

Ўша даврларда Қуръони каримни ёд олиб, таъсирчан тарзда қироат қила оладиган қўшиқчи кул қизларни гар-чи уларни жуда катта пул тўлаб сотиб олишган бўлса-лар-да, дарҳол озод қилиб юборишган. 1234 йилда вафот этган хазрат Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардий таъсири

¹ Теософия — (теос — худо, софия — донолик) инсон руҳининг Худо билан бирлашиб кетиши ҳамда боқий дунё билан тўғридан тўғри мулоқот қилиш йўлларини ўрганадиган фан.

остида мусулмон бўлган бир кўшиқчи киз тўғрисида шундай ривоят қилишади:

Бу киз Муқаддас Хаж сафаридан қайтгач Хамадон ҳокими хузурда илоҳий ишқ тўғрисида шунчалар берилиб қуйлайдики, ҳоким ва унинг аёнлари ўзларининг йўл қўйган хатоларидан афсусу надоматлар чекишиб, ислом аҳкомларига қатъий амал қила бошлайдилар. Ҳазрат Румийнинг таржимаи ҳолларидан маълумки, «енгил-так қизлар» у зотнинг таъсири остида Ислом динини қабул этиб, сўфиёна ҳаёт кечири бошлашган.

Чамаси, илк даврларда аёллар сўфийларга нафақат халфалик қилишган, балки Қуръон тиловат қилинадиган йиғинлар ва «зикр»ларда ҳам иштирок этишган. 934-йилда вафот этган сўфий ал-Каттонийнинг қизи Фотима ва яна уч эркак «ошиқ» номини олган бағдодлик сўфий Сумнун ал-Муҳиб билан бирга юксак ҳаяжон ичида зикр тушаётганда кучли орзиқишдан вафот этган деб ривоят қилишади. Бу хабар илк даврларда аёлларнинг бундай давраларда эркаклар билан бир қаторда иштирок этиши одатий ҳол бўлганлигидан далолат беради. Кейинчалик эса сўфий аёлларни жамоага қабул қилишнинг қандайдир оқилона, гап-сўз бўлмайдиган йўллари топишга урилиб кўп бош қотиришган бўлсалар керак, чунки шаррият ва қонунларга кўра ўзига қариндош бўлмаган номаҳрам аёлнинг қўлини ушлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ-да. Баъзи йўналишлар бўйича номаҳрам аёлга кўзи тушган ёки бехосдан баданига қўли тегиб кетган кишининг таҳорати ушалган ҳисобланади ва у намоз ўқиш олдидан қайтадан таҳорат олиши керак. Шу сабабдан эркак ва аёл сўфийлар зикр тушишаётганда аввало қўлларини тоза сувга бир ботириб, ювиб олишлари лозим. Аёллар энги узун кийим кийиб олишган ва эркаклар уларнинг энгидан ушлашган. Бунинг иложи бўлмаган пайтларда аёллар қўлларини рўмол билан боғлаб ёки қўлларига иккита таёқ тутиб олишган. Эркаклар уларнинг энгидан ёки рўмол ўралган қўлидан ёинки қўлидаги таёқчадан ушлаб олишган-ки, эркак ва аёлнинг бада-ни бир-бирига тегмаган.

Аммо илк даврларда бундай нарсаларни майда-чуйда ҳисоблашиб, кўп ҳам эътибор беришмаган, кўнгли кенглик қилишган кўринади, чунки сўфий устозларнинг (пири муршидларнинг) ҳатто жамоат жойларига ҳам ўз халфалари (хотин-қизлар) билан борганликлари тўғрисида ёзма маълумотлар бор. Шулардан бирида айтилишича, 945 йилда вафот этган эксцентрик сўфий Абу

Бакр аш-Шиблий ўзининг бир халфаси билан бирга сўфий Халлож ёнига бориб, ундан «сўфизм нима?» деб сўрайди. Гарчи мавлоно Фаридуддин Аттор ривоят қилган бу воқеа тарихга умуман мос келмасида, яъни у мавлононинг «шундай бўлса нима қилардик?» қабилидаги тахайюлотининг маҳсули бўлса-да, ҳар ҳолда сўфий аёлларнинг илк даврларда ижтимоий ҳаётда анча фаол иштирок этишганини инкор этиб бўлмайди. Аслида Халлож қатл этилганидан кейин унинг сингlisi келиб, акасини жасурлиги, яъни «аналҳақ» (мен ҳақман) деган гаплари учун бироз койийди, сўнгра акасининг васиятини амалга ошириб, жонсиз вужудни куйдиради ҳамда кулини Тигер (Дажла) дарёсига (Олдосиёдаги серсув дарё) ташлайди. Ўша куни кечаси Халлож сингlisининг тушига кириб, унга ўзининг номуаассиб, яъни илғор (ноортодоксал) хатти-ҳаракатининг сабабини тушунтириб беради. (Ислом дини (руҳонияти) тарихида сингlinинг тутган ўрнини ўрганиб чиқиш жуда кўп масалаларни ойдinлаштиришга ёрдам берган бўлурди. Жоҳилият даврида Арабистонда опа-сингиллар вафот этган ёки жангда ҳалок бўлган акалари учун ёқа йиртиб йиғлаганликлари шарт бўлганидек, сўфизм тарихида ҳам опа-сингиллар жуда муҳим рол ўйнаганлар. Бобурийлар сулоласининг 1659 йилда кофирликда айбланиб, қатл этилган валиаҳд шахзодаси Дара Шиқоҳнинг опаси малика Жаҳоноронинг хатти-ҳаракатлари, муносабати бунга яққол мисол бўла олади).

Тақводор сўфий аёлларнинг анъаналари кейинги асрларда нафақат Ўрта Осиёда, балки Ҳиндистон субконтинентида ҳам худди шундай давом этган. Биз бу қитъада яшаб ўтган сўфий Фаридуддин Шакарғанжнинг толибалари (мухлисалари) тўғрисида озми-кўпми маълумотга эгамиз. Айнул Қудат исмлик шоир ўз мадҳияларидан бирида сўфий Абул Хаир ат-Тиноний ал-Ақтанинг буви-си Уяйна йигитлар ва хотин-қизлардан иборат 500 та талабага дарс берганлигини айтиб ўтади. Улкан ханбалий сўфий, хиротлик Абдулла Ансорийнинг (1089 йилда вафот этган) таржимаи ҳолида унинг қариндоши Биби Нозаниннинг ҳам номи тилга олинган. Айтишларича, шу аёл Ансорийга улкан олим бўлмаса-да, аммо жуда доно сўфий Қорағоний билан мулоқот қилишни маслаҳат берган, чунки Қорағоний Ансорийнинг тадрижий камолотга эришувида муҳим роль ўйнаши у аёлга маълум қилинган экан. Ҳиротда ўша даврларда булардан ташқари бошқа тақводор ва ўқимишли аёллар ҳам кўп бўлган. Улар

айниқса пайғамбаримиз ҳадисларини тўплаш ва уларни авлоддан авлодга етказишда катта жонбозлик кўрса-тишган. Шулардан бири 1084 йилда Хиротда вафот этган Умм Фазл ал-Ҳарматиядир. Серж де Лаоже де Бурессоунинг пайғамбар ҳадислари, айниқса Абу Ханбал мазҳаби ҳамда, шубҳасиз Абдулла Ансорий йўналишидаги сўфизмга қизиққан «аёллар муҳити» тўғрисидаги гаплари Луис Массигноннинг шаҳид кетган сўфий Ҳаллож атрофидаги ханбалий аёллар ҳақидаги эслатмаларига тўлиқ мос келади. Ҳаллож атрофидаги аёллар, масалан Зайнаб ал-Камалияга ўхшаган сўфийлар узок вақтларгача Ҳаллож анъаналарини давом эттирганлар. Таниқли сўфий аёллар тўғрисида гапирилганда 1070 йилда вафот этган Мерв (Мари)лик Каримани тилга олмаслик гуноҳи азимдир. Бу бокира сўфий аёл, Массигнон таъкидлаб ўтганидек, Ҳадича ал-Жаҳнийя (461 (1067) йилда вафот этган) томонидан ташкил этилган «аёллар футуввати» (жўмардлиги) ташкилоти билан ҳамкорлик қилган. Аёлларнинг бу уюшмаси эркакларнинг умрни ҳақиқий эркак сифатида чуқур тоат-ибодат билан ўтказиш ғояларини илгари сурган футуввати (уюшмаси)нинг муқобилидир. Кариманинг номи Абу Нажиб ас-Сухравардийнинг бир қатор муҳим асарларида тилга олинган.

Абу Нажибнинг жияни Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардийнинг асарларида ҳам бу номни учратиш мумкин. Абу Ҳафизнинг китоблари мўътадил сўфизм тўғрисидаги энг кўп тарқалган китоб ҳисобланади ва бутун Ислому оламида ўрганилади. Такводор ва ўқимишли сўфий аёллар орасида Шухда исмли хаттот аёл (1176 йилда вафот этган) алоҳида эътиборга лойиқдир. У нафақат хаттот, балки шу билан бир қаторда ўзининг хуснихати билан ҳам машҳурдир. Шундан ярим аср кейин Шимолий Африкалик саёҳатчи Ибн Батутта Дамашқ ва Бағдоддаги ҳадис муаллимлари тўғрисида сўз юритаркан, Умм Муҳаммад Ойша ва Фотима бинт Тожиддинларнинг номларини қайд этиб ўтади.

Такводорона ва айниқса сўфиёна ҳаёт кечиришга мойил бўлган аёллар салжуқийлар даврида Туркияда ҳам бўлган. Мавлоно Жалолоддин Румийнинг таржимаи ҳолидан маълумки, у Кўнё олий табақасининг кибор хонимлари, айниқса бош вазир Аминаддин Микоилнинг рафикаси билан жуда яқин муносабатда бўлган. Уларнинг хузурида ўзини жуда эркин тутган. Румийда барча табақаларга мансуб хотин-қизларни ҳам ўзига тортади-

ган аллақандай оҳанраболик бўлган дейишади. Салжукийлар ҳукмдори Гиёсиддиннинг рафиқаси ҳатто Румийнинг суратини ўзи билан олиб юрган экан. (Византия санъати анъаналарининг яқинлиги бу ерда Ислом динининг турли санамларга қаршилигида намоён бўлади). Машҳур кишиларнинг таржимаи ҳолларини ёзиб борадиган кишилар ҳазрат Румийнинг иккинчи рафиқаси, насроний оиласидан чиққан Кира Хотунга «иккинчи Робийа» ва «Биби Марямга ўхшаш аёл» деб таъриф берганлар. Унинг болалари ҳазратнинг ўғли Султон Валад томонидан ташкил этилган Мавлавия ташкилотида фаолият кўрсатишган. Султон Валаднинг қизи ҳам шуларнинг орасида бўлган. Туркий вилоятларда ташкилотнинг хотин-қиз аъзоларини «бадши», яъни «сингил» деб аталган, зеро «барча мўъминлар шак-шубҳасиз ака-укалардир» (Қуръони карим. 49:10).

Ибн Арабийнинг хотин-қизларга муносабати айниқса диққатга сазовордир. Унинг ёш йигитлик пайтларида Севилла шахрида учратган улкан сўфий аёллар тўғрисидаги хотиралари жуда мароқли ва жонли тарзда ёзилган. Бу хотираларда ўта камбағалликда яшаган Фотима бинт Мутаннанинг номи тилга олинади. Бу аёл аввалига турмушга чиқиб, анча пайтлар эри билан яшайди. Эри мохов касалига чалиниб, вафот этгач бева қолади. Андалузиялик олим бу аёлни «бутун ер юзи аҳолиси учун Аллоҳ томонидан жўнатилган раҳм-шафқат» деб таърифлайди ҳамда фаройиб бир мўъжизани ривоят қилади: Қуръони каримнинг биринчи, очувчи сураси бўлмиш «Фотиҳа» сурасининг муаккиллари бу аёл хизматига бўйсундирилган бўлиб, унинг барча истак-хоҳишларини амалга оширишар эканлар. Айтишларича, бир аёл Фотиманинг олдига келиб, бевафолик кўчасига кириб кетган эрининг устидан шикоят қилганда, Фотима бир дуо ўқиб бу эркакчани хотинини бир лаҳза кўрмаса туролмайдиган ҳолатга тушириб қўйган экан. Фотима Ибн Арабийнинг «руҳий, воявий онаси» ҳисобланади. Улкан теософ олимнинг туққан онаси ҳам Фотимани тез-тез зиёрат қилиб турган дейишади. Ўта камбағал бўлишига қарамасдан Фотима жуда қувноқ ҳаёт кечирган. Баъзан қўлига танбур олиб Аллоҳ таолонинг марҳаматларини жўшиб куйлар экан:

«Менга назар солгани ва Ўзининг дўстларидан бирига айлантиргани ҳамда ўз мақсадларини амалга оширишда мендан фойдаланганлиги учун мен Ундан беҳад миннатдорман. Мен ким бўлибманки, шунча одамлар ичидан

У мени танлаб олибди. У мени жуда рашк қилади. Ун дан ўзгани хаёлга келтирсам бўлди, У мени дархол турли бахтсизликлар ила жазолайди».

Ибн Арабий Фотимани кўкларга кўтариб тасвирлаш ила ўзини авлиёсифат аёлларга нисбатан алоҳида мойилликка, хурмат-эътиборга тайёрлаганга ўхшайди. У Севиллада яна бир бошқа алоҳида эътиборга молик аёлни учратганди. Бу аёл саксондан ошган Шамс момо бўлиб, «барча камбағалларнинг онаси» деган унвонга сазовор бўлганди. Ибн Арабий момони «ички туйғу, бевосита муроқабаси усули билан кўп нарсаларни олдиндан билиш хислатига эга бўлса-да, ўзининг улкан сўфийлигини, юксак маънавий даражасини сир тутадиган камтар зот эди» деб тасвирлайди. Ибн Арабийнинг «Хотиралар»ида яна бир кул аёл тўғрисида ҳам сўз юритилган. Гарчи бу аёлнинг номи келтирилмаган бўлса-да, у ўзининг батариб эканлиги билан машҳур бўлган. Бу аёл кўз очиб юмгунча дунёнинг у бошидан бу бошига бориб кела олган, тоғу тошлар ила суҳбатлар қурган ва уларнинг барчасига «хуш келибсиз» ибораси билан муурожаат қилган.

Ибн Арабий шу йўл билан, яъни илгари Севиллалик аёллар билан учрашиб ўзини маккалик кароматгўй, илҳомлантирадиган бир аёл билан учрашувга тайёрлаганга ўхшайди. Бу аёл муқаддас зиёратгоҳдаги Иброҳим маккоми имомининг қизи Низом эди. Ибн Арабий жўшиб, оятлар тиловат қилиб, экстаз ҳолатида Каъбатуллоҳни айланиб зиёрат қилаётганда шу қизга дуч келади. Қиз унинг тиловатларини тинглаб, Ибн Арабийни лол қолдирган ҳолда уларнинг мағзини чақиб беради. Бу гўзал қиз билан бўлган учрашувнинг натижаси ўлароқ ибн Арабийнинг «Таржумон ал-ашвоқ», яъни «Эҳтирослар таржимони» номли шеърлар тўплами вужудга келади. Тўпламдаги шеърлар араб ишқий поэзиясининг анъанавий услубида ёзилган бўлиб, уларда классик шеърининг андозавий сиймолари бўлмиш ошқ ва маъшуқа ўртасидаги ишқ куйланади. Маълум бир вақт ўтгач Ибн Арабий ўзининг бу ишқий шеърларига мистик-фалсафий изоҳлар ёзиб, шеъринг янги бир йўналишни бошлаб берди. Бироз кейинроқ фаолият кўрсатган сўфийлар ўзларининг май, ишқ, ҳижрон тўғрисидаги дунёвийлиги яққол кўриниб турган шеърларига ҳам шунақа шарҳлар ёзиб, уларни ўқимишли қилишни лозим топдилар ёнки энди ишқ, май ва ҳижронларнинг маъноси кенгайиб Аллоҳ таолога нисбатан бўлган ишқни англата бошлади. (Афсуски, кўпгина ҳолларда бунақа шарҳлар ўта чўзи-

либ кетганлиги сабабли, табиий, тасаввурга сиғадиган ҳолатлар билан ногабиий, тасаввурга сиғмайдиган ҳолатлар ўртасидаги мувозанатни барбод этиб, капалакдек но-зик-нихол шеърларни метафизик таълимотнинг қисқача қўлланмасига айлантириб қўйган). Ибн Арабийнинг «Девони»да эса кейинчалик яна бошқа шеърлар ҳам пайдо бўлган. Эҳтимол, бу шеърлар унинг собиқ рафи-қасига бағишлангандир, аммо бу фараз ҳали исботланма-ган, анча ноаниқликлар мавжуд. Ҳар ҳолда Низом Ибн Арабийнинг Беатричаси сифатида намоён бўлади. Шоир-нинг муқаддас шаҳар Маккадаги ҳаёти унинг шоҳ аса-ри «Ал-футухат ал-маккийя», яъни «Маккадаги кашфиёт-лар» асарининг вужудга келишига замин тайёрлади. Маккада у Зайнаб ал-Қалийя исмли аёл билан ҳам уч-рашган. Бир вақтлар ўзининг бойлиги ва сохибжа-моллиги билан донг таратган бу аёл яна Маккага кўчиб келади ва бу ерда тақводор сўфий сифатида танилади ҳамда кўпгина сўфийлар билан иноқлашиб, дўстлашиб кетади. Бу аёл намознинг фарзлари, суннатлари ва мустаҳабларига қатъий амал қилган ҳолда ибодат қили-ши билан Ибн Арабийни лол қолдиради. Ибодат чоғида чуқур хаёлга чўмиб (медитация), ич-ичдан илоҳий оят-ларни тиловат қилаётган чоғида вужудининг оғирлиги бутунлай йўқолиб, хона ичида пар сингари учиб юрган дейишади. Илмий тилда бу ҳолат «психокинез» дейила-ди. Бошқа сўфий аёлларда ҳам менимча бу ҳолат содир бўлган, аммо не учундир уларнинг таржимаи ҳолларида бу иш қайд этилмаган. Ибн Арабийнинг бу аёл билан бирга Қуддус шаҳрини зиёрат қилиши унинг бу аёлни жуда ҳурмат қилганлигидан далолат беради. Андалузия-лик бу улкан олимнинг умуман барча хотин-қизларга нисбатан ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлиши хо-тин-қизлар, улар билан бўлган мулоқот олимнинг ҳаё-тида алоҳида ўрин тутганлигидан далолат беради. Олим ўзига Аллоҳ таоло томонидан «барча авлиёлар муҳри» деган унвон, даражот берилганлигидан хабардор бўлган ёки ҳеч бўлмаганда буни ҳис этган. Унда Аллоҳдан бир-ровларнинг билиб-билмай қилган гуноҳларининг мағ-фират этилишини сўраш, уларнинг тарафини олиш икtidори бўлган. Қизиги шундаки, ёшлик чоғлариданоқ у биринчи бўлиб тарафини олган, Аллоҳ таолодан гу-ноҳларининг кечирилишини илтимос қилган кишилар-нинг барчаси хотин-қизлар эди. Хусусан унинг иккала синглиси, собиқ рафиқаси ва тўртинчи хотини шу сао-датга мушарраф бўлишган. (Афсуски, Ибн Арабийнинг

неча марта уйланганлиги тўғрисида етарли маълумотларга эга эмасмиз). Ибн Арабий сўфийлик йўналишида 15 та кишига «хирқа», яъни сўфийлар кийимини кийдирган бўлса, шулардан ўн тўрттаси хотин-қизлар бўлган, чунки худди мавлоно Жомий таъкидлаб ўтганидек, маънавий ҳаётнинг барча жабаҳаларида аёлларнинг юксак даражаларга эришишлари мумкинлигига олимнинг имони комил бўлган. Аёллар авлиёлик пиллапоясининг энг юқори поғонаси бўлмиш «кутб» ёки «ўзак» даражаларига ҳам эришишлари мумкин. Ибн Арабий умрининг охиригача аёлларга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, уларга ўзининг амри-маъруфлари ҳамда маърузаларида иштирок этишга рухсат бериб, уларга мураббийлик қилди.

Хўш, ўша даврларда сўфийлик сўқмоқларига яқинлашмоқчи бўлган ва ҳатто уларга қўшилиб кетмоқчи бўлган аёлларнинг ҳаёти қандай кечган?

Биринчидан, улар бой бўлсалар, сўфий жамоаларига ҳомийлик қилишлари, пири муршид ҳамда халфаларни моддий рағбатлантириб, уларга турар жой ҳамда озик-овқат бериб туришлари мумкин бўлган. Устоз ва халфалар эса миннатдорчилик тариқасида унинг Худо марҳаматига сазовор бўлишини тилаб дуо қилишган. Миханадаги (Шаркий Эрон) Абу Саид Абул Хайр (1049 йилда вафот этган)нинг жамоаси ҳомийлари, айниқса кўзга суриладиган малҳам тайёрловчи Биби Ниши шулар жумласидандир. Биринчи пайтларда бу аёл анча пайсалланиб турган бўлса-да, кейинчалик жамоага бутунлай қўшилиб кетган. Кўпгина вилоятларда аёллар худди илк даврлардагидек эркаклар билан бирга зикр тушишган. Баъзи жамоаларнинг йиғинхоналарида эса (масалан Қохирадаги Рифаййа ёки Усмонли Турк империясидаги мавлавийлар жамоалари) шу мақсадга мўлжалланган аёллар бўлимлари бўлган. Қолган вилоятларда эса аёллар бу тадбирни (зикрни) шу яқин ўртадаги уйдан ёки том устида туриб тамошо қилишган. Дарвишларнинг фақат битта тариқатида, яъни Туркиядаги Бектошийлар тариқатида аёллар барча тадбирларда фаол иштирок этишган, бу эса ўз-ўзидан маълумки, Бектошийларнинг маънавий бузукликда айбланишига олиб келган. (Бундай ҳолатлар байъат топширилаётганда (қасамёд) ёки шунга ўхшаш тадбирларда пир муршиднинг бўлажак сўфий аёл билан бир хонада анча ушланиб қолган пайтларда ҳам рўй бериб турган). Ёқуб Қадрий Караосма ўғли ўзининг 1922 йилда Истанбулда чоп этилган «Нур Бобо» романида Бектошия тариқатининг ёшгина бир устози аёлларни

қандай қилиб йўлдан оздирганини тасвирлаб берган. Роман босилиб чиққандан уч йил кейин Туркия ҳукумати раҳбари Отатурк барча дарвеш жамоаларини ёптириб ташлади. Бироқ Ислом оламининг замонавий ижтимоий-танқидий адабиётида бу мавзу сақланиб қолди.

Ўрта асрларда (12-асрдан бошлаб) Бағдод, Макка, Мадина, Шом ва Қохирада бир қатор сўфий хотин-қизлар жамоалари фаолият кўрсатганлиги маълум. Бундай ташкилотларнинг учтаси, яъни «Работ аз-Захирийя», «Дар ибн аз-Зауда» (1194) ва «Работ бинт ат-Тож» Макка шаҳрида бўлган. Ислом оламининг ўша пайтдаги маркази ҳисобланмиш Бағдод шаҳри эса Тигр (Дажла) дарёсининг ғарбий соҳилида бир аёл томонидан ташкил этилган «Дар ул-фалак» жамоаси билан машҳур бўлган. 1127 ва 1177 йилларда бу ерда яна иккита жамоа вужудга келади. Аббосийлар халифалиги инқирозга юз тутишидан тўрт йил аввал, яъни 1254 йилда эса энг сўнгги халифа сўфий аёллар учун яна бир работ қурдирган ва ўз қизини бу ерга раҳбар этиб тайинлаган. (Бу работлар, хотин-қизлар жамоалари тўғрисидаги маълумотлар билан танишаркансан, беихтиёр Европадаги хотин-қизлар монастырларини эслаб кетасан киши). Юқорида тилга олинган жамоаларнинг раислари панд-насихат қилиб ваъз айтишган, намоз чоғида аёлларга имомлик қилишган ҳамда сўфиёна донишмандликка эришишда уларга раҳнамолик қилишган. Албатта бу работлар бева қолган ёки эридан ажрашган, талоқ қилинган хотин-қизлар учун қўналга бўлиб ҳам хизмат қилган. Талоқ қилинган хотинлар бу ерда уч ой-у ўн кун туриб «идда» муҳлатини ўташган, чунки «идда» тугамагунча муслималарнинг бошқа эрга тегиб кетишга ҳақлари йўқ (Қуръони каримнинг 64-сура 4-оятда айтилишича, талоқ қилинган ёки эри ҳалок бўлиб бева қолган аёллар ҳомиладор ёки ҳомиладор эмасликларини аниқлаш мақсадида уч ой идда сақлашлари лозим. Ҳомиладор эмаслиги аниқ бўлгачина бошқа турмуш қуришга ҳақлидирлар ва аксинча, ҳомиладор бўлсалар, фарзанд туғилиб, нифос муддати ўтгандан кейингина турмушга чиқишлари мумкин). Ўта такводор аёллар эса энг яқин оила аъзоларидан бўлак ҳеч ким билан мулоқот қилмай уйда идда сақлайдилар ва бу муҳлатни намоз ўқиш ва чуқур ҳаёлга чўмиш (медитация) билан ўтказадилар. Покистондаги кўпгина мутаассиб (консерватив) оилаларда бу одат ҳозирги кунларгача сақланиб қолган. Қарачи шаҳрида ўзим шундай бир ҳолатнинг гувоҳи бўлганман. Тарихдан

маълумки, жамоага раҳбарлик қилиш авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтиб келган. Улкан сўфий Аҳмадий Жомнинг киз невараси ўзининг қирқ кунлик гўшанишинлигини (чилла ўтиришини) бувасининг жамоасида ўтказган. Мистик шоир Ауҳадуддин Қирмонийнинг невараси, шайх аёл ҳамда ҳафиза, яъни Куръони қаримни ёддан билган Амина Хотун Дамашқда фаолият кўрсатган. Аммо барибир ўқимишли сўфий хотин-қизлар унутилмаслиги керак. Уларнинг орасида Ҳиндистоннинг Бурхонпур деган жойида истиқомат қилган Бубу Рашти алоҳида эътиборга лойиқдир. У ўрта асрларда битилган форс мистик матнлари бўйича мутахассис бўлиб, биринчи навбатда Фаҳруддин Ироқий асарларини шарҳлаб берган. Бубу Рашти изоҳлаб берган асарлардан бири Ироқийнинг «Ламаъат», яъни «Нур жилолари» асари бўлиб, унинг ярими насрда ва қолган қисми назмда битилган. Бу асарда Ибн Арабийнинг кўпгина ғоялари ўз аксини топган, шу сабабдан у сўфиёна ишқ тўғрисидаги гўзал, жозибадор асарлардан бири ҳисобланади. Бубу Рашти 1620 йилдан кейин вафот этган, аммо қайси йилда вафот этганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Шундан сўнг, 17-асрнинг ўттизинчи йилларида Бобурийлар империяси ҳукмдори, 1628–1658 йилларда ҳукм сурган Шоҳ Жаҳоннинг катта қизи Фотиما Жаҳоноро ва унинг укаси, валиаҳд шаҳзода Дара Шикоҳ сўфийлик сўқмоғига қабул қилиндилар. Шоҳнинг фарзандларини Лаҳор шаҳрида истиқомат қилган ва 1635 йилда вафот этган Миён Мир исмли авлиё сўфийликка ўтишга илҳомлантирган. Валиаҳд шаҳзода ўз кундалиklarининг алоҳида бир бобини Миён Мирнинг авлиёсифат синглиси Биби Жамол Хотунга бағишлаган. Малика Фотима Жаҳоноро сўфийлик сўқмоғида шунчалар улкан муваффақиятларга эришади-ки, унинг устози, Миён Мирдан муршидликни мерос қилиб олган мулла Шоҳ (1661 йилда вафот этган)нинг айтишича, тариқат қонунлари йўл қўйган тақдирда у маликани бемалол ўзидан кейин муршидликка тақдим этган бўларкан. Бу тўсиқларга қармасдан малика умр бўйи сўфизмга содиқ бўлиб қолди. Онаси бевақт вафот этгандан кейин (Ҳиндистондаги машҳур Тож Маҳал онасининг шарафига бунёд этилган) у мамлакатдаги «биринчи хоним»га айланди. Малика Жаҳоноро ва унинг укаси валиаҳд шаҳзода сўфийликнинг Қодирийа йўналишини қабул қилингандилар. Бу йўналишнинг бош қароргоҳи аввал жанубий Ҳиндистонда бўлиб, сўнгра Панжоб вилоятига кўчирилган.

Шоҳ оиласининг бошқа аъзолари эса Чиштиёйа йўналишига мойил бўлганлар. Кунлардан бир кун фалокат туфайли малика баданининг кўпгина жойлари қуйиб қолади. Соғайиб кетгач, у оила анъаналарига мувофиқ Раджостондаги Ажмерни зиёрат қилади, чунки маликанинг катта буvasи Акбаршоҳ ҳам бу ерни тез-тез зиёрат қилиб турган. Ажмер шаҳри ҳозирги кунларда ҳам Чиштиёйа сўфийларининг бош қароргоҳи ҳисобланади, чунки тариқат асосчиси ҳазрат Муиниддин Чиштиёй шу ерга дафн этилган. Маликанинг ўз пирига бағишлаб форс тилида ёзган таржимаи ҳоли Британия давлат кутубхонасида қўлёзма шаклида сақланмоқда. Фотима Жаҳоноро 1681 йилда вафот этган ва Низомиддин Авлиё (1325 йилда вафот этган) мақбарасининг ҳовлисига дафн этилган. Малика мистик адабиёт хомийси сифатида кўплаб классик асарларни таржима қилдирган ва уларга шарҳлар ёздирган. Маликанинг жияни, яъни унинг ўта мутаассиб, ўз укаси Дара Шикоҳни кофирликда айблаб қатл эттирган акаси Аврангзебнинг қизи Зебуннисо (1689 йилда вафот этган) ҳам сўфизм ҳамда шеърятга мойил бўлган. Ҳукмдорнинг бошқа қизлари Дехлидаги сўфийларга совға-салом улашиш, уларни моддий рағбатлантириш орқали танилганлар. Зебуннисонинг синглиси Зийнатуннисогина эмас, балки Ислом оламининг бошқа окила, такводор хонимлари ҳам ўз ҳисобларидан мачит, мадрасалар қурдиришиб донг таратганлар. Аҳмадобод (Гуджарат) ва Деккан деган жойларда улар қурдирган мачитлар ҳозирги кунларда ҳам виқор билан қад қўтариб турибди. Кўпгина муқаддас жойларда хотин-қизлар ичкарига киритилмасаларда, ташқарида, дераза ёнида туриб авлиёнинг қабрига назар солишлари, дуои фотиҳа қилишлари мумкин. Қизиғи шундаки, улар бу амалларни жон-дилдан берилиб, ўта фаоллик ила амалга оширадilar. Улар ўтмиш хотираси бўлмиш муқаддас ҳисобланган нарсаларни, масалан, Бижанурдаги «ҳазратбал»ни, яъни пайғамбар алайҳиссаломнинг соч толасини илоҳий оятларни тиловат қилган ҳолда зиёрат қилдилар. Ҳазрат Муиниддин Чиштиёйнинг мақбарасида хотира кунлари ҳазратнинг авлодларидан бири бўлмиш бир қиз ёниб турган шамни зиёратга келган хотин-қизларнинг бошлари устида қўтариб туради, сўнгра айлантириб чиқади. Шам қабр устига қўйилгач, аёллар ҳам мақбарага киритиладилар. Бунга ўхшаш расм-русумлар ҳозирги кунларда бошқа зиёратгоҳларда ҳам бор. Аммо баъзи ҳукмдорлар, масалан 1351–1388 йилларда ҳукм-

ронлик қилган Ферузшоҳ Туғлуғ ҳамда 1489—1518 йилларда ҳукм сурган Искандар Лодийлар ғайридиний ҳамда исломий ахлоқ-одоб қоидаларига мос келмайдиган расм-русумларни йўқотиш мақсадида аёлларнинг Ажмер ва бошқа жойлардаги зиёратгоҳларга киришини таъқиқлаб қўйишган, чунки баъзи манбалардан маълумки, фарзанд кўрмаган хотин-кизларнинг зиёратгоҳ ходимлари томонидан алданиши ва она бўлиш орзуси ўта кучли бўлганлиги учун ходимларнинг гапига лаққа учиб, зино қилганликлари аниқланган. Баъзи зиёратгоҳлар эса шу маънода ҳаддан ташқари поймол этилган. Бироқ енгил оёқ, суюқ аёлларнинг қилган гуноҳларидан афсусланиб, уларнинг мавфират этилишини илтижо қилиб бориладиган зиёратгоҳлар ҳам мавжуд. Такводор ва авлиёсифат аёлларга халқ кўрсатаётган иззат-икром кўринишларини янада аниқроқ ўрганиб чиқиш лозим. Қабристонларда номаълум аёлларнинг қабрлари ёки мақбаралари тез-тез учраб туради. Манбаларда ҳам «Аллоҳнинг номаълум, содиқ кули эди» деган ёзувларга дуч келамиз. Таниқли танкидчи Р. Буртон ўзининг Синд вилояти тўғрисидаги асарида (1853) ёзишича, синдликлар «ожизаларнинг дин йўлида чеккан заҳматларини» етарли даражада баҳолашар эканлар. Р. Буртон Фотима Ҳажаронийнинг номини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу аёл муршид даражасига кўтарилган. Халқ бундай аёлларнинг мақбараларига романтик номлар бериб, хотирасини эъзозлайди. Анатолияда иккита шундай қабр бор, улардан бири «пишили султон», яъни «мушук кўтарган хоним» ва иккинчиси «карийағди султон», яъни «корёғди хоним» деб аталади. Кўпгина жойларда эса бир гуруҳ аёллар бирга қўйилган қабрлар ҳам бор. Шулардан бири «хафт афифа»дир, яъни «етти бокира киз»дир. Айтишларича, душман аскарлари бостириб келган пайтда улар асирга тушмаслик учун ер қаърига кириб кетган эканлар. Бундан ташқари, хавф-хатар туғилганда, номусини пок асраш ниятида дуо ўқиб ер қаърига шўнғиб кетган аёлларнинг алоҳида қабрлари ҳам учраб туради. Ўта кучли тақвosi туфайли бошқаларга ўрнак бўлиш даражасига эришган оддий аёллар тўғрисидаги худди машҳур сўфий Зуннун ҳикояларига ўхшаш ривоятлар ҳам анчагина. Шу маънода Шимолий Африкалик соддадил қиз Лалла Маймуна тўғрисидаги ривоят чиндан ҳам жуда таъсирчандир. Унда айтилишича, кема капитани қизга бир дуони ўргатмоқчи бўлади, аммо қиз дуодаги сўзларни сираям эслаб қололмайди. Ниҳоят, елканлари кўтарилган кема

сузиб қирғоқдан узоқлаша бошлаганда, қиз сув юзасидан югуриб бориб капитандан дуони яна бир бор такрорлашни илтимос қилади. Қизнинг дуони ўрганиб олишга бўлган иштиёқи шунчалар кучли эканлигини кўрган денгиз ҳам уни ўз қаърига ютиб кетмайди, дуони охири марта эшитиб, ўрганиб олиб, қирғоққа қайтиб чиққунча уни сув юзасида кўтариб туради.

Тахминан 1200 йилларда Шимолий Ҳиндистоннинг Индарпат шаҳрида яшаган, «ички бир ёғдуси ила бошқалардан ажралиб турган» Фотима тўғрисидаги гаплар, яъни «кимки бу аёлнинг қабри бошига келиб, ўз илтимоси ила мурожаат қилса, шубҳасиз истаклари мустажоб бўлмай» деган сўзлар менимча сўфий аёлларнинг кўпчилигига айнан мос келади. Фотиманинг мўъжазгина, фақат баъзи такводор зотларгагина маълум бўлган қабр Низомиддин Авлиёнинг мақбарасидан унчалар узоқ бўлмаган жойдадир. Қизиғи шундаки, қабрни нафақат муслималар, балки шу билан бир қаторда ҳиндавийлик динидаги аёллар ҳам зиёрат қиладилар ва дардларига малҳам, чигал ишларига кушойиш топадилар. Ислом оламидаги такводор, зоҳидлар ва сўфийлар ҳаётига мойил бўлган аёллар турли-тумандир. Улар орасида бу дунё ҳаётига умуман қизиқмаган, ўзларини жуда кўп нарсалардан чеклаб қўйган зоҳидлар ва донишликка мойил бўлган хотин-қизлар, саройдаги бурч-вазифаларини ўташ билан бир қаторда диний асарларни ҳам ўқиб ўрганишни жон-дилдан севган маликалар бўлган. Шу аснода, бу аёллар орасида ўзларининг «барака»си, яъни мустажоб бўладиган дуолари ёрдамида асрлар давомида минг-минглаб аёлларнинг дардларига малҳам, кўнгилларига осойишталик бахш этган, исмлари камдан кам ҳоллардагина уларнинг сўфийлик хислатларига эга эканлигидан далолат берувчи авлиёсифат момолар ва ёшгина оддий қизлар ҳам бўлганлигини қайд этиб ўтмоқ жоиздир. Ҳозирги кунларда ҳам хоҳ шаҳар, хоҳ қишлоқда бўлсин хотин-қизлар ўз муаммоларини ҳал этиш учун шундай кароматли, хислатли аёлларга мурожаат этадилар, чунки улар бундай аёлларнинг ҳеч бўлмаганда маънавий ёрдам беришига ишонадилар. Хуллас калом, кўнгилларига таскин-тасалли бера оладиган авлиёсифат сўфий аёллар сиймоси, уларнинг тирик ёки аллақачонлар дорилбақога рихлат қилганликларидан қатъи назар муслималар учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

ЖОН (НАФС)НИНГ ТАРБИЯСИ ХУСУСИДА

Зулайхо Қуръони каримда йўлдан оздиргувчи, ёмон ишларга ундагувчи жон сифатида намоён бўлади. Зоҳидона тарзда аёллардан қўрқиб яшайдиган кишилар учун йўлдан уриш санъати лаънатланиб, Қуръони каримнинг «Юсуф» сурасида нафс(жон) тўғрисида сўз юритилгани ва унинг «аммора бис су» яъни «ёмонликларга ундагувчи», деб аталиши (12:53) аини муддао бўлган. «Нафс» сўзи араб тилида женский родга мансуб бўлгани учун кўп ҳолларда аёл кишининг тимсоли сифатида ишлатилади. Дин йўлида жидду-жаҳд қилган кўплаб бандаларнинг тўғри йўлдан озиб, диний майл-иштиёқларини, хатти-ҳаракатларини ташлаб қўйишларига сабаб бўладиган нарса ҳам ўша «нафс»нинг, яъни аёлларнинг ишва-карашмалари, нозу истиғнолари эканлиги сир эмас. Аёлларнинг хирсий хусусиятлари эркакларникига қараганда кучлироқ бўлгани учун улар ўзларининг жинсий фаоллиги ила эркакларни йўлдан уришга ҳаракат қилишади. Шу сабабданмикин, ўғил болаларни қиз болалардан афзалроқ кўриш, уларни юқорироқ баҳолаш барча динларда мавжуддир. Ўғил фарзанд туғилганлигини хурсандчилик билан маълум қилиш, қиз туғилганда эса ҳафсаласи пир бўлиб, руҳи тушиб, «ха, қиз кўрдик» деб айтиш кўпгина қавмларда ўзига хос одат тусига кириб қолган. Шу сабабдан, Ислому авлиёлари мўъжиза кўрсатиб, янги туғилган қиз болани ўғил болага айлантириб беришган. Ислому дини илк нозил қилинган даврлардан қолган ҳикматли сўзлар ва ривоятларда ҳам аёл кишидан қўрқиш туйғуси акс этади. Зеро, Пайғамбар алайҳиссалом ҳам «аёлларнинг ўқимишли, маданиятли кишиларни ҳам қўлга олишлари мумкинлиги» хусусида огоҳлантириб ўтган эканлар. «Аёлнинг бошдан-оёғи, турган-битгани ёмонлик, аммо энг ёмон томони шундаки, эркак киши унга барибир муҳтож бўлади», деган экан Али ибн Абу Толиб. Пайғамбар алайҳиссаломнинг қизи Биби Фотиманинг эри бўлгани учун Ҳазрат Али аёллар тўғрисида бироз ижобий гапларни айтиши лозим эди, дейдиганлар ҳам албатта топилади. Ҳазрат Али бу гапларни айтганлиги ҳақиқат бўлса, демак у бу гапларни Биби Фотиманинг вафотидан ўттиз йиллар кейин айтган бўлса керак, чунки у бу давр орасида бир неча марта уйланган эди-да. Қуръони карим «нафс» (жон)ни фақат «ёмонликка ундагувчи» деб сифатлаш билан чегараланиб қолмайди. Унинг яна икки сурасида «нафс» тўғрисида сўз юритилган бўлиб,

75-сураанинг 2-оятда у «нафси лаввома», яъни «ўз-ўзини айблагувчи, маломатгўй нафс», деб сифатланган ва 89-сураанинг 27-оятда «нафси мутмаинна», яъни «тинчланган, хотиржам-сокин нафс», деб аталган. У худди шу ҳолатидагина «ором топиб ва оромлантириб» ўз хожасига қайтиши мумкин. Ушбу учта махсус босқичдан қатъий назар Қуръони каримда бу сўз қиймати эркиндир, яъни у кўпинча умумий маънода «ўзим»га тааллуқлидир. Юқорида тилга олинган оятлар сўфийларга нафсни енгиб ёки тарбиялаб, секин-аста сўфийликнинг энг юқори даражасига эришишларида ажойиб бир дастуриламал бўлган. Ахир Пайғамбар алайҳиссалом «бандаларнинг энг қаттол душмани нафсдир, унга қарши кураш энг улкан жиҳоддир», демаганмидилар? Диний қўлланмаларда «нафс» тушунчаси кишиларнинг ёмон ишларга ундовчи, паст кучларини ифодалаш учун ишлатилади. «Нафс»ни сабот ва матонат билан жиловлаш, қаттиққўллик билан тарбиялаш тўғрисида сўз юритилган сон-саноксиз мажозий асарларни шундай тушуниш лозим. «Нафс» кўпгина кўринишларда зоҳир бўлади, улардан бири аёл сифатида намоён бўлишидир. Бироқ аёл кўринишида зоҳир бўлган нафс ақлидрокка бўйсунishi, расо ақл эса нафсни жиловлаши ва уни тарбиялаши лозим. Кўпгина асарларда ва айниқса мавлоно Жалолиддин Румийнинг «Маснавийлар»ида ҳам «нафс» тўғрисида сўз юритилган. Ул зот нафсни инсоннинг онасига, ақлни эса инсоннинг отасига менгзар экан, эр-хотин ўртасида тез-тез бўлиб турадиган бахсларни тасвирлаш орқали ўз фикрини ҳаққоний ифодалашга эришадди. Унда айтилишича, меҳрибон она арзанда боласини бағридан чиқаришни истамагани учун, ҳатто мактабга ҳам жўнатгиси келмайди. Ота (ақл) эса фарзандининг яхши тарбия кўриши ҳамда камолот сари дадил боришини кўзлаб, жиддий ва қаттиққўллик билан таълим-тарбия бериладиган мактабга жўнатиш пайдан бўлади.

Нафс (жон), яъни «ёмонликка ундагувчи нафс» баъзан инсоннинг тарбиячи онаси сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бунда у «нафси лаввома», яъни «ўз-ўзини айблагувчи, маломатгўй нафс» даражаси томон элтгувчи йўлда бўлган ҳолатда кўрсатилади. «Нафс» (аёл) маъшукнинг севгиси чинакам эмасдек туюлса-да, секин-аста ўзини унга бахшида эта боради. «Маснавий» (Мас. 1.36—245) даги биринчи ривоятда мавлоно Румий ишқ дардига гирифтор бўлган бир қул канизак ҳақида сўз юритади. Бу ривоят «ёмонликка ундагувчи нафс»нинг «дунё»дан бегоналашиши, узоклашишига мажоз си-

фатида қаралиши мумкин. Табибнинг аниқлашича, қиз бир заргарга ошиқ бўлиб қолган. Заргар йўлдан оздиргувчи моддий дунё тимсолидир. Табиб қизнинг севгисига номуносиб заргар сиймосини изчиллик билан қизнинг хаёлидан чиқариш орқали уни даволайди. Ниҳоят, қиз заргарни бутунлай қалбидан чиқариб ташлайди ва назар-этиборини муҳаббатнинг ҳақиқий мақсади бўлмиш киролга қаратади. Мистик хикоялар ва дostonларнинг қарийб барча қахрамонлари (аёллар) аслини олганда нафс тимсоларидир.

Уларнинг олдидаги ягона йўл, имконият мана шундай таққослаш орқали ифода этилади, яъни аёл паст, «нафси аммора» (ёмонликка ундагувчи нафс) даражасидан ўсиб, чинакам «эркак» (инсон) даражасига, «нафси мутмаинна», яъни «тинчланган, хотиржам-сокин нафс» даражасига етиб, ўз мақсадига эришиши тасвирланади. Билқийс ва Зулайҳолар Ислом оламининг классик адабиётида жўшиб куйланганлигининг сабаби ҳам худди ана шундадир. Зеро, уларнинг кечинмалари ошиқларнинг Хиндистондаги исломий ишқий дostonларда мадҳ этилган кечинмаларига айнан ўхшашдир. Худонинг «эркаклари», яъни ўзини фақат Аллоҳнинг ишқига бахшида этган эркаклар ҳар бир аёлда «нафси аммора» тажассумини кўриб, улардан нафратланганликлари каби, бу «дунё»га ҳам жирканиб қарайдилар, чунки араб тили грамматикаси бўйича «дунё» сўзи ҳам женский родга мансубдир, шу сабабдан у ҳам кўпгина ҳолларда «аёл» деб қабул қилинади. Сўфийлар ҳам худди ўрта асрлардаги европалик насроний ёзувчилар сингари дунёни «Дунё хоним», деб аташган, зеро асл кўриниши кўнгилни айнитадиган бу кекса таъвия юзаки гўзаллиги ила каллаварам эркакларнинг фикрини ўзига жалб этади. Уларни йўлдан уриб, ўз мақсадига эришгач эса уларни ямламай ютиб юборади ёки уларга ўзининг яра-чақаларида қуртлар гужгон ўйнаётган яғринини ёхуд бадбашара, қорайиб, кўкариб кетган сонларини ялонғочлаб кўрсатиб, уларни масхара қилади. Ўрта асрлардан қолган матнларда бунақа тасвир-тасаввурлар тўлиб-тошиб ётибди, аммо уларни кимдир ҳазиллашиб, кулгу учун ёзган деб бўлмайди. «Бу мункиллаган кекса таъвия ким? Кўриниши кўзни офритадиган, иштаҳани бўғадиган, териси пиёзнинг пўстидек қат-қат бўлиб кетган, саримсоқ пиёздек бадбўй хид таратаётган тилёғма бир кампир!» (Девон. 2776). Мавлоно Румий «Дунё хонимни» мана шундай тасвирлайди. Ўз «Маснавийлар»ининг олтинчи

китобида эса мавлоно бу шум кампирнинг, бу қари алвастининг қилмишларини қуйидагича ифода этади: Бу жодугар кампир юзидаги ажинларни йўқотиш учун, эркакларнинг нигоҳини ўзига жалб этиш учун, гўзал кўриниш учун ўта юқори дид билан ишланган Қуръони қарим саҳифаларини йиртиб юзидаги ажинлар устига елимлайди. (Маълумки, Қуръони қарим Аллоҳ таолонинг каломи бўлиб, кишилар унга нисбатан жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишлари, йиртиш туғул, ўқишдан аввал таҳорат олишлари лозим. Қуръонни йиртиш, уни оёқости қилиш энг улкан гуноҳлардан биридир. (Мас. VI жилд. 1222 – 1236, 1268 – 1282).

19-асрда яшаб, ижод қилган Панжоблик сўфий шоирлардан бири бу «алдамчи дунё»ни «бангалам»га, яъни «Бенгалия алвастисига» менгзаб тасвирлайди. Айтишлари-ча, бу алвасти ўзининг сеҳрли найини чалиб, одамларни чалғитар, турли бемаъни хатти-ҳаракатларни содир этишга ундар экан. Кўпгина ҳолларда эса сўфий ўзининг рухоний куч-қудратини ишга солиб, бу кекса таъвийни ўзига бўйсундирар, хизмат қилдира оларкан, зеро Аллоҳ таолога бўйсунган зотга барча нарсалар, шу жумладан дунё ҳам бўйсунар экан. Аммо барибир Яхёе ибн Муаднинг (вафоти 871 йил) гапларини доимо ёдда тутмоқ лозим: «Дунё кишиси дунёни худди ёш келинчақ сингари ясантиради. Сўфий эса унинг юзига қора ранг чаплаб, сочларини юлади. Ягона Аллоҳни севгувчи зот эса буларнинг биронтасига эътибор бермайди». Зеро, агар киши унга (дунёга) қарши озми-кўпми курашса, демак унинг бу ҳолати дунёга озми-кўпми қизиққанидан далолат беради. Бу эса ҳақиқий диний йўлдан, асосий мақсаддан маълум маънода четга чиқишдир. «Дунё хоним» мавзуси кўпинча «жон» билан ўта аниқ боғлиқликда қўлланилади. Сарлочинга ўхшаш покиза жон бир кекса шум кампир қўлига банди бўлиб тушиб қолади. Жоннинг бу моддий дунёга сургун қилиниши тўғрисидаги афсонани форс шоирлари кўпинча шу воқеа орқали тасвирлашади, зеро лочин билан ов қилиш Ўрта Осиёда ҳозирги кунларда ҳам энг севимли спорт турларидан бири ҳисобланади. Кампир лочинни доимо қафасда сақлайди ва унинг кўзларини боғлаб қўяди ёки бошига кўзларини ҳам ёпиб турадиган қалпоқча кийгизиб қўяди. Натижада қуш эркин, озод юрган дамларини, туғилиб ўсган Ватанини, уни қўлига қўндириб ов қилишга ўргатган шахзодади бутунлай унутиб юборади. Бадиий тасвир устаси Суҳравардий бу мажозни насрда баён қилган (ва-

фоти 1191 йил). Ўз асарларида қушлар мавзусини усталик билан ишлатган мавлоно Румий эса «Маснавийлар»нинг бир бўлимини шум кампир қўлига банди бўлиб тушиб қолган «жон-лочин» чеккан дарду изтиробларни тасвирлашга бағишлаган. Кампир қушни ўз идеаллари, ўз онгу тушунчаси бўйича тарбияламоқчи бўлади. Қушнинг тирноқлари ва қанотларини кесиб қўяди, уни бутунлай унга ёкмайдиган, у емайдиган овқатлар билан боқмоқчи бўлади. Бир куни кампир қушнинг олдига бир коса макарон шўрва қўяди. Лочин уни ичмагач, жаҳли чиққан кампир буғи чиқиб турган шўрвани лочиннинг бошидан қуйиб юборади.

*«Мияси айниган алвасти кампир
Лочин овқатимни менсимади, дер».*

деб ёзади мавлоно. Зеро, бу «дунё хоним» жон қушининг қандай таомларга муҳтож эканлигини қаердан билсин? Аёлликнинг бунақа салбий сувратлари Будда таълимотида ҳам, насронийларнинг диний таълимотида ҳам умуман сўфиёна руҳдаги барча диний оқимларда учраб туради. Сўфийларнинг «шабва»дан, яъни шахвоний истак, хоҳишдан кўркиши «аёллар ҳаёт илдицига болта ургувчилардир», деган тасаввурларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Бу эса илк сўфийлар орасида уйланмасдан, бўйдоқ ҳаёт кечириш, дунёдан тоқ ўтишга интилиш ҳолатини келтириб чиқарган. Яхшиям Расулulloҳнинг «Уйланинглар!» деган суннати ва Куръони каримнинг уйланиш хусусидаги кўрсатмалари бор экан, акс ҳолда қанчадан қанча сўфийлар дунёдан тоқ ўтиб кетган бўлурдилар. Кўплаб ривоятларда сўфийларнинг Муҳаммад алайҳиссаломни тушларида кўрганликлари тўғрисида сўз юритилади. Пайғамбар уларга «Мендан ўрнак олинглар, уйланиб бола-чақа кўринглар, қавмимизнинг чинакам аъзоларига айланинглар»!, деб панд-насихат қилган эканлар. Шундан сўнг кўпгина сўфийлар бу талабга «лаббай», деб жавоб қилган, яъни уйланиб, бола-чақа кўришган.

Аmmo сўфийларнинг умумий ҳолати қуйида Иброҳим ибн Адҳамдан (777 йилда вафот этган) деб ривоят қилинган жумлаларда ўз аксини топганга ўхшайди: «Агар бирор киши уйланса, демак у бир кемага чиққан ҳамда фарзанд кўрса, унинг кемаси ҳалокатга учраган, деб ҳисобланади». Ҳатто улкан сўфийлардан бири, оила-си билан фаровон турмуш кечирган мавлоно Румий ҳам

Ўзининг насрий асари «Фихи мо фихи», яъни «Борлиқ ва Бирлик хусусинда» асарида (17-60б), оила қуриб яшаш тўғрисида бирмунча салбий фикр билдирган: «Эр-каклар аёлларнинг аҳмоқона валдирашларини сабр-тоқат билан тинглаб, ўзларини тарбиялашлари лозим. Аёллар шу мақсадда яратилган. Эркакларнинг кир бўлган баданларини покизалашларида аёллар сочиқ вазифасини ўтайдилар. Оилавий ҳаётнинг тинимсиз курашларида енгиб чиқиш ва тўхтовсиз равишда аёлларнинг қаршилигини синдириш кучли шахсларнинг ишидир. Бу ишларни эплолмайдиган кишилар Исо алайҳиссалом йўлини, яъни дунёдан тоқ ва беватан ўтиш йўлини танлашлари лозим». Бундан ташқари мавлоно Румий сўфий оилалар ҳаётидан яна кўпгина мисоллар келтиради. (Эр-хотин диний ҳаётга бир хилда кизикса ва хотин ҳам «Худонинг дўстларидан» бири ҳисобланса, демак бундай оила бизнинг фикри ожизимизча жуда ширин турмуш кечирishi керак). Аммо мавлононинг «Маснавийлар»ида (Мас. VI. 2044 фф) бунинг бутунлай тескариси тасвирланган. Румийнинг ёзишича, муридлардан бири бир куни улкан шайх Қарағонийни (вафоти 1034 йил) зиёрат қилмоқчи бўлади. Аммо шайхнинг хотини «ўзининг оилага заррача фойдаси тегмайдиган, эси кирди-чиқди бўлиб қолган эри» тўғрисида шунчалар бемаза гапларни айтади-ки, муриднинг ҳафсаласи нир бўлиб, шайхни зиёрат қилишдан айнийди ва ўрмон оралаб уйга йўл олади. Аммо ногаҳонда ўрмонда улкан бир шерни миниб, қўлида йўғон ола-чипор илонни қамчи ўрнида ишлатиб юрган шайхга дуч келади. Хайратдан тили калимага келмай, донг қотиб қолган муридни кўрган шайх унга яқин келиб тушунтиради: «Кўряпсанми, азизим, уйланганимдан бери оғзи бир очилса ёпилмайдиган вайсақи хотинининг аҳмоқона валдирашларига, нози-истигноларига бардонг бериб келаётганлигим сабабли Аллоҳим шу конхўр йиртқич ва мана бу заҳарли илонни измимга бўйсундириб қўйди». Оилавий ҳаётни баъзи бир сўфийлар дўзахнинг ҳиди, маза-матраси ёки у ерда бериладиган азобларнинг бу дунёдаги бир қисми, деб ҳисоблаганлар. Араб сўфийларидан бири, 748 йилда вафот этган Малик ибн Динорнинг ёзишича, Юсуф исмли бир киши дўзахда киши қандай азобларга дучор бўлиши мумкинлигини билмоқчи бўлибди. Шунда одамлар унга маълум бир аёлга уйланишни маслаҳат беришибди. «Фалончининг қизига уйланиб, сабр-тоқат билан яшасанг, дўзахда бериладиган энг даҳшатли азоблар сен учун роҳат-фароғат

бўлиб туюлади. Ушанга уйлан!» Ха, Малик ибн Динор «киши ўзини бутунлай Аллоҳ йўлига бағишлаши учун хотинидан ажрашиши лозим», деган хулосага келади. Унинг асарларидан бирида шундай ёзувлар бор: «Аллоҳ бандасига яхшиликни раво кўrsa, у кишининг хотини вафот этади. Шу йўл билан бандага ўзини Аллоҳнинг ҳамду саносига бағишлаш имконияти яратиб берилади». Аммо ўтакетган сержахл, жаложин аёллар ҳам эрнинг каромати, яъни эрнинг ҳар қандай ҳолатда сабр-тоқат билан хотинига яхши муносабатда бўлганлигидан ҳақ йўлга ўтиши мумкин. Никоҳдаги хотин тўғрисида юқорида айтилган шунча салбий фикрлардан кейин Дехлик сўфий Мир Дарднинг (вафоти 1785 йил) гапларини ўқиган кишининг қалби, албатта, олам-олам қувончга тўлади: «Мен хотиним ва болаларимни жон-жонимдан яхши кўраман. Бутун борлигим уларнинг муҳаббатига лиммо-лим. Бу муҳаббат қандайдир ғайриодатий кучлар таъсиридами ёки ўзимнинг соф инсоний туйғуларим асосида пайдо бўлганми, билмайман. Эҳтимол у чинакам илоҳий ишқ ёхуд хотиним сиймосида илоҳий қудратнинг меҳрибонлик кўринишида зухур бўлганлиги учун пайдо бўлгандир... Худо билади...» Бу ерда Мир Дард бир томон-у, ҳатто ўзининг болаларини ўпишни, уларнинг бошини сийпалаб қўйишни ҳам катта гуноҳ деб ҳисоблайдиган қаттиққўл, бағритош сўфийлар бир томон. Бундай сўфийларнинг фикрича, юқорида тасвирланган ҳолат сўфийни бутун фикру зикрини Аллоҳга қаратишдан чалғитар эмиш. Бундай сўфийларни мавлоно Румий қуйидагича тасвирлайди: «Болаларининг ўлими улар учун ширин шарбатдир». (Насроний авлиёлари орасида ҳам шундай зотлар бўлган. Шулар қаторига масалан, Генуялик Катаринани киритиш мумкин).

Шунга қарамасдан, Ислом дини нозил этилган илк даврлардаёқ Заҳл ат-Тустарий (вафоти 896 йил) оилавий муҳаббатнинг муҳимлигига алоҳида урғу берган: «Хотинингни севишинг, агар бу севгида яхшилик ва мулозимлик мужассам бўлса, Аллоҳга бўлган муҳаббатингдан воз кечишингни талаб этмайди». Эр хотинига берган ҳар бир луқма таом учун самовий мукофотларга сазовор бўлади. Захико Мурата ўзининг серизоҳ ва сермазмун мақоласида кўрсатиб ўтганидек, бунақа фикрлар Ибн Арабийдан биров кейинроқ яшаб, йжод қилган сўфийлар томонидан ҳам олға сурилган. Ҳар ҳолда фақат жуда камчилик бандаларгина оилавий ҳаётнинг барча сир-синоатларини худди Пайғамбар алайҳиссалом

сингари амалга ошира оладилар, ҳамда жинсий кўшилиш чоғида ўзларини илоҳиёт қаърига шўнригандек хис эта оладилар. (Зеро, жинсий кўшилишдан олинадиган хузур-халоват ҳам илоҳий бир неъматдир).

Аёл кишининг бироз нотўлақонлиги тўғрисидаги тасаввурлар (бу ҳол Ўрта асрлардаги насронийларнинг диний таълимотида ҳам маълум ва машҳур бўлган), яъни аёлларнинг «ақл ва заковатда ҳамда динда номукаммаллиги» халқона исломий анъаналарда Момо Хаввога тақаб изоҳланади. Аммо бунақа тасаввурлар Қуръони каримга бутунлай ётдир. «Пайғамбарлар тарихи» асарида эса юқорида айтилган фикрлар мавжуд. Тўғри, аёллар ўзларининг нопокизалик даврида, яъни ҳайз кўрган даврида Қуръони каримни қўлга олишлари, ўқишлари мумкин эмас, чунки Қуръони каримнинг 56-сура, 79-оятда «Уни фақат таҳоратли, пок кишиларгина қўлга олишлари ва ўқишлари мумкин, бўлак кишилар ушлашга ҳам ҳақли эмаслар», деб буюрилган. Аммо мавлоно Румийнинг ёзишича, Аллоҳ таоло ҳайз кўраётган аёлларнинг ҳам дуоларини қабул қиларкан. (Мас. II жилд. 1798—99). Қуръони каримда аёлларнинг зиммасига ҳам эркаклар зиммасига юклатилган барча диний мажбуриятлар юклатилган. Аммо шунга қарамасдан, аёлларга қандайдир пасткаш, хавфлик шахс деб қараш ғоялари шунга олиб келди-ки, ўзини бутунлай Аллоҳ йўлига бахшида этган зотларгина «эркак» деб ҳисобланадиган бўлди. Бу ҳол 13-асрда Шарқий Ҳиндистонда тилдан тилга кўчиб юрган арабий ҳикматли сўзда яққол ифодаланган: «Толиб ал-маула мудаққар..., яъни Аллоҳ таоло висолига интилган киши эркакдир, нариги дунёга интилган шахс сусткаш хунасадир ва бу дунёни танлаганлар аёллардир». Сўфийлар «эркак» ғоясини эл-юрт орасида ана шундай йўллар билан ёйганлар. 13-асрда яшаб ижод қилган Марокашлик сўфий ат-Тадимий ўзининг араб тилидаги асарини «Ат-ташаввуф фи риджал ат-тасаввуф», яъни «Тасаввуфда эркаклар тасвири» деб номлаган. Уша даврда яратилган кўпгина матнларнинг шундай номланиши типик ҳолга айланиб қолган эди. Аммо «раджул», яъни «эркак» тушунчасидан кўра барча ижобий хусусиятларга эга бўлган ёш, баҳодир йигитларга нисбат бериб айтиладиган «фато» тушунчаси муҳимроқдир. Қуръони каримнинг 21-сура, 60-оятда Иброҳим алайҳиссалом «фато» деб аталган. 18-суранинг, яъни «Ал-Қаҳф» сура-сининг 10-оятда эса ғорда 309 йил ухлатиб қўйилган йигитлар ҳам «фато» деб аталган. Ҳадисларда эса фақат

Али ибн Абу Толибнинг «фато» эканлиги айтилади. Куроолар ва идишлардаги минглаб битиклар ҳам шундан далолат беради.

Уларда «ло фато илло Али, ло сайфи илло Зулфигор», яъни «Хазрат Аллдан бўлак фато ҳамда ушнинг Зулфигоридан (қиличидан) бўлак қилич йўқ», деб битилган. Турк тилида эркакни «эр», деб аташади, форс шеърлятида эса чинакам эркак «мард», деб мадҳ этилади. Улкан исмоилий шоир ва файласуф Носир Хусравнинг (вафоти 1072 йил) фақат Пайғамбар алайҳиссаломни эркак деб ҳисоблагани, қолган барча бандаларни у «аёллар», деб атаганини ҳам тушуниш мумкин. Аммо сўфийлар ўзини Аллоҳ йўлига бахшида этиб, фақат Аллоҳнинг васлига интилиб яшаган аёлларни ҳам аёл эмас, балки эркак деб атаганлар. Улар биринчи навбатда Робийа ал-Адавиййани худди шундай зот ҳисоблаганлар. Ҳиндистондаги Чиштийа жамоаси вакиллари ўзининг ўта художўйлиги ва улкан руҳий қобилиятлари ила бошқалардан ажралиб турган Индарпатлик Фотимани «аёл гавдасида ерга жўнатилган эркак», деб тасвирлашганлари учун ўша ерларда ҳам худди шундай тасаввурлар мавжуд бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Низомиддин Авлиё ҳам (вафоти 1325 йил) худди шундай анъаналарга асосланиб, авлиёлардан мадад, дуо илтижо қилаётган дарвешларга қарата «аввал авлиёсифат аёлларга мурожаат қилинлар, чунки бундай зотлар жуда кам бўлади», деб насихат қилган.

Ибн Арабийнинг фикрича, «агар киши ақл-идрок ва заковат ҳамда руҳий бошқарув орқали покланиб, табиий ва хирсий зулматларни ортда қолдиролсагина, унинг «руджулияси», яъни эркаклиги такомилга етади. Аллоҳ таоло томон элтадиган сўқмоқ йўл талаблари даражасига етолмаган эркаклар эса аёллардан ҳам ёмонроқ ва пастроқ ҳисобланади». Бундай тасаввурлар Ҳиндистон, Эрон ва Туркиядаги кўплаб сўфий анъаналарга ҳосдир. Мавлоно Фаридуддин Аттор ўзининг «Мусибатнома»сида айтганидек:

*«Ким севги дардига ҳомиладормас,
У эркак аёлдир, ҳеч эркак эмас».*

Бу мисраларда мавлоно форс шеърлятида одат тусига кириб қолган «мард» (эркак) ва «дард» (сғриқ) қофиядош сўзларини жуда усталик билан ишлатган, Баъзи бир сохта «авлиёлар» ўзлари кўрсатган мўъжизалар билан

мактана бошлаганларида чинакам такводдор зотлар уларга қарата «мўъжиза кўрсатиш эркакларнинг ҳайз кўришидир», деб кулиб кўядилар. Зеро, ўзлари кўрсатган мўъжизаларидан мағрурланиб кетган сўфийлар нопокликлари (ҳайз кўрганликлари) туфайли ибодат қила олмай ва шу сабабдан Аллоҳга яқин бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган аёллар даражасига тушиб қоладилар. Чинакам мусулмонлар эса Аллоҳга нисбатан бўлган муҳаббатда эркак билан аёлни бир-биридан фарқламайдилар, яъни «эркаклар Аллоҳни кўпроқ севадилар, аёллар эса камроқ ёки аксинча» қабилдаги тушунчалар чинакам мусулмонлар учун бутунлай ётдир. Қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган форс мақолини ўқиб бунга яққол амин бўласиз:

*«Аёл эмас ҳар бир аёл
Ҳар эркак эркакми денг.
Зеро, Худо беш бармоқни
Яратганмас қилиб тенг».*

Турк сўфийлари ҳам бу ҳолатни бир мақол орқали ифодалаганлар: «Еркек арслан да арслан, дизи арслан арслан дегилму?» (Эркак шер шер-у, урғочи шер шер эмасми?) Бу ибора (мақол) 1300 йилларда ҳинд сўфийлари орасида жуда кенг тарқалган эди. Низомиддин Авлиё художўй аёллар тўғрисида гапира туриб шундай деган экан: «Бир арслон чангалзорлардан чиқиб, қишлоққа оралаб қолса, ҳеч кимса «бу эркак арслонми ёки урғочими?» деб сўрамайди. Уни қишлоқдан ҳайдаб чиқариш ёки ўлдириш пайдан бўлади. Худди шундай, Одам Агонинг барча болалари, эркак ёки аёллигидан қатъи-назар, такводдорликка ва Аллоҳ таолога ибодат қилишга чақирилганлар». Ибн Арабий ўзининг «Футуҳат ал-маккийа», яъни «Маккадаги кашфиётлар» асарида шундай ёзади:

«Қуйида биз «эркак» номи остида тилга олган бандалар орасида албатта аёллар ҳам мавжуддир». Мавлоно Румийнинг нўхат тўғрисидаги маснавийларидан (Мас. IV. 4158 фф) маълум бўлишича, аёл киши сўфийлик сўқмоғидан кетаётган эркак кишиларга муаллималик ҳам қилиши мумкин. Маснавийларда айтилишича, бир аёл (уй бекаси) нўхатга «вафот эт ва қайтадан тирил!» деган сўзларнинг маъносини тушунтириб беради. Мавлоно Жомий эса Робиййани жинсий фарқлардан юқори турадиган зот сифатида тасвирлайди. Авлиёларнинг таржи-

маи ҳоллари битилган «Нафоҳат ал-унс» асарида у шундай деб ёзади:

«Барча аёллар биз тилга олиб ўтган аёллар каби бўлганларида эди

Аёллар эркакларга қараганда анча устунроқ бўлган бўлурдилар.

Зеро, «қуёш» сўзининг женский родга мансублиги унга заррача зарар келтирмайди. Ойнинг мужской родга мансублиги унга бўлган ҳурмат-эътиборни оширмайди».

Мавлоно Жомий худди шундай ўхшатишни пул, мол-мулк ва оилавий бахт-саодатдан воз кечиб, ўзини Аллоҳ йўлига бахшида этган бир тақводор аёлни тасвирлашда ҳам усталик билан ишлатади. У ўзининг «Субҳат ал-аброр» асарида «Мозулда эркаклардан афзалроқ бир аёл, бир арслон бор, у тулкиларнинг ўзини алдаб кетишига сираям йўл қўймайди», деб ёзади. Ўзининг «Силсилат аз-заҳоб» эпосида эса у жинсий фарқланишдан анча юқори турган бир тақводор аёлни ўта нозик дид билан гўзал услубда тасвирлашга эришган. Эпосда у мисрлик сўфий аёлнинг қахрамонлигини алоҳида бир муҳаббат билан куйлайди. Бир мунча вақт илгари у бу аёлни Йафийнинг маълумотларига асосланиб, ўзининг «Авлиёларнинг таржимаи ҳоллари» асарида қисқача тилга олиб ўтганди. Асарда тасвирланишча, бу аёл кўп йиллар давомида жойидан жилмай, ибодат билан машғул бўлади:

*Дарахтдек жойидан жилмай, ўттиз йил
Бу аёл ибодат қилди муттасил.
Қушчалар ин қурди унинг бошида,
Илон кулча бўлиб ётди қошида.
Ёмғирлар сочини ювиб ўтишиди,
Сўнгра шаббодалар тараб кетишиди.
Қуёшнинг тафтидан куйганда осмон
Булутлар асради бўлиб соябон.
Ейишни, ичишни унутди оғзи.
У фаришта, дуо унинг озиги.
Атрофин чигиртка, чумоли тутди,
Йиртқичлар бир ҳидлаб, тегинмай ўтди.
Ўртада турди у тош устунсимон,
Тоат-ибодат-ла бўлиб андармон.
Тирик, ўликлиги билинмай ҳаргиз,
Биру Бор ҳуснига тикканича кўз.
Рухи ишқ мавжида қалқиб сарафроз,*

қалби қановатлаб, кўкларни парвоз
Этса-да, тўхтатмай ибодатларин,
Жон қулоғи-ла тинглар ишқ оятларин.
«Аёл» деб камситма уни, беҳиммат,
Юз эркакдан унинг бир туки қиммат.

Зеро, «эркак» ва «аёл» тушунчалари «чанг, зарра» формалари, кўринишлари билан боғлиқдир, жоннинг эса бунақа кўринишларга, формаларга умуман алоқаси йўқ. Эркак билан аёл Аллоҳ таолога қайтарилганда, латиф танларидан бўлак ўз шахсий таналари бўлмайди. Буни Фаридуддин Аттордек улкан сўфий ҳам ўзининг «Авлиёларнинг таржимаи холлари» асарида тан олади. Шу сабабдан ҳазрат Жомий ўзининг мисрлик исмсиз сўфий аёлга бағишлаб ёзган қасидасини «Бирлик оламида, яъни бандалар Аллоҳга қайтарилганда эркак билан аёл ўртасида қандайдир фарқлар бўлишидан Аллоҳнинг ўзи асрасин», деган дуо билан якунлайди. Бу дуо эса фикримча, ҳар бир чинакам мўмин-мусулмон томонидан қўллаб-қувватланиши лозим.

МОМОЛАР

Гарчи бу серхатар, жирканч ва бевафо дунё кўпгина манбаларда «Момо» (кекса кампир) тарзида тасвирланса-да, исломий анъаналарда «момо» (мискин бева) сиймоси тўлиқ ижобий мазмунга эга. Мусулмончиликда отонани эъзозлаш, етим-есирлар ва камбағаллар учун жон куйдириш сингари Қуръоний кўрсатмалар (2:215) ҳамда анъанавий тарзда кекса кишиларни ҳурмат қилиш одатларидан келиб чиқиб, момоларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Ушбу китобнинг бобларидан бирида биз мункайган, юзларини ажин босган бир момонинг Пайғамбар алайҳиссалом билан қилган мулоқоти тўғрисидаги ривоятни мисол қилиб келтиргандик. Унда айтилишича: «момо Пайғамбардан сўрайди:

— Ҳазрат, айтинг-чи, мен каби мункайган, юзларини ажин босган, кўзлари йиринглашган кампирлар ҳам жаннатга киритилладими?

— Йўқ, — бош чайқади Муҳаммад алайҳиссалом.

Кампирнинг руҳи тушиб, чуқур оҳ тортди. Эгик кади баттар мункайди.

Шунда Расулуллоҳ жилмайиб дедилар:

— Йўқ, сиз каби мункайган, юзларини ажин босган, кўзлари йиринглашган кампирлар жаннатга киритилмай-

дилар. Улар аввал гулдек яшнаган қиз ҳолатига қайтарилиб, сўнгра жаннатга киритиладилар».

Нозил этилган барча ҳақиқатларнинг соддадил момолар томонидан гап-сўзсиз қабул қилиниши бора-бора «қабила момоларининг иймонига» айланган ҳамда улар ақидапараст дин олимлари ва файласуфларнинг устамлик билан қилни қирқ ёрувчи далил-исботларига қарама-қарши қўйилган. Тўғри, бу ҳол айниқса ҳозирги кунларда замонга мослаша олмай, эскилик сарқитларига ёпишиб олган ҳамда ўзларининг бўлмағур уйдирмалари ила чинакам тараққиётга тўсқинлик қилаётган анъанавий доиралар нуқтаи назарини англатиши мумкин, аммо биз бу фикрларни кейинчалик таҳлил этишга уриниб кўрамиз. Қисайнинг «Пайғамбарлар тарихи» китобида Иброҳим алайҳиссаломдан бут (санам) сотиб олиш учун келган бир момо тўғрисида ривоят бор. Отаси ясаган бутларни парчалаб ташлаган Иброҳим алайҳиссалом момага Худонинг Биру Борлигидан хабар беради ва фақат Унга сифиниш лозимлигини уқтиради. Момо ҳам Аллоҳнинг яғоналигига иймон келтиради. Буни эшитган қонхўр шоҳ Намруд момонинг қўл-оёқларини чоптириб ташлайди. Бироқ, мўъжизани кўрингки, иймони бутун бўлганлиги учун Аллоҳнинг иродаси ила момо ҳеч нарса кўрмагандек, бутунлай тузалиб кетади.

Сўфизм адабиётида «момо» ёки «мискин бева» сиймоси жуда эрта пайдо бўлган. Мисрлик сўфий Зуннун (вафоти 859 йил) камбағал ва нотаниш кишиларни, айниқса, момоларни илоҳий доноликдан улушдор кишилар сифатида тасвирлайди: «Йўлда бир момо мендан: «Кимсан?», — деб сўради.

— Мен бир бегонаман, — дедим мен.

— Болам, барчамиз бир Аллоҳнинг бандаларимиз, шундоқ экан, орамизда бегона борми? — деди момо».

Шофий (вафоти 1367 йил) илк таниқли сўфийлардан бири бўлмиш Абдул Воҳид ибн Саиддан шундай ривоят қилади:

«Бу зот (ибн Саид) Қуддус шаҳрига бораётганида йўлда унга бир момо ҳамроҳ бўлибди ҳамда унга шундай таълим берибди:

— Уни (Аллоҳни) таниган киши қанақасига бегона бўлсин. Менинг йўлим билувчилар йўлидир. Сўфий пиёда юрувчидир, билувчи эса учувчидир».

Мисрлик суфий Зуннун шундай ривоят қилади:

«Бир куни мен бир момодан сўрадим:

- Ишқнинг охири недур?
- Ишқнинг охири йўқдир, — жавоб қилди момо.
- Нега?

— Шунинг ҳам билмайсанми, хомкалла, чунки машукнинг охири йўқ-да». Кўриниб турибдики, бу ерда момо ишқнинг сирини биладиган зот сифатида тасвирланмоқда. Зеро, Ал-Кабир ва Ал-Бокий сифатли Аллоҳ таолонинг чеки-чегараси бўлмаганлиги ҳамда Унинг ёлғиз Ўзи Ал-Аввалу Ал-Охир бўлганлиги учун сўфийнинг Унга мухаббати (ишқи) ҳам чексиз-чегарасиздир. Сўфиёна ишқий шеъриятнинг бутун моҳияти бу ерда биргина гап орқали аниқ-равшан баён этилган. Ибн Арабий ёшлигида Севилла шахрида учратган буюк момолар шундай гаройиб, доно ва донгдор сиймолар тажассумидир. Сўфизм адабиётида мискин бевалар қилган ҳадя-эхсонлар, уларнинг қанчалар юксак кадр-қимматга эга эканликлари тўғрисида ҳам ривоятлар бор. Айтишлари-ча, машхур Сухравардия тариқати асосчиси, Абу Ҳафиз Умар ас-Сухравардий ҳазратлари (вафоти 1234 йил) ҳаж сафаридан қайтаётганларида одамлар унга кўплаб совға-саломлар беришади. Уйга қайтгач, у совғаларни муридларига тарқатиб беради, аммо йўлда мункиллаган бир момо берган сариқ мис чақани ўзида колдириб, доимо кўз қорачиғидек асраб-авайлаб юради. Бошқа бир ривоятда айтилишича, кекса бир момо худди бир вақтлар Робийа ал-Адавийя қилгани сингари қўлини бир чўзиб, ҳаводан пул йиғиштириб оларкан. Тарихий момолар ишқ азоби (оғриғи)нинг ҳам нималигини яхши билишган. Шайх Фаридуддин Атторнинг ёзишича, одамлар Мансур Ҳалложни тошбўрон қилишпаётганда, томошабинлар орасида турган бир момо шундай деб қичқирган: «— Қаттиқроқ уринглар! Қаттиқроқ уринглар! Аллоҳни севиб, у билан мулоқотда бўлиш қанчалар азоб эканлигини нотавон кўнгилли бу юнг титувчи бир билиб кўйсин!».

«Илоҳийнома» асарида эса Фаридуддин Аттор Аллоҳ ишқида лов-лов ёниб, адо бўлаётган бир момонинг ажиб сиймосини яратган:

*«Бозор қизегин эди Бағдодда, ногоҳ
 Чанг-тўзон аралаш ўт кетди ҳар ён.
 Атрофни чулғади чинқирик, оҳ-воҳ,
 Қайга бош уришин билмас оломон.
 Шунда асо тутган, мункайган момо
 Ёнгин томон қадам ташлади бир-бир.»*

*«Тўхтанг, жиннимисиз, қаёққа, оббо,
Ениб кул бўлди-ку уйингиз, ахир».
«Сен ўзинг жиннисан, жим бўл, эсипаст,
Худойим уйимни ёндирмоқчимас».
Кулга айланса-да қанча уй, дўкон,
Кампирнинг кулбаси қолди безиён.
Шунда сўрадилар: «Не сир бувижон,
Шунча уйлар ёнди, сизники омон?»
Деди: «Худо шундай имтиҳон этар,
Кимга мол, кимларга қасди жон этар.
Мен Унинг ишқида бор-йўқдан жудо,
Уйимни ёндириб не қилар Худо».*

Мункайган момо ёки мискин бева сиймоси форс эпосларида адолат курашчиси сифатида ҳам тасвирланади. Абул Мажид Санойй ўзининг «Ҳадиқат ал-ҳақиқа» аса-рида куйидаги воқеани мисол қилиб келтирган: Бир мискин бева Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг олдига бориб, бешта турк аскари унинг узумзорини пайхон этганидан шикоят қилади. Султон Маҳмуд аскарларни осийшга ҳукм қилиб, адолатни севишини, камбағаллар ва момолар учун жон куйдиришга тайёрлигини исботлайди. Илёс Низомий (вафоти 1209 йил) ўзининг «Маҳзан ал-асрор» аса-рида худди шунга ўхшаш воқеани замон ва макон нуқтаи назаридан ўзига яқин бўлган салжуқий ҳукмдор Санжарга боғлаб ҳикоя қилади.

Мавлоно Абдураҳмон Жомий (вафоти 1492 йил) ҳам бу воқеани ўзининг «Силсилат аз-заҳоб» («Олтин занжир») аса-рида худди шу кўринишда мисол қилиб келтирган. Бу ҳикоятда ҳам аргумок отини йўрттириб келаётган мағрур ҳукмдор кўркмасдан ўз қаршисига чиқиб, минг машаққатлар билан етиштирган узум ҳосилини ўмариб кетган аскарлар устидан шикоят қилиб келган момонинг довиорақлигига қойил қолади ва:

*«Берди унга олтин, узумзор боғ ҳам,
Токи фарзандлари узумга тўйсин».*

Кўплаб Шарқ мўъжаз рангтасвирларида мункайган, ғамгин момо қўлида илтимоснома тутганча мағрур отлик қошида турганини кўрамиз. Сурат остидаги матнга эътибор берилмаса, бу миниатюраларда кексайиб қолган Зулайҳонинг юзларидан нур таралиб турган Юсуф алайҳиссалом қошида ўтинч-илтижо қилаётган ҳолати тасвирланган, деб ўйлаш мумкин. Бошқа баъзи бир ман-

*Аёнлари билан тўлди ўнг-сўли.
Шу пайт кириб келди адолат излаб
Тушида кўринган момо саройга.
Кўз ёши шашқатор, бўтадек бўзлаб,
Ўхшарди букчайган қомати ёйга.*

Шунда шоҳ ўрнидан сакраб туриб, момога пешвоз чиқди. Иззат-икром кўрсатиб қўлидан тутиб тахт томон етаклади. Момони тахтга ўтиргизиб, ўзи ҳам унинг ёнидан жой олиб, сарой аёнларига қарата шундай деди:

*Шу кеча туш кўрдим, бир туш-ки, ёмон,
Бехос йиқилибман гирдобга тойиб.
Шу момо бўлмаса қолмасдим омон,
Бу момо ҳар қанча ҳурматга лойиқ.
Агар у ҳассасин узатмасайди,
Аниқ гап, мен чўкиб ўлган бўлардим.
Ўлимнинг чангали ёқамда эди.
Чангда қолган гулдек сўлган бўлардим.
Момонинг ҳассаси оддий ҳассамас,
Унга қўл теккизган қучади зафар.
Бир-бир ушлаб ўтинг, шунинг ўзи бас,
Қайтасиз жанглardan омон, музаффар.*

Шунда аёнлару аскарлар момонинг ёнидан бир-бир ўтиб, ҳассасини тута бошладилар. Момо эса ҳассасини маҳкам ушлаганча, шоҳнинг ёнида мағрур ўтирар, ҳассаси эса худди Мусо алайҳиссаломнинг асоси сингари қўл теккизган кишига куч-қувват бахш этарди. Кунлар ўтган сайин, келувчилар сони ошиб, одамлар турнакатори чўзилгандан чўзилиб кетди. Бунинг кўрган шоҳ бир томондан момога бироз раҳми келиб, иккинчи томондан барчанинг тилида момо бўлиб қолгани учун бироз хасади кўзгаб, момога шунда мурожаат қилди:

*Кўймадикми сизни чарчатиб, она?
Одамлар беҳисоб, сиз-чи ягона.
Дам олинг, чарчаган бўлсангиз бироз,
Бу юк сизга оғир, қилманг эътироз!
Шунда кампир деди жилмайиб: Шоҳим,
Наҳотки яхшилик қилиш гуноҳим?
Бу ишнинг менга ҳеч оғири йўқдир.
Чарчаган эмасман, кўнглингни тўқ қил.
То қазо келгунча олмагайман дам,
Шоҳим, «дам ол!» дейиш сенга ярашмас.*

*Фил каби Маҳмудни қутқарган одам,
Намлини қутқарса «вой белим» демас.*

Момонинг такводорлиги ҳамда иймони барча тўсиқлардан ва ҳаттоки ер юзидаги энг қудратли шоҳлардан ҳам кучлироқ эканлиги ушбу парчада яққол кўриниб турибди.

Ривоят қилишларича, Мисрда Юсуф алайҳиссаломни кимошди савдосига қўйишганларида, атрофда ҳозир бўлганлар юзларидан нур таралиб турган бу гўзал маҳбус йигитни кул қилиб сотиб олиш учун жуда кўп пул таклиф этишган. Шайх Фаридуддин Ағторнинг «Мантиқ ут-тайр» китобида ёзилишича, кекса бир савдогар момо ҳам келиб, ўзини харидорлар тўдасига уради:

*Қўлда йиғирилган жун ип кўтариб,
Ўзини тўдага урди бир момо.
Одамларни у ён-бу ён итариб,
Қилди ўртадаги даллолга имо:
«Тинчимни йўқотдим интиқликда мен,
Келгин, шу йигитни менга сота қол.
Қўлини тутқазгин қўлимга секин,
Мана, эвазига ўн галтак ип ол!»
Даллол кулиб деди: «Бефаҳм кампир,
Нотавон кўнгилга қўтир жомашов.
Жун ипга олишар ким ҳам жавоҳир?
Менимча, эс-ҳушинг жойидамас-ов».
Момо дер: «Биламан, бу йигит гилмон,
Унча-мунча бойлар сотиб ололмас.
Менга-чи, одамлар қолишиб ҳайрон,
Момо ҳам харидор бўлган, деса бас».*

Шу йўл билан у ҳимматнинг, яъни интилувчининг чинакам тимсолига айланади, чунки у мақсадига етишолмаслигини аниқ билса-да, бурилиб кетмайди, ҳеч бўлмаганда шу мақсадга яқинроқ боришга ҳаракат қиладди. Момонинг мақсадга етиш йўлидаги хатти-ҳаракатлари қораланиши мумкин, аммо унинг нияти пок, соф ниятдир. Шундан келиб чиқиб, турк шоираси Ҳубба 1500-йилда ёзган қуйидаги ғазалида ахтарувчининг дуосини момонинг йиғирилган жун ипларига таққослайди:

*«Ҳар ким топганини этаркан таклиф.
Орзу-ниятига етиш-чун бир бор.
Момо берай девди ўн галтак жун ип,*

*Бозорда Юсуфга бўлиб харидор.
Мен сени менгзайман ўшал момага,
Юсуф дийдорига кашал момага».*

Дуолари ҳеч қачон ижобат бўлмаслигини аниқ билган кишилар ҳам барибир умрининг охиригача нималардандир умидвор бўлади, ниманидир орзиқиб кутади, зеро инсон умид билан тирикдир. Бизларни олий мақсадларга йўналтирувчи куч ҳам, излаш-ахтаришнинг асосий сирини ҳам шу умид-ишончдадир. Юсуф алайҳиссаломга харидор бўлган момодек ўзини ўтга-чўққа уриб, Аллоҳ таоло васлига интилган ҳар бир жон Мукаддас Хаж сафари чоғида Каъбатуллоҳни зиёрат қилмайди, аксинча, Каъбатуллоҳ унинг атрофини айланиб зиёрат қилади. Шу маънода Заҳл ал-Тустарий (вафоти 896 йил) маккалик бир момодан шундай ривоят қилади: «Аллоҳ таолонинг жамолини кўриш ишқидан ўзлигидан кечолган зотнинг атрофида Маккатуллоҳ айланиб зиёрат қилмай».

ОНАЛАР

Қуръони каримнинг 17-сура, 23–24-оятларида таъкидлаб ўтилганидек, ота-оналарини умр бўйи иззат-ҳурмат қилиш барча мусулмонлар зиммасига юклатилган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларида инсоннинг ўз ота-онаси олдидаги бурчларига янада кучлироқ урғу берилган: «Ота-оналарингга меҳрибон бўлинглар, шунда фарзандларингиз ҳам сизларга меҳрибон бўлади. Хотинларингизга ифбатли (покиза) бўлинглар, шунда хотинларингиз ҳам сизларга ифбатли бўлмай».

Ота-онасига иззат-икром кўрсатмоқчи бўлган фарзандлар биринчи навбатда оналарига меҳр-муҳаббатли бўлишлари лозим, зеро:

«Жаннат оналарнинг оёғи остидадир».

Ривоят қилишларича, бир йигит Пайғамбар алайҳиссаломнинг олдига келиб сўради: «Ё Расулуллоҳ, менинг яхши муомала қилишимга биринчи навбатда ота-онамдан қай бири кўпроқ ҳақлироқдир?»

Пайғамбар: Онанг! — деб айтдилар.

— Иккинчи навбатда-чи?

— Онанг!

— Учинчи навбатда-чи? — сўради у йигит.

Расулуллоҳ жавоб қилдилар:

— Онанг!»

Мавлоно Румий ўз маснавийларидан бирида (Мас. VI. 3257) шундай ёзади:

«Хар бир зот онасига мурувват кўрсатиб, эҳтиромли бўлиши зарур, зеро она Худонинг марҳаматидан баҳрадордир».

Улкан олиму уламоларнинг таржимаи ҳолларидан маълумки, оналари уларнинг ҳаёт йўлларида алоҳида ўрин тутишган. Бу ажабланарли ҳол эмас, чунки бола туғилгач, камида етти йил давомида ичкарида бўлиб, оналар ва амма-холалар қарамоғида тарбияланади. Тханавийнинг «Жаннат зеб-зийнати» китобига ўхшаш қизлар тарбиясига бағишланган кўпгина асарларда мозийда яшаган улкан олимларнинг бутун мол-мулкини ўғилларига билим бериш йўлида сарф этган оналари ва описингиллари тўғрисида сўз юритилади. Улкан муҳаддис олим Муҳаммад ибн Исмоил ал-Буҳорийнинг ҳаёти (870 йилда вафот этган) юқоридаги фикримизга яққол мисол бўла олади. Бироқ кейинги пайтларда пайдо бўлган «ўз мол-мулкларини акалари учун сарф этиш қизлар зиммасидаги бурчдир», деган нотўғри тушунча илгари пайтлардаги ҳолисона ва беминнат яхши ишнинг бироз бузилган нусхасидир, чунки Куръони каримда таъкидланганидек, аёллар ўз мол-мулкларини оила учун агар хоҳласалар сарф этадилар, хоҳламасалар сарф этмасликлари мумкин.

Кейинги пайтларда қанчадан қанча ҳудожўй кишиларнинг касалманд оналарини кўтариб Ҳаж ибодатига, Маккага олиб келаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Уларнинг бу ишлари турли фаройиб мўъжизалар содир бўлишига сабаб бўлмоқда. Кўр бўлиб қолган оналарнинг кўзлари очилиб кетмоқда, бемор оналар бедаво касалликларидан фориг бўлмоқдалар. Бундан ташқари, муқаддас Ҳаж ибодатини адо этган оналарнинг дуолари дарҳол ижобат бўларкан. Кўплаб ҳожи оналарнинг йиллар давомида бедарак кетган фарзандлари соф-саломат уйларига қайтишганликлари тўғрисида маълумотлар бор.

Ривоятлардан маълум бўлишича, кўплаб олиму уламолар; комил инсонларининг оналари жуда ўқимишли ва фаол аёллар бўлишган. Бундан, оналари ўқимишли ва фаол аёллар бўлганлиги учунгина фарзандлар ҳам шундай улкан олим ва уламо бўлиб етишгандир, деган маъно келиб чиқмайдими?

Айтишларича, таниқли сўфий Мажиддин Бағдодийнинг (1209 йилда вафот этган) онаси жуда кучли табиб бўлган экан. Мажиддин ёшлигида сўфийлар ҳузурига

шогирд килиб берилади. Муршид унга холижойларни тозалаш вазифасини топширади. Буни эшитган онаси ўғлини бу оғир хизматдан халос этиш учун сўфийларга ўн битта қул тақдим этади. Бирок сўфийларнинг пири муршиди қулларни ортига қайтариб юборар экан, Бегойимга шундай деб ёзади: «Дейлик, сиз таниқли ҳақимсиз. Ҳузурингизга бирор киши келиб ўт пуфакчалари ялғиланганидан шикоят қилса, заҳар-заққум дориларингизни беморга ичирасизми ёки уларни бемор ўрнига қуллар ичадими?» Бу энди бир ривоят, аммо коса тагида нимко-са деганларидек, буни эшитган киши ўша пайтлардаёқ кўплаб таниқли ҳақим аёллар бўлганлигига амин бўлади. Улар доривор гиёҳлардан турли ҳабдорилар, кўзга суриладиган малҳамлар ва шунга ўхшаш бошқа дори-дармонлар тайёрлашган.

Маълумки, арабий исмларда «фалончининг ўғли» дегани отасининг исмини қўшиб «ибн фалончи» шаклида берилади, бироқ донгдор оналарининг исмлари қўшиб айтиладиган номлар ҳам озмунча эмас. Бунга мисол килиб XIII асрда Онадўлида яшаб ижод қилган таниқли ёзувчи ибн Бибининг исмини келтиришимиз мумкин. Кўриқиб турибдики, унинг исмига олима онаси Биби ал-Мунажжиманинг оти қўшилиб, «Бибининг ўғли» деб ай-тилган.

Баъзи аёллар эса бенуксон зоҳидона ҳаётлари ила фарзандларига намуна бўлганлар. Шулардан бири ше-розлик зоҳид ибн Кафифнинг (982 йилда вафот этган) онасидир. Ибн Кафиф ёшлигиданоқ кийинчиликларга қарамасдан рўза тутган ва ибодат билан машғул бўлган. Унинг энг юксак орзуларидан бири рамазон ойининг охирида, Қуръони каримнинг илк сураси нозил этилган Кадр кечасида жумлаи жаҳонни нурафшон этадиган илоҳий нур, яъни Лайлатул Кадрни кўриш бўлган, аммо самовий нурлар жилвасидан баҳраманд бўлиш унга эмас, балки унинг тақводор онасига насиб этган.

Шимолий Ҳиндистондаги машхур Чистия тариқати аҳлининг таржимаи ҳолларида ҳам оналарининг марказий ўринни эгаллашгани битилган.

Таниқли Қутбиддин Бахтиёр Кокийнинг (1235 йилда вафот этган) Дехли яқинидаги Мехровли қишлоғида жойлашган мақбарасини зиёрат қилган киши албатта у зотнинг онаси ҳамда аёл қариндошлари қабрларини ҳам зиёрат қилади. Қулободдаги 1338 йилда вафот этган машхур сўфий Бурхониддин Ғариб ҳамда Онадўлидаги мавлоно Румий мақбараларини зиёрат қилганингизда

хам шу хол такрорланади, яъни бу зотларнинг ҳам аёл қариндошлари уларнинг ёнига дафн этилган. Бу эса машхур сўфийларнинг аёл қариндошларига ва оналарига кўрсатилган улуғ иззат-икромдан дарак беради. Фаридуддин Ганжи Шакарнинг онаси ҳам ўта художўй ва иймонли аёл бўлганлиги учун ўғли шундай улкан сўфий бўлиб етишган. Бу зот ўзи эришган барча ютуқларга онаси сабабчи эканлигини қайта-қайта такрорлаган. Унинг ёзишича, бир куни уларнинг уйига ўғри киради ва бу номаъқул иши учун кўзи кўр бўлиб қолади. Қилган ишидан қаттиқ афсусланиб, нола-ю фиғон чеккач, она раҳмдиллик билан уни даволайди. Натижада ўғрининг кўзлари очилиб, соғайиб кетади ҳамда ислом динини қабул қилиб, қолган умрини мўъминликда ўтказди.

Фаридуддиннинг етук шогирдларидан бири, Дехлида яшаган ва 1325 йилда вафот этган Низомиддин Авлиё жуда кўп вақтини онасининг хузурида ўтказган. Тоатибодат билан шуғулланган кезлари онаси унга руҳан мадад бериб турган. Ривоят қилишларича, ҳар сафар янги ой чиққан кечаларда Низомиддин онасининг оёқларига бош уриб, янги бошланаётган ойда ҳам уни қўллаб-қувватлашини, дуо қилиб туришини илтижо қилар экан, чунки унинг онаси «чехрасидан нур ёғилиб турган, авлиёсифат аёл ўз даврининг Робиййаси, бутун дунё аёлларининг фахри, ифтихори» бўлган экан.

Шимолий Ҳиндистондаги бошқа бир сўфийнинг онаси тўғрисида гапиришганда асосан қуйидаги ғаройиб воқеани-кароматни ривоят қилишади:

Қурфоқчилик пайтлари Худодан ёмғир сўраб ибодат қилаётганда бу сўфий уйдан бир ўрам газмол чиқариб ибодат қилар, шунда дарҳол ёғиб юбораркан. Одамлар «бу газмолнинг сирини нимада?» деб сўрашганларида, у «бу оддий газмол эмас, онамининг ўралган қўйлаги», — деб жавоб қиларкан. Қодирия тариқати асосчиси Абдул Қодир ал-Жилонийнинг (1166 йилда Бағдод шахрида вафот этган) холаси ҳам шундай назаркарда аёллардан бири бўлган. Бу аёл ҳам ёмғир сўралганда ўқиладиган дуони ўқиб ерни супура ва кўкка қараб: «Худойим, мана мен ерни супуриб қўйдим. Энди ўзинг унга оби раҳматингдан ёғдир!» — деса бўлди, дарҳол ёмғир қуйиб юбораркан. Ибн Арабийнинг туққан онаси унинг «маънавий онаси» Фотима бинт Мусаннани тез-тез зиёрат қилиб турганлиги ва унга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатганлиги андалузиялик бу улкан олимнинг, уламонинг таржимаи ҳолидан бизга маълумдир.

Мусулмон шоирларнинг асрлар давомида оналарни атаб битган ғазаллари ўзига хос фарзандлик меҳр-муҳаббати ва миннатдорчилик туйғуларига йўғрилгандир. Оналар ва умуман хотин-қизлар мадҳ этилган бундай қасидалар ва шулар қатори хассос шоир Абу Фирознинг зиндонда ётиб онасига битган ғазаллари ҳамда Иқболнинг онасига бағишлаган марсиялари йиғилиб, тўплам шаклига келтирилса, ажойиб иш бўлурди.

*«Энди уйда намоз ўқиб, ким йўлимга тикар кўз?
Кимнинг ичи куйгай энди, сал кечикса мактубим?
Қабр бошида ич-ичимдан бўғзимга келар шу сўз:
Хуфтонларда номим қўшиб дуо қилар энди ким?»*

Форс шоири Ирож Мирзо ҳам (1926-йилда вафот этган) қуйидаги мисраларни онасига атаб битган:

*Дерларки: тугилган чоғимда онам
Меҳрини кўксидан сун қилиб берган.
Узун тун ухламай, бешик тебратиб,
Сал кўзи илинса тушида кўрган.
Жилмайиб, оғзини оғзимга қўйиб
Таълим берган экан оғиз очишдан.
Оёққа турғизиб, эркалаб суйиб,
Юриш санъатини ўргатган обдон.
Илк бора ай-йа деб, داد-да дебми сиз
Чучук тилларимни айлабсиз бийрон.
То тирик эканман, борлигимда сиз,
Сиз менинг вужудим, жоним онажон.*

Биронта покистоний, туркий, арабий ёки форсий оиллага бориб қолган европалик меҳмон уй бекаси, яъни онанинг саводли ёки саводсиз эканлигидан қатъи назар оиланинг бутун юмушларида раҳбарлик қилишини, фарзандлар эса министр ёки профессор эканлигига қарамасдан она қаршисида қўл қовуштириб туришини кўриб роса хайратга тушади. Соф дунёвий ишлар ҳам худди шу йўсинда амалга оширилади. Турк шоҳлари ёки Хиндистондаги Буюк Бобурийлар оилаларига назар ташла-сангиз, шоҳнинг ёки валиаҳд шаҳзоданинг оналари шоҳ ҳамда валиаҳдлардан кўра кўпроқ ҳокимиятга эга бўлганлигини шоҳиди бўласиз. Шоҳ ёки валиаҳд шаҳзодалар ҳар доим оналари билан бамаслаҳат иш юритганлар. Кўриниб турибдики, бутун-бутун мамлакатларни сўраб турган ҳукмдорлар ҳам она қаршисида бош эгишган,

саройдаги ва мамлакатдаги кўпгина ишлар она изми билан амалга оширилган. (Бироқ оналар ўзларининг шу юксак мавқеларини билганлари ҳолда кўпгина сиёсий ишларга аралашидан андиша қилганлар. *Тарж*).

Исломиё давлатлар тарихидан маълумки, ҳукмдорлар оиласидаги шахзодаларни эмизиб катта қилган тарбиячилар, яъни энагалар ҳам юксак мақомларга эга бўлишган. Улар катта-катта ишларга ҳомийлик қилишган, ўзлари ишлаб топган бойликларини савобли ишларга сарф этишган. Айтайлик, Тунис шахзодасининг энагаси «Мусхаф ал-ҳадина», яъни энг юксак дид билан безатилган Қуръони карим нусхаларини чоп эттирган. Ҳиндистондаги мусулмон шахзодаларининг энагалари Лаҳор ва Манду деган жойларда мухташам бинолар барпо эттиришган. Мандуда ҳозирги кунларда ҳам 15-асрда бунёд этилган, «Энаганинг кичик синглиси қўрғони» деб аталган серхашам бино қад кўтариб турибди. Сўфизм адабиётида такводор оналарнинг ҳаётда юксак ўрин тутишига алоҳида урғу берилади ва бу фикр турли мисоллар билан исботланади. Имом Ғаззолийнинг хабар беришича, Худои таоло томонидан нозил қилинган ваҳийлардан бирида шундай дейилган экан: «Агар бандам касал бўлиб қолса, мен уни худди меҳрибон она бемор ўглининг бошида гиргитгон бўлганидек парвариш қиламан». (Гарчи бу ваҳий Қуръони каримга киритилмаган бўлса-да, ҳадиси Қуддусий деб фараз қилдик, валлоҳи аълам. *Тарж*). Аллоҳнинг «Ар-Раҳмон», яъни «меҳрибон» исми араб тилидаги «рахма», яъни «меҳрибонлик» сўзи билан ўзакдош бўлганидек, «Ар-Раҳим», яъни «рахмли» исми арабчадаги «рахим», яъни «онанинг бағри» сўзи билан ўзакдошдир.

«Худои таоло барча инсонларнинг бирдан-бир илинжи, энг сўнги борадиган жойи бўлгани каби, оналар ҳам болалар учун худди шундай илинж, илтижо қилинадиган зотдир», деб таълим беради мавлоно Румий (Мас. IV. 2923). Бунинг ажабланарли жойи йўқ, камолга етган кишилар иложсиз қолган чоғларида, ким бўлишларидан қатъий назар, Худога ёлворишади, ёш болалар эса онасига илтижо қиладилар.

Ишқда масъуд ўлим топишни тасвирлар экан, бу улкан сўфий шундай дейди:

*«Она қучогида ётган боладек
Кетялман мурувват бағрида масъуд».*

(Румий. Девон. 1639).

Ўрта асрларда ёш, бегуноҳ болаларнинг ўлими тез-тез содир бўлиб турган, чунки у пайтларда тиббиёт ҳозирги тараққиёт даражасига эришмаганди. Шундай ҳолларда фарзандидан ажраб қолган келинчақларга «бегуноҳ болалар дарҳол жаннатга тушадилар, аммо меҳрга тўймаганликлари сабабли оналарини ўз ёнларига келтирилишини сўраб илтижо қиладилар ва бу илтижолари ижобат бўлади», деб тасалли беришган. Бешик кучоқлаб, ёш фарзандини парвариш қила туриб вафот этган оналар эса ҳатто жаннатдаги хуру рилмонлардан ҳам юксакроқ мақомга эга бўлишаркан. «Пайғамбарлар тарихи» китобида ёзилишича, бундай оналар шаҳидлар қаторига киритилади. Мавлоно Румий асарларида бутун борлиқни қамраб олувчи ишқ онага қиёс қилинади. Шундан келиб чиқиб маснавийдаги (Мас. 1.555) «мурувват»ни ҳам она ёки энагага қиёс қилишимиз мумкин. Ишқ-болаларини парвариш қилгувчи онадир. Ҳазрат Румий таъкидлаганидек:

*«Айтинг, кимнинг эмгиси келмас
Мурувватнинг кўкрагидан сут».*

Ишқ ҳамда мурувват деган мавҳум тушунчаларгина эмас, балки кўпгина ҳолларда пайғамбарлар ҳам «она» деб тасаввур қилинади, зеро улар ҳам болаларнинг, яъни уларга ишониб топширилган қавмнинг қамолга етишига, Ҳақ йўлни топишига масъулдирлар. Ҳазрат Румийнинг девонида (Девон. 2237) бу ҳақда шундай дейлади: «Пайғамбарларнинг қазаби онанинг аччиқланишига ўхшайди. Бу аччиқланиш болажон кишилардаги норасида гўдакларга нисбатан бўладиган алоҳида бир меҳр туйғуси билан қоришиқдир».

Оналар баъзан фарзандларини урсалар ҳам шундоқ ургиси келгани учун ёки уриб ҳузур қилиш учун эмас, балки уни ёмон йўлдан қайтариш, тўғри йўлни топиб олишида кўмаклашиш учун уради.

Пайғамбарлар ҳам ўз қавмларига худди она сингари меҳрибондирлар. Бироқ фақат пайғамбарлар эмас, балки сўфийлик сўқмоқларини танлаган зотларнинг пири муршидлари ҳам «она» деб тасаввур қилиниши мумкин. Му-сулмон исмоилийлар ўзларининг пирлари Ҳозир Имом, яъни Оғахонни худди ўз тукқан оналаридек эъзозлайдилар. Пирнинг ҳар бир кўрсатмаси ота-оналарга хос дуо билан бошланади. Шогирдини сўфийлик сўқмоғининг сир-асрорлари билан таништиргувчи пир билан мурид

орасидаги бу яқинликни онанинг болага кўкрак беришига қиёслаш мумкин. (Мас. I.2378) Ҳазрат хожа Саид Амир Кулол Шох Баҳоуддин Нақшбандга (1389 йилда вафот этган) айтганларидек, «сўфий пир муридларига кўкрагидан озука беради, яъни уларга маълум маънода донишмандлик сути ва меҳр эмизади». Шу сабабдан мавлоно Румийнинг маснавийларида (Мас. I.2969) Мусо алайҳиссаломнинг онаси баркамол зот сифатида тасвирланади. Фарзанди у зотнинг муридидир.

Ҳазрат Румийнинг тасаввурича, инсон ҳомиладор аёлга ўхшайди. У ўз бағрида қадам бақадам ўсиб келаётган сир-асрорни кўтариб юради. Бундай инсонлар чинакам тақводор инсонлардир. Қуръони каримнинг 24-сура, 37-оятда айтилганидек, «уларни ҳеч нарса, на тижорат, на олди-сотди Аллоҳни зикр қилишдан, намозни тўқис адо этишдан ва закотни (ҳақдорларга) ато этишдан қайтара олмайди». Аллоҳ уларни маълум даражада ўз фазилатларидан баҳраманд этган. Кишининг руҳий-маънавий тараққиётини ҳам шунга ўхшаш ҳолда фараз қилиш мумкин. Маснавийнинг биринчи бандига нуқта қўйилгач, мавлоно Румий орадан тўрт йил ўтгачгина китобнинг иккинчи бандини бошлашга муваффақ бўлган. Мавлоно бу ҳақда шундай ёзади: «Қоннинг сутга айланиши узоқ давом этар экан» (Мас.2.1.). Бундан ҳазрат Румийнинг бедарак йўқолган дўсти Шамсуддинни ўйлаб чеккан дарду аламлари, қонли кўзёшлари бора-бора муридлар учун малҳам бўладиган «маънавий сут»га айланган, деб тасаввур қилишимиз мумкин. Бундап ташқари, ҳомиладорлик ва тўлғоқ дардлари кишининг руҳий тараққиётидан дарак бераркан. Ҳазрат Фаридуддин Атторнинг қуйидаги мисраларига эътибор беринг:

*«Кимки шиқ дардига ҳомиладормас,
У аёл аёлдир, лек одам эмас».*

Оғрик, дард руҳий покланишнинг дастлабки шарт-шароитидир; буларсиз ҳеч ким чинакам тақводор бўла олмайди (яъни дардни чеккани топиб, ондин давосини сўранг. *Ғарж*). Шу сабабдан сўфийларнинг кўплаб ҳикоят ва ривоятларида дардга алоҳида урғу берилади. Эдуард Шпрангер ўзининг «Жинслар руҳияти» китобида таъкидлаб ўтганидек, аёл киши ҳаётида тўлғоқ дардлари муҳим аҳамиятга эга бўлган кечинмадир. Бу мисраларни ўқиган кишилар ҳайратга тушиб, «бироз ошириб юборибди-ку», деган хаёлга боришлари мумкин. Аммо бу ерда ҳеч нарса

ошириб юборилгани йўқ. Сўфизм адабиётига назар ташлайдиган бўлсак, билмасданми ёки махсус равишда, жоннинг аёлга таққосланганлигига гувоҳ бўламиз. Бу ҳолатни китобнинг «Нафс» бўлимида кенгрок кўриб ўтамиз. Мавлоно Румийнинг «ҳар бир жонда бир Исо туғилади», деган мажозий фикри худди шу қиёсга тааллуқлидир. Ундан ярим аср кейин Эҳдарт деган олим буни шундай тасвирлаган: «Вужуд бамисоли Биби Марямдир. Ҳар биримизда битта Исо бор, аммо тўлғок дардлари зоҳир бўлмас экан, Исо туғилмайди. Дард тутмаса, Исо ўзи келадиган махфий йўлдан ўзининг илк яралмиш ҳолатига қайтиб кетади ва биз талон-тарож қилинган ҳолда ундан маҳрум бўлиб қоламиз».

Дард тараққиёт учун ҳам заруратдир. Биби Марям тўлғок дардларини бошдан кечиргач, ширин хурмолар билан мукофотланганидек, дарду аламларга ошиён бўлган жон севгилининг жамолини кўргач буларнинг барчасини унитиб юборади. Шу ўринда Қуръони каримнинг «Юсуф» сурасини эслаш жоиздир. Унда айтилишича, Юсуф алайҳиссалом кириб келганида унга кўзи тушган аёллар оғрикни ҳис этмасдан ўз қўлларини кеса бошлаганлар. Аслида бу дунёдаги оддий минералдан тортиб, энг мукамал бўлган инсонгача барча яратилмишларни онага менгзаш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўзидан юқорироқ куч ила қўшилиб, ўзидан мукамалроқ, яхшироқ нарсаларни вужудга келтиради: темир билан тош бир-бирига урилиб учкун чиқаради. Мавлоно Румий айтганларидек, «Бу дунёда ҳамма нарса онадир, аммо улар бир-бирларининг дардларидан беҳабардир» (Мас. 3.3526).

АЁЛ СИЙМОСИДА АЛЛОҲ ТАОЛО СИФАТЛАРИНИНГ ЗОҲИР БЎЛИШИ

Пайғамбар алайҳиссалом ўзининг аёлларга нисбатан бўлган меҳр-муҳаббатини аниқ-равшан баён этганини юқорида кўриб ўтгандик. Араб мумтоз адабиёти ва илк форс адабиёти ҳам ишқий шеърлар ва борлигидан хушбўй атирлар аниқиб турган маҳбубанинг кўрку жамоли тасвирланган матнларга жуда бой. Аммо бу ерда азиз ўқувчиларни оғоҳлантириб ўтишимиз лозим. Форс тилида ҳам турк тилида ҳам грамматик род бўлмаганлиги сабабли матнларда кўкларга кўтарилиб мадҳ этилаётган маҳбуб(а)нинг қайси жинсга мансублигини аниқлаш

жуда қийин. Аммо (қушнча ун дүрт күнлик ойга ёки шундай гўзал болага менгзалган) севгилининг алоҳида белгилари, яъни мийиғида эндигина сабза урган мўй (хат)нинг тилга олинishi унинг қайси жинсга мансуб эканлигидан дарак беради. Бироқ жуда кўп шоирлар ва хатто форсийзабон шоирлар ҳам махбуб(а)нинг чинакам жинсини ниқоблаш мақсадида бу хусусиятга, яъни севгилининг холу хаттига тимсол сифатида қарайдилар, холос. Шу сабабдан, менимча Хаммер-Пургшталл 1812—1813 йилларда Хофиз асарларини таржима қилиб, чоп эттирганда ёзган сўзбоши матнида бу масалага бироз аниқлик киритилган: «Таржимон қофиядан чиқиб кетгиси келмаса, яъни масалан қизни мийиғидаги сабза урган мўйлари (хатти) боис мақтагиси келмаса, таржима чоғида аёл гўзаллигига тааллуқли бўлмаган жойларга ўзгартириш киритиш лозим бўлган тақдирда ҳам ўзгартирмайди». Қудратли султон Махмуд Фазнавийнинг турк ҳарбий асири Аёзга нисбатан бўлган муҳаббати 11-асрдан буён маълум ва машҳурдир. Бу ҳол кўплаб шаъма-ю ишоралар мавзуси бўлган. 14—16 асрларда Эронда пайдо бўлган ва шу мавзуга бағишланган дostonларни ҳам унутмаслик керак. Аммо агар «нафс»ни аёл деб тасаввур қиладиган бўлсак, у ҳолда «эркак севгилига» яъни махбубга бағишланган шеърлар ҳам тушунарли бўлиб қолади. Муҳаббатнинг энг олий даражасига эришган ошиқ-маъшуклар тўғрисида гапирадиган бўлсак, Гёте уларни «Мағрибу Машриқ девони»да бирма бир санаб ўтган:

*Тингла ва асра,
Олти жуфт ошиқ...*

Рустам ва Рудабо (аслида бу ерда Рустамнинг отасини Рудабонинг қайлиғи деб қараш лозим), Юсуф ва Зулайхо, Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнун, араб шоири Жамил ва Бутайна, Сулаймон ва қўнғирранг мадига, яъни жанубий Арабистонлик Билкийслар энг машҳур ошиқ-маъшуклардир. Сўнгра Гёте еттинчи жуфтни, яъни форс афсона ва ривоятларида тилга олинган Вомиқ ва Узрони ҳам шулар қаторига қўшади. Лайли ва Мажнун қиссаси кейинги даврларда ушбу санаб ўтилган ошиқ-маъшуклар орасидаги энг машҳурига айланди. Ишқ оташида эс-хушидан ажралиб, «мажнун»га (девона) айланган Қайс тўғрисидаги бу афсона илк араб ривоятлари-га бериб тақалади. Мажнун ақл-идрок шаҳрини тарк этиб, чўлу саҳроларда кун кечирадиган ошиқдир. Ёввойи

хайвонлар унинг дўстлари, қушлар унинг бошига уя қурадилар. Мажнун Лайлининг кўчасидан югуриб ўтган итнинг оёқларини ўпади. Кўплаб шоирлар ўзларининг оташин муҳаббатларини, ҳижрон азобидаги ғариб аҳволини тасвирлашда ўзларини Мажнунга қиёс қиладилар. Мажнун бора-бора Лайли билан кўришгиси келмай қолади. Ҳатто Лайли унинг ёнига келганда ҳам унга эътибор қилмайди, чунки у бутун фикри-зикри, ўй-хаёли, орзу-умидлари ила Лайли вужудида яшай бошлайди. Шу сабабдан бу қисса сўфийларга илоҳий севгили бағрига бутунлай сингиб кетиш тимсоли бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб Лайли ҳам, араб мумтоз адабиётида «севгили» деб аталган Ҳинд ва Салмага ўхшаш бошқа аёллар ҳам араб мистик шеърлятида орзу этилган илоҳий машуқанинг тимсоли сифатида намоён бўладилар. Ибн ал-Фарид (вафоти 1235) ҳамда Ибн Арабийлар ўзларининг шеърларида Ҳинд ва Салма, Лубна, Бутайна ва бошқаларни тилга оладилар.

Кишининг улкан муҳаббат туфайли беҳуд-девона бўлиб қолиши тўғрисида ҳам анча-мунча ривоятлар мавжуд. Уларнинг ичида энг машҳури Шайх Санъон тарихидир. Шайх тўсатдан бир тарсо қизига кўнгили қўйиб қолади ва унинг висолига етиш учун қизнинг буйруғи билан май ичади ва ҳатто унинг чўчқаларини боқади. Ривоят ниҳоясида шайхни йўлдан оздирган қизнинг ўзи Ҳақ йўлига ўтиб, иймон келтиради ва шайх ўз муридлари ёнига қайтади. Мавлоно Фаридуддин Аттор ўзининг «Мантиқ ут-тайр» китобида бу ривоятни мумтоз асар даражасига етказиб ҳикоя қилгач, ривоят Шарқ ислом оламида маълум ва машҳур бўлиб кетди. Кашмир адабиётида ҳам, Малайзияда ҳам бу асарнинг ўша тиллардаги намуналари бор. 1994 йилда Бухорода бўлганимда таржимон қиз бу ривоятнинг Мир Алишер Навоий қаламига мансуб чигатой туркча намунасини ички бир эхтиром билан ҳикоя қилиб, мени жуда хайратга солди. Зеро, Шайх Санъон саргузаштларида аёлга нисбатан бўлган муҳаббатнинг ғоятда улкан, мислсиз қудратга эга эканлиги баён этилган. Ҳозирги кунларда ҳам мусулмончиликнинг барча талабларига оғишмай, қатъий амал қилинадиган консерватив оилаларда тарбия кўрган дўстларимизнинг таъкидлашича, ўз оиласидан ташқаридаги бошқа гўзал аёлларни очиқ-сочиқ холда кўрмаган эркак биронта аёлни ва ҳатто унинг суратини кўриб қолса, аёлнинг соҳибжамоллиги уни шунақа беҳуд-девонаван ҳолатга солиб қўйиши мумкин экан. Аёл киши кўзланган

энг улуф мақсад тимсоли бўлиши мумкин. «Лайли ва Мажнун» достонининг мавлоно Жомий қаламига мансуб шаклида баён этилганидек, Каъбатуллоҳ ҳам баъзан мана шундай тимсол қилиниши мумкин. Асарда айтилишича, Мажнун Ҳаж сафари чоғида қора парда тутилган Каъбага якин келиб, унинг олдида тураркан, бу самовий маҳбубами ёки Лайлимикан, деб ўйлаб қолади, аммо аниқлай олмайди.

*Эй сен, нозанин ёр кийимин кийиб,
Диний тиесанинг пардасин очгон.
Айладинг араблар юртида туриб,
Форслар савдосини ер билан яксон.
Араблар, форслар ҳам сенга кўз
тутар,
Согинчдан мастона, ўзни унутар.*

Каъбани маҳбубага менгзаш мавлоно Жомий яшаган даврлардан илгари ҳам маълум эди. Ўрта асрлардаги ёзувчи ва шоирлар ўзларининг Ҳаж сафарлари тўғрисида сўз юритганда Ислоннинг марказий зиёратгоҳини паранжига ўранган келинга, орзу қилинган гўзал ёрга қиёс қилганлар ва уни бир кўриш ва гўзал хинду холи бўлмиш Қора тошга лаб босиш учун бажонидил поёнсиз чўлу саҳролар бўйлаб олиш ва хатарли сафарга отланганлар. Форс шоирлари ичида биринчи бўлиб Когоний (Кҳақаний) (вафоти 1199) ўзининг Ҳаж сафари тўғрисидаги шеърларида шу тимсолни ишлатган. Халқ оғзаки ривоятларида айтилишича, замонлар охирида Каъба келин сифатида Қуддуси шарифдаги ибодатхона ёнига келармиш. Бу рамзий ўхшатиш ҳозирги кунларга ча сақланиб келаётганини яқинда Америкада пайдо бўлган бир этнологик илмий иш ҳам тасдиқлаб турибди. Агар бу оҳангларга эътибор берилса, шеърятда Ҳаж сафарининг севгили ёнига сафарга, парда тутилган Каъбанинг эса паранжига ўранган келин а қиёс қилинганига сон-саноксиз мисоллар топиш мумкин. «Севикли ёр» мотивининг бошқа бир жиҳати шундаки, китобнинг, шеърининг «мазмуни» «қиз бола», деб тасвирланади. Форс сўфийси Аҳмад Ғаззолий (вафоти 1126) ва бошқа кўп-лаб ёзувчиларнинг энг ширин орзуси ҳали қўл теккизилмаган, яъни онаси ўпмаган, ёзувчидан олдин ҳеч ким унинг юзидан пардани кўтармаган «қиз болани», яъни ҳақиқий маънони нутқнинг яширин гўшангасида «эркакларга», яъни ҳарфларга ишониб тонширишдир.

Хинд-форс шоири Абул Фараж Руний (вафоти 1091) эса «сўз» исмли кизболага «еш ва ўктам куёв» ахтаради. Нафақат Хофиз, балки бошқа шоирлар ҳам «сохибжамол сўз-келин»нинг жингала сочларини тарашга ҳаракат қилишган. Урду шоири Сауда (вафоти 1781) эса «маъно» исмли келинга мос кўйлак бичиш учун ўткир тилим қайчидир, дейди. Ибн Арабий эса аёлликнинг тинимсиз равишда чуқурлашиб бораётган маъносини тасвирлашда муҳим роль ўйнаган. У барча сўфийлар сингари фақат «нафс»ни эмас, балки «зот»ни ҳам, яъни илоҳий мавжудотни, Биру Борни аёл билан боғлиқликда тасвирлайди. Унинг фикрича, аёл сиймосида Аллоҳ таоло сифатлари жуда тиниқ намоён бўлади. Ибн Арабий Макка шаҳрида гўзал ва билимдон киз Низом билан танишгач ёзган шеърларини бир тўпламча қилган. Китобда юқорида тилга олинган рамзийлик ниҳоятда равшан кўринади. Бир қарашда бу шеърлар мумтоз муҳаббат байтларидан иборатдек туюлади, аммо Ибн Арабий уларни сўфиёна-файласуфона тарзда изоҳлаб беришни лозим топган. Изоҳларни ўқиган киши аёллар сиймосида зоҳир бўлган сифатларнинг Аллоҳ таоло сифатларидан олинган улушга таққосланганлигига амин бўлади. Ибн Арабий Каъбани айланиб ибодат қилаётганида учратган «меҳрибон аёллар»ни «арш атрофини айланиб Парвадигорга ҳамдусано айтаётган фаришталар»га ментзайди. (Қуръони каримнинг 39-сура, 75-оятда шундай ибора бор). Бу ўхшатиш Хаж сафарига бағишланган бошқа бир қанча шеърларда ҳам учрайди, аммо фақат Ибн Арабийгина бу «меҳрибон кизлар»ни (XIX шеър) «илоҳий донолик намуналари», деб тан олади. Билгувчилар, яъни илми ғайбдан улушдор кишилар уларни кўриб шодланадилар. «Гўзал аёллар» Аллоҳ таолонинг гўзал исмлари, яъни асмон ҳусно ҳам бўлиши мумкин, нигоҳларни жалб этувчи сохибжамол аёлларни Ибн Арабий «илоҳий ғоялар» деб изоҳлайди. Салмани тасвирлашда эса у сўз ўйини қилиб, уни «Сулаймоннинг жойи», деб атайди.

Андалузиялик бу улкан сўфийнинг кўшмаъноли, таржима қилиш жуда қийин бўлган изоҳи таҳминан шундай жаранглайди:

«Мен бу (шеър) орқали фақат уни (яъни «X» харфини, женский роддаги олмошни)ният қиламан. Мен унга ташқаридан бирорта боғлиқлик жойим йўқ, ушбу ноёбликлар (руёлар) олами билан боғлиқлигим эса фақат у сабабдир чунки у ўша ерда зоҳир бўлади (нозил этилади).

Аслида Ибн Арабийнинг бу дониш сўзлари унинг (оламга) муносабатини яққол акс эттиради, чунки у илоҳийликни қандай тушунишини қуйидагича баён этади:

«Худони моддадан (материядан) ажратилган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди ва у бошқа материядан кўра инсон борлигида, шу билан бирга эркак вужудидан кўра аёл вужудида тўлиқроқ намоён бўлади. У «агенс» яъни ҳаракатлантирувчи кучда ёки «пасиенс», яъни ўша ҳаракат йўналтирилган объектда ва ёки бир вақтнинг ўзида ҳар икки нуқтаи назарда намоён бўлади. Шу сабабдан, агар биронта эркак Худони «аёл киши эркакнинг вужудидан бунёд этилган», деган нуқтаи назардан мушоҳада этадиган бўлса, демак у Худони «Йўқдан бор қилгувчи куч» сифатида идрок этади. Агарда у «аёл киши эркакнинг вужудидан бунёд этилган», деган ақидага умуман эътибор қилмаса, демак у Худони «пасиенс», яъни яралмиш сифатида идрок этади, зеро унинг ўзи Худо томонидан яратилган мавжудот сифатида Худога нисбатан бўлган муносабатида тўлиқ «пасиенс»дир, яъни яралмишдир. Аммо агар у аёл сиймосида зоҳир бўлган илоҳий сифатларни мушоҳада этмоқчи бўлса, демак у Худони бир йўла ҳам «агенс», ҳам «пасиенс» сифатида идрок эта бошлайди. Аёл киши эркакнинг қалбини бутунлай жиловлаб олиши, эркакни ўзига бахшида эттира олиши ва тиз чўкишга мажбур этиши мумкин. Шу сабабдан аёл сиймосида зоҳир бўлган илоҳий сифатларга «агенс», яъни «бўйсундиргувчи куч», деб қараш мумкин. Аммо у «пасиенс» сифатида, яъни яралмиш каби намоён бўлиши ҳам мумкин, чунки агар у аёл кўринишида зоҳир бўлса демак у эркакнинг назорати остида бўлади, унинг буйруқларини бажаради. Шу сабабдан аёлда илоҳий сифатларни кўриш Уни ҳар икки нуқтаи назардан идрок этиш, деган маънони англатади. Уни У зоҳир бўладиган бошқа шаклларда кўришдан кўра бу қараш мукамалроқдир».

Бундай қарашлар мавлоно Жалолиддин Румий асарларида ҳам тез-тез учраб туради. Шоир Пайғамбар алайҳиссаломнинг бир сўзига асосланиб, хотин-қизларни қаттиқ танқид қилгач (Мас. 1-банд, 2436) тўсатдан бутунлай бўлакча тасвир яратиб, дейди:

*Аёл Аллоҳ нури, оддий жононмас,
Яратур, яралган ошуфта жонмас.*

Бундан биров илгари у меърож воқеаси тўғрисида сўз юритиб, шундай деганди: «Меърож тунда Мухаммад

(с.а.в.)нинг мукаддас рухи маҳбубанинг қўлини ўпиш шарафига муяссар бўлди» (Мас. 1-банд 1991). Сўнгра эҳтиёткорлик билан қўшиб қўяди:

*«Айбламагин мени сираям
Гар Худони маҳбуба десам».*

Бундай тасаввурни шоирнинг бир лаҳзалик сўфиёна ҳолат бўлмиш «хол» ва узоқ давом этадиган ҳолат бўлмиш «мақом» (тураржой) тўғрисидаги битикларида ҳам учратиш мумкин. Хол деганда ёрнинг юзидан чачво-нини кўтариш, паранжисини ечиш тушунилади. Шох-нинг узоқ вақт давомида ёр билан бирга қолиши эса мақом дейлади, яъни «хол» жараёнида сўфий бир лаҳ-за ёр жамолидан баҳраманд бўлади. Мақомда эса у анча узоқ давом этадиган, қалбан ёр билан бирлашиб кетиш-дан умидвордир (Мас. 1-банд. 1435).

Бундай фикрлар мавлоно Румийнинг асарларида соч-ма тарзида учрайди, аммо Ибн Арабий эркаклик ва аёлликнинг биргаликдаги ўйинига алоҳида эътибор бе-риб, кўп жойларда ишлатади. Киши беихтиёр қўшжинс-ли яратувчи тўғрисидаги қадимий афсоналарни эслаган-дек бўлади, яъни айтмоқчимизки, «йанг» ва «йин» та-мойили ҳамма ерда кўриш мумкин. Фақат Ибн Арабий эмас, бошқа кўплаб мусулмон ижодкорлар ҳам яшрин, кўзга кўринмайдиган Худонинг Ягона Борлигида зохир бўладиган иккиликни «жамол» (гўзаллик) ва «жалол» (қудрат), «лутф» (карам) ва «қахр» (ғазаб) шаклларида мушоҳада этган. Бу фикрларнинг илдизи Рудолф Отто изоҳлаб берганидек, «мистериум тремendum» ва «мистериум фаскинанс»га, яъни кўз билан илғаб, ақл билан тасаввур қилиб бўлмайдиган Биру Борга бориб тақалади. Бундан ташқари Яратувчининг араб тилида иккита ҳарф, яъни «кн» билан ёзиладиган «кун» яъни «Бўл» сўзи Биру Борнинг икки хил зохир бўлишига ишора эмасми? Юракнинг тепиши ва нафас олиш, қуёш ва ёмғир, соғлик ва беморлик шу сир-синоатдан далолат эмасми? Маълумки, буларсиз ҳаётни тасаввур қилиб бўлмайди. Кун ва тун ҳам шу маънода бир-бирига боғлиқдир. Алалхусус, «тунлар хомиладордир», деган форс-турк мақолини эшитганимда беихтиёр умумтундан яралмишларнинг бирма-бир ажралиб чиқиши тўғри-сидаги афсонани эслаб кетасан киши. Ибн Арабий «илоҳийликда аёллик жиҳатлари марказий ўрин тута-ди», деган таълимотга асосланиб Пайғамбар алайҳис-

саломнинг аёлларга нисбатан муҳаббати тўғрисидаги сўзларини изоҳлаб беради ва шу билан бирга жинсий муҳаббат тўғрисидаги ўзининг фикр ҳамда қарашларини ҳам очик-равшан баён этади. Шу маънода кейинги сўфий ёзувчилар ҳам эркак ва аёл ўртасидаги жинсий алоқанинг сир-синаотлари тўғрисидаги ўз фикрларини ўта аниқ тасвирлар орқали ифодалаганлар.

Кашмирлик сўфий Яъқуб Сарфийнинг (вафоти 1594) Захико Мурата томонидан таҳлил этилган китобчаси юқорида айтган гапларимизга яққол далил бўла олади. Унда «вужудий муҳаббатнинг диний таҳсили билан бирга, ишқий қовушишдан сўнгги чўмилиш» тушунтириб берилган. Тасаввур қилиш ҳам, бошдан кечириш ҳам мумкин бўлган ушбу ўзни йўқотар даражадаги ҳузур-ҳаловат жараёнида руҳ илоҳийликнинг зоҳир бўлиши билан шунчалар банд бўладики, вужуд билан умуман алоқаси бўлмай қолади. Қарийб мурдага айланай деб қолган вужудни фақат чўмилиш орқали кундалик маромига келтириш мумкин. Сарфийнинг (Ибн Арабий мактабининг бошқа сўфийлари ҳам шу қаторга кирадилар) фикрича бунақа руҳоний ишқий қовушиш фақат алоҳида, танланган зотларга насиб этади. Оддий одамларга бу ҳол хос эмас. Унинг тасвири ўқувчига тантрик урф-одатларни эслатади, зеро Кашмирда кенг тарқалган шиваизм ёки тантризм ғоялари унинг асарига таъсир ўтказган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. 1543 йилда вафот этган фарғоналик сўфий Қозонийнинг асарларида ҳам «Никох сир-синаотлари» тўғрисидаги шунга ўхшаш фикр ва ғоялар мавжуд. Бундай ўйлаб кўрайлик. Қуръони каримнинг 7-сура, 189-оятда айтилганидек, «Одам Ато унинг ҳузурда ором-осойиш топиши учун Момо Ҳавво яратилмаганмиди?» Момо Ҳавво Одам Атога ёлғизликда юпанч бўладиган илоҳий совға эди, Одам Ато тарк этган ўша илоҳий уммон зоҳир бўладиган восита эди. Момо Ҳаввонинг улурлиги мана шунда. Шу сабабдан, Ибн Арабий ҳис этгани сингари, илоҳий сифатлар аёл сиймосида кўпроқ зоҳир бўлади.

КЕЛИНЛАР

Ибн Арабийнинг хаёлот дунёсида аёл эркаклар орзу-иштиёқининг энг улкан, энг нозик мавзуи, ўзида фаол ва нофаол, эркаклик ва аёллик хусусиятларини жо этган илоҳийлик тажассуми сифатида намоён бўлади. Аёллар-

нинг рухий даражотлари инобатта олинмаса, аёл зотига нисбатан бундай юзаки муносабатда бўлиш баъзи бир юксак мартабали эркаклар қўлида аёлларни камситиш, бўйсундириш қуролига айланиб қолмасмикан?

Аёлга унинг обрў-этиборини қайтариб бериш, яъни уни бошқача тарзда энг «мукамал эркак»ка айлантдиришнинг яна бошқа бир имконияти бор. Жон изловчи, иштиёқманд шахсдир. У турли азоб-уқубатлар, синов-имтиҳонлардан ўтиб, Илоҳий Маҳбубга элтадиган сўқмоқни топиш мақсадида туну кун изланади. «Орзиқиш муҳаббатнинг аёллик томонидир, у тўлдирилишини кутаётган қадахга ўхшайди», деб ёзади Ллевелли Воган Лее ва менимча «Аёл ва сўфизм» деган марказий мажмуанинг марказий мавзуларидан бирига қўл уради. Албатта, бу ерда аёлларнинг сўфизмдаги муҳим ўрни тўғрисида, ўтган сўфий аёлларнинг номларини бирмабир тилга олиб, ёки узлуксиз равишда адабий асарларга мавзу бўлиб келаётган ҳолат, яъни оналар, кекса момоларни ҳурмат қилиш тўғрисида ҳам гапирмасак нотўғри бўлади, аммо афсуски, ушбу мақоламиздан кўзланган мақсад бутунлай бошқача. «Фақат аёлларгина чинакам севгини, унинг ширин оғриқларини, гарчи амалга ошиши мубҳам бўлсада, аммо уларни куйдириб ёндирадиган итоаткорона муҳаббатни ҳис этмайдиларми?» деб сўрайди Эд. Димок ўзининг Бенгалиядаги сўфизм тўғрисидаги мақоласида. Одам Атонинг қийшиқ қовурғасидан бунёд этилган, шу сабабдан эркак вужудининг бир бўлаги ҳисобланган Момо Хавво Одам Атога, яъни бўлак бутунга интилади ва эҳтимол бўлакнинг бутунга интилиши бутуннинг бўлакка интилишидан анча кучлироқдир. Бу энди ўта қадимги тасаввурлардан биридир. Илк бирликнинг икки қисмга, самовий эркак ва ерлик аёл қисмларига бўлиниб кетганлиги тўғрисидаги гносеологик тасаввурларни ҳам кўриб чиқиш мумкин. Жон (аёл) худди Наг Хаммодийнинг иншоларида тасвирланганидек, дунёнинг зулматларига чўмади, йўлдан озадиган бўлиб қолади, паст хою-ҳавасларга ўзини бахшида этади, аммо барибир ўзининг хожасини соғинади, зеро у бир вақтлар у билан бирга бўлган. Жуфтлик бахтини туйган жон яна ўша дамларга қайтишдан умидвордир. Гностицизм, яъни илк насронийликдаги диний-фалсафий оким тарафдорлари ахир бекордан бекорга келин гўшангасининг сир-синаотлари тўғрисида оғиз кўпиртиришмаган. Бир неча асрлар кейинроқ мавлоно Румий ҳам келин гўшангасининг яширин сирларини тилга олган. Унинг ёзишича,

жон ва унинг Махбуби қўшиладиган гўшангага «жон ила илоҳий Махбуб севгининг завқ-шавқлари билан банд бўлган маҳал» (Девон, 195) «изтироб» исмли бичилган харам оғасидан бўлак ҳеч ким киролмайди. Махбуб чақирар экан, вужуд қасрида яшовчи «жон хоним» бамайлихотир ўтира олармиди?

*«Вужуд қалъасида яшаб турган жон,
Паранжи чачвонни тарк этди шу он».*

Румий ўз шеъриятида мифологик, афсонавий «херос гамос»ни қайта жонлантирган.

*«Сен самосан, мен ғамзада ер
Кўнглингда неларни парвариш этдинг?
Ёр бағрига неларни экдинг?
Ёр қайдан ҳам биларди буни.
Уни Сен биласан, у Сенга аён.
У ер Сендан ҳомиладорди» (Девон, 3048).*

Бир неча йиллардан сўнг мавлоно Румий шундай деб ёзган:

«Осмон эркакдир, Ер эса аёл. Осмон ернинг ичига нима ташласа, у кўкариб чиқиб, ҳосил беради».

«Маснавий»ларда (Мас. III жилд, 4401—4404) мавлоно Румий «ҳар бир нарса, яъни масалан темир билан оҳанрабо, қаҳрабо билан сомон, осмон билан ер доимо бир-бирини ахтаради», деб ёзади. Зеро, фақат шундай бирлашувлардан кейингина улардан-да мукамалроқ нарсалар вужудга келади. Ва унинг маснавийларида куйланган инсоний ишқий бирлашувлар жоннинг Худо билан қўшилиувини англатар экан, Ибн Арабийнинг фикрларидан фарқли ўлароқ, аёлнинг мукамал муҳаббат объекти сифатидаги ўрни эмас, балки жоннинг аёллик хусусиятлари диккат марказида бўлади. Румийнинг отаси, фикрлари ва туйғулари улкан сўфийларнинг фикрлари ва туйғуларига мос бўлган Баҳоуддин Валад шундай деб ёзади:

«Худди келин куёвнинг ёнида ва куёв келиннинг ёнида бир-бирларининг энг яшрин жойларини ва ҳатто уят жойларини ҳам бир-бирдан яширмай, бир-бирдан каноат туйиб, кўрқиш, ҳадиксираш нелигини билмаганликлари сингари, У сенинг яшрин ва уят жойларингни кўриб тураркан, кўркмасдан Худо олдига ўзингни ташла».

Ўғлининг мисраларида ҳам шунга ўхшаш гаплар бор:

*«Яхшиси ёнингда ялонгоч бўлай,
Вужуд кўйлагини ечиб отайин.
Сенинг марҳаматинг қасри ҳойнаҳой,
Жонимга ёпинчиқ бўлиши тайин».*

Бу тасвирлар сўфийлар орасида жуда кенг тарқалган бўлиши керак, чунки Румийдан 5 аср кейин Дехлида яшаган Муҳаммад Носир Андалиб (вафоти 1758) ўзининг «Нолаи Андалиб», яъни «Булбулнинг фиғонлари» номли мистик асарида ёзишича, куёв келиннинг вужудини тешаётган дақиқада келин эрини энг қудратли хожа деб тан олади ва унинг дахшатли улугворлигини ҳис этади. Шу пайтгача у эрини фақат яхши одам деб биларди. Куёв эса келинга ўзининг бу юзаки дахшатлилиги «ўта кучли муҳаббат белгисидан бошқа нарса эмаслигини ва бу ҳол фақат «кийимсиз қўшилишдагина» намоён бўлиши тушунтиради. Андалибнинг бу фикрлари Бернеи яратган «Авлиё Тереза» ҳайкалини эслатмайдими? Вужудига камон ўқи қадалган Тереза чехрасида энг улкан бахт ифодаси намоён бўлиб турибди. (Умуман, камон ўқи мотиви хоҳ у Аморда бўлсин, хоҳ ҳиндуларнинг Камасида бўлсин, ҳамма ерда муҳаббатни акс эттиради). Зеро, сўнги вужудий ёки руҳий тажриба, алалоқибатда «хузурбахш оврикдир». Айниқса Ҳиндистон субконтинентида чинакам келин мистикаси вужудга келган. Уларда айтилишига қараганда, жон илк битим даврларидан бери (7-сура, 172-оят) Илоҳий Махбубга боғлиқ бўлиб, тўй кунини кутаркан. Халқ термаларида бу ҳолат барча тафсилотлари ила жуда гўзал тасвирлаб берилган: дастурхонлар тўшаллади, турли мазали овқатлар пиширилади, чор атрофга атиргул сувлари сепилади.

Бироқ вужудий бирлашув тимсоли остида нафақат жоннинг Худо билан бирлашуви, балки шу билан бирга устоз ва шогирд орасидаги ички боғланиш ҳам тасвирланади. Форс сўфийлари буни «издивож руҳоний», яъни «руҳоний тўй» деб атайдилар.

Ахир Худонинг дўстлари ҳам энг яқин қариндошлардан бўлак ҳеч кимга кўриниш бермайдиган келинлар деб тасвирланмаганми? Шимолий Эронлик улкан сўфий Боязид Бистомий (вафоти 874 йил) уларни шундай деб атаган. Ибн Арабийнинг айтишига қараганда эса бу келинлар авлиёларнинг алоҳида бир тури бўлиб, улар «афрод» яъни «танҳо»лар деб аталади. Аллоҳ тало уларни таъна паранжиси остига яширган бўлиб, улар ҳеч қандай ҳолатда ҳам оддий одамлардан фарқ

қилмайдилар, ҳатто баъзан юзаки душман, гуноҳкор сифатида ҳам намоён бўлишлари мумкин. Келинлар Аллоҳ таолони ўзларининг ягона Махбуби деб биладилар, ўлимни эса «урс», яъни тўй деб атайдилар — бу тўй рухий тўй бўлиб, шундан кейин жон бир вақт ўзи ажралиб чиққан Бирликка, Боқий Махбубга қайтадан бориб қўшилади.

*«Нидо қилманг «алвидо» дея,
Кўя туриб мени лаҳадга.
Парда орти ширин висолдир,
Етишаман бориб Аҳадга»,*

деб куйлайди мавлоно Румий.

Яратилиши жараёнида Худодан, Илк Бирликдан ажраб чиқиб, замон ва маконга сочилиб кетган нарсалар Биру Бор висолини қўмсашади. Хинд-Покистон худудидаги Исмоилийлар шеъриятида куйланган «вираҳини», яъни «соғинган аёл» сиймоси ҳам Аллоҳни қўмсаган яралмиш тимсоли бўлиши мумкин. Аёлнинг соғинишини ва бу тўғридаги фикрларни тўлиқ тушуниб етиш учун шоирлар ва сўфийлар ишлатган тимсолларни синчиклаб ўрганиб чиқиш лозим, бу тимсоллар орқали улар севгилига ўз муносабатларини изҳор этишган.

*«Севгилингни кўрсанг агарда,
Ойна бўлиб тургил қошида»,*

дейлади мавлоно Румий асарларида. Зеро, ойна дин тарихида жуда муҳим вазифани адо этади. Японларнинг динида ойна куёш худоси Амаатерасунинг энг севимли нарсасидир, яъни ойна японлар тасавурида «Аёл Худо» билан боғлиқдир. Шу билан бирга у аёлларнинг безак анжомидир. Унинг асосий вазифаси ўздан ҳеч нарса қўшмасдан севгилининг жамолини акс эттиришдир. Қадимги Мисрда марҳумни дафн этишда ёнига ойна ҳам қўйилган. Уларнинг тасавурича марҳум Ер ости дунёси бўйлаб кетаётганда ойна ёрдамида Ер усти дунёсидан куёш нурларини олар экан.

Зиёратчилар кўпгина черковлардан (масалан Аахендаги муқаддас черковдан) кичик ойна, рангли шишаларни муқаддас хотира билЗиб, олиб кетадилар. Худди шундай, дунёнинг минг хил ташвишлари ила тундлашган инсон юраги ҳам Аллоҳ таолони тўхтовсиз ёд этиш

орқали тиниклашади, Аллоҳ таоло нурини ўзида акс эттириш учун заминий муносабатлар зангидан, яшил пўпа-нагидан халос бўлади. Ўрта асрларда ойналар металлдан ишланган. Кўпгина шоирларнинг ва биринчи навбатда мавлоно Румийнинг асарларида айтилишича, энг гўзал, илоҳий ҳусндан улущдор бўлган Юсуф алайҳиссалом ҳузурига меҳмон бўлиб келган киши ул зотга совға сифатида ойна олиб келиши лозим, токи Юсуф алайҳиссалом ойнада ўз жамолини кўриб, илоҳий гўзалликдан баҳраманд бўлсин. Шу маънода интизор, очик кўнгил жоннинг ҳолати ўз-ўзидан аён бўлади. Осмондан ёғилаётган илоҳий нурнинг дунёда акс этиши ва шўъланинг қайтадан осмонга кўтарилиши тўғрисидаги фикрлар янги афлотуний ғоялар сирасига киради. Сўфийлар ва айниқса Ибн Арабийнинг сафдошлари нима учун бу яралмиш дунёни ойнага қиёс қилганлари маълум бўлади. Нисбий фанолик, аёллик элементи яратилиш ониди «деус абскондитус», яъни «кутилмаганда пайдо бўлиб, барча чигал ишларни ўнглаб юборадиган илоҳий куч» Худодан чарақлаб таралаётган нур, яъни Аллоҳ таолонинг исми акс этадиган ойнага айланади. Фақат мана шу исмлар шарофатидан нисбий фанолик (йўқлик) амалда борлиққа айланади. Агар ундан исмлар (асмои ҳусно) нури олиб кўйилса, у бутунлай йўқолиб кетади, яъни ойна илоҳий шўълаларсиз ўзининг борлигини исботламоқчи бўлса шу ҳолат юз беради. Бу энди яралмишнинг Аллоҳ таолога қаратилган томонидир. Унда Яратгувчининг гўзаллиги худди «ойнада акс этгандек» намоён бўлса, «кўриш учун кўзи борлар» бунга гувоҳ бўладилар. Ўрта аср сўфийлари бу тасвири ривожлантиришган: қадимги металл ойналарни орқа тарафига кўпинча турли сайёралар ҳолати ёки дунёвий манзаралар сурати туширилган. Ойнанинг гўзал манзаралар сурати туширилган орқа тарафига қизиқадиган, аммо ойнанинг асл моҳияти, мазмуни илоҳий гўзалликни акс эттириш эканлигидан беҳабар ёки фақат шуни биладиган, бу дунё деб жонини жабборга берадиган кишиларни сўфийлар девоналарга менгзашган. Мавлоно Румий шу маънода Аллоҳ таолонинг Довуд алайҳиссаломга қарата айтган, «Мен бир хазина эдим ва Мени билишлари учун бу дунёни яратдим», деган сўзларини мисол қилиб келтиради.

Аллоҳ таолонинг бу сўзлари Қуръони каримга кирмаган бўлса-да, аммо жуда тез-тез мисол қилиб келтирилади. Ибн Арабий бу сўзларнинг мазмунини яратилиш

тўғрисидаги таълимотнинг энг марказига жойлаштирган. «Мен бир ойна ясадим, сенга аён бўлсинки, унинг юзи (олд тарафи) юрак, дунё эса унинг орқа тарафидир. Дўстим, сен унинг юзини билмайсан, чунки орқа тарафи сенга кўпроқ ёқади», деб куйлайди мавлоно Румий ўзининг бир тўртлигида. Шу сабабдан чинакам ошиқ ўз қалбини яркироқ ойнага айлантиради ва унда Махбубни кўради. Махбуб унга ўзидан-да яқинроқдир.

*Умрим бўйи олислардан тинглардим Уни.
Тушларимда қучоғимга олардим Уни.
Ҳозир эса, ойна бўлиб олдиға чиқсам,
У ўзини кўрди-ю, мен кўрмадим Уни.*

Мир Дард ўзининг форсча рубоийларидан бирида шундай куйлаган. Ошиқнинг юраги, яъни ойна бўлиб хизмат қиладиган аёллик элементи тоза сувдек мусаффо эмасми? Ахир барча динларга мансуб сўфийлар ҳар бир сувда, чексиз уммонда ҳам, кичик бир кўлмакда ҳам акс этадиган ой тимсолини бекорга ишлатишмаган. Унинг шуъласи, гарчи баъзан жуда кучсиз бўлса ҳам, аммо ҳар бир қалбда акс этади.

*«Менинг қалбим тоза сувдек мусаффо, тиниқ.
Менинг қалбим асли ойнинг ойинасидир»,*

деб куйлаганди мавлоно Румий. Аҳмад Ғаззолий эса ўзининг «Савониб», яъни «Севги ҳақидаги ҳикматли сўзлар» асарида акс этиш сир-синоатларига ишора қилади. Умумий мистик шеъриятда эса ўша ойна, яъни аёлларнинг пардоз анжоми, аёллик апёси ошиқ ва маъшук бирлашувига энг кўп ҳисса қўшадиган нарсадир. Бундан чиқадиган маъно шуки, Махбубни жуда кўп ҳолларда, ҳатто баъзан ғайриихтиёр равишда аёл, интизор келин сифатида ҳис этадилар. Аммо барибир ойна очик, қабул қилишга тайёр аёл қалбининг ягона тимсоли эмас. Мавлоно Румийнинг мусиқий шеъриятида тилга олинган мусиқа асбоблари ҳам шундай тимсол бўлиб хизмат қилади. «Маснавий»ларнинг «Най қўшиғи» билан бошланиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Зеро, най бир вақтлар ўзи қўшилиб ўсган қамиш поясидан кесиб олингани, ажратилгани учун бир умр ўша қамишзорни, қамиш поясини соғиниб нола чекади. Най тимсоли илк бор фриглар динида, Худо мадҳ этилган эпик асарларда ишлатилган.

*«Хижронда ўртаниб бир дил ахтардим,
Соғинчим, дардимни этай деб изҳор».*

Маҳбубнинг нафаси шарофатидан, яъни Маҳбуб пуфлагандагина чалинадиган найга ўхшашлигини мавлоно Румий шундай тасвирлайди: фақат «ўшал шерозлик турк жонон» пуфласа, у гапга тушиб кетади, Ватанни соғиниб куйлайди. Бошқа мусиқа асбоблари ҳам фақат Маҳбуб бармоқлари уларни чалганда сўзамол бўлиб кетишади. Уларнинг тимсоллиги най ва у кесиб олинган қамиш пояси сингари аниқ-тиниқ бўлмаса-да, барибир интизор жон тимсоли бўлиши мумкин. Арфа, уд ва рубоблар шундай асбоблар сирасига киради. Маҳбубнинг бармоқлари уларга тегмаса, уларни чертмаса, сийпаламаса, улар жаранглармиди? Ва мавлоно Румий унга, ночор ногорага қаттиқ муносабатда бўлмасликни уни муштлари билан урмасликни Маҳбубдан илтижо қилади. Айтиш мумкинки, ушбу тасвирлар, яъни «инсонни мусиқа асоби» сифатида тасвирлаш энг майда тафсилотларигача ишлаб чиқилган. Инсон танасидаги асаб толалари ва томирлар мусиқа асбобининг торлари деб тасвирланади. Сўфизмда яна бир ўхшатиш бор: бу ўт (олов) ҳамда парвона образларидир. Бу ўхшатиш бизга Гётенинг «Ўтли соғиниш» шеърдан маълум. Унинг илдизи эса шаҳид кетган сўфий Мансур Халложнинг (922 йилда қатл этилган) «Китоб ат-тавосин» асарининг бир бўлимига бориб тақалади. Ўтмиш мумтоз адабиётида ҳам парвона ўлим атрофида гирдикапалак бўлган жон тимсоли сифатида ишлатилган. Халложнинг асарида эса парвона илоҳий гўзаллик алангасига шунчалар яқин борадики, оқибатда олов билан қўшилиб, унга сингиб кетади. Албатта буларнинг барча илдизлари энг қадимий афсонавий тасаввурларга бориб тақаладиган тасвирлар, тимсоллардир, аммо уларни тўғри тушуниш сўфийлар айтган баъзи гапларнинг чуқур маъносини яхшироқ англашга имкон яратади. Иштиёқманд, интизор сўфий ўзи буни билиши ёки билмаслигидан қатъи назар аёл сиймосидир. Эҳтимол, ўқувчиларга бу гаплар қандайдир ғайритабиий туюлар, эҳтимол, баъзилар буни бўлмағур гапга чиқариб қўйишар, аммо барибир бу ҳол, яъни аёллик хусусияти бошқалардан кўра мавлоно Румий асарларида кўпроқ намоён бўлган. Мавлоно ўзининг дивий ва назарий асарларида Ибн Арабийнинг ўша пайтларда истемолда бўлган илмий тилини ишлатади, аммо ўз шахсий ҳаётида қабул қилиш, илҳом сир-синаотларини бошқа-

ларга қараганда кўп бора зиёдроқ бошдан кечирган. Унинг ёзишича, «ҳиерос гамос», яъни кўшилиш Маҳбуб (осмон) ва уруғлантирилишни кутаётган ер ўртасида со- дир бўлади. Унинг асарида Юсуфга совға қилинажак ойна мавзуига уч бора дуч келамиз. Мавлоно Румий «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ўзи ва севгиси тўғрисида ёзганга ўхшайди. «Маснавий»ларнинг бошланишида Ру- мийнинг муридларидан бири Хусомиддин — «кўйлак- нинг ҳидини топган шахс» (яъни Румийнинг биринчи маҳбуби Шамсуддиннинг хабарини топган шахс) Юсуф тўғрисида савол беради, аммо мавлоно севимли шогир- дини «иккинчи марта Маҳбуб тўғрисида савол берма- гин», деб огоҳлантиради:

*«Ҳеч кимсага дўстнинг сири бўлмасин ошкор.
Тарихларнинг мазмунига тугил қулогинг.
Ўтмишлардан қолган ширин эртақ, афсона,
Дўстнинг сирин англамоққа беради имкон».*

Аммо 25000 мисрадан иборат бўлган бу улкан тарбия- вий асарнинг бирон жойида Шамсуддин деган исм учра- майди. «Маснавий»лар тугатилишидан, яъни ўзининг ўлиmidан бироз олдин мавлоно яна бир бор Юсуф ва Зулайҳо мавзусига қўл уради. Румийнинг илк лирикаси- да ҳам, «Маснавий»ларда ҳам «гўзалликда Юсуфдан-да ўтадиган» ўша дўст ҳақида ишоралар бор. Бу улкан асарнинг биринчи китоби хотимасида Румий Зулайҳо об- разига мурожаат қилиб, унинг ҳолатини унутилмас мис- раларда тасвирлаб беради. Зулайҳонинг ҳар бир гапи фақат Юсуфга тааллуқлидир.

*«Қара, Зулайҳо ҳамма нарсани — захарли сариқ
гулли буталардан тортиб алозгача — Юсуф деб
атайди. Барча исмларда у фақат Юсуф исмини
кўради.*

*Фақат ишончли одамларгагина у буни айтади.
Агарда у деса: Мум оловда юмшаб қолибди,
демак унинг бу гапи «дўст менинг-чун севимлидир»
деган маънодадир.*

Агарда у деса: Қаранглар, ой чиқибди,

Агарда у деса: Тол бутоғи ям-яшил экан,

Агарда у деса: Барглар қандай титрашар, қаранг,

*Агарда у деса: Қаранг, тошбақа тол қандай ёнар-
кан,*

Агарда у деса: Новдалар сўзлашар атиргул билан,

Агарда у деса: Бек айлади сирни ошкора,

Агарда у деса: Бахт, у қандай нур таратар,
 Агарда у деса: Гилямимни қоқиб беринг,
 Агарда у деса: Мешкобчи сув келтирди, қаранг,
 Агарда у деса: Қаранглар, қуёш чиқди.
 Агарда у деса: Кеча улар овқат пиширди.
 Агарда у деса: Сабзавотлар қайнаб пишди,
 Агарда у деса: Ноннинг тузи сал пастроқ экан,
 Агарда у деса: Осмон тескари айланмоқда,
 Агарда у деса: Бошим қаттиқ оғрияпти,
 Агарда у деса: Бош оғригим ўтиб кетди,
 Агарда у мақтаса, бағрига босгани бўлади,
 Унинг койиши айрилиқни англади.

Ва агар у юз минглаб исмларни, гапларни айтса ҳам, уларнинг барчаси Юсуфни англади, зеро у Юсуфнинг васлини истади. Оч ҳолида исмин айтса тўйиб қолади, қадаҳидан сармаст бўлар исмини айтса. Совуқ кунлар Юсуф исми қизга пўстиндир. Унинг исми ҳар нарсадан қизга устундир».

Юқоридаги мисралар Жалолиддин Румийнинг 17 йил илгари ёзган ушбу мисралари ечимидир:

*«Ўтмишлардан қолган ширин эртак, афсона
 Дўстнинг сирин англамоққа беради имкон».*

Жалолиддин Румийнинг бу мисралардан олдинги минглаб сатрларда айтган, ҳикоя қилиб берган нарсаси ўзининг биринчи ҳақиқий маҳбуби Шамсга нисбатан бўлган муҳаббатининг тасвирларидир, зеро унинг учун Шамсда илоҳий гўзаллик зоҳир бўлган. (Хусомиддин деган исм заминий нуқтаи назардан «қуёш нури», «зиё» маъноларини англатиши мумкин, аммо барибир Шамснинг ўзи бўлолмайди). Румий Зулайхонинг сирини, аёл қалбининг оташин иштиёқини англаб етган, зеро ўзининг илк кўнгил қўйган маҳбубининг исми худди Юсуфнинг исми Зулайхога куч-қувват бергани каби уни ҳам юпантирар, далда берарди. Зулайхонинг Фаридуддин Аттор тилга олиб ўтган ёшариш сирини Румий мисраларида ҳам қаранглаб, акс-садо беради:

*Унинг гами мени қаритди.
 Изтироблар ва бахтсиз йиллар.
 Аммо бир бор Шамсуддин десанг,
 Қайтиб келар ёшлигим менинг.*

ҲИНД-ПОКИСТОН ШЕЪРИЯТИДА АЁЛЛАР (ЖОНЛАР) ТАСВИРИ

*Аллоҳ, Сенинг номингдек улуғ
Ҳимматингга ишончим менинг.
Яратгувчи! Боқий сабрингнинг
На чеки бор, на чегараси.
Сенинг исмингни эй Хожам,
Юрагимга айлаганман жо.*

*Аллоҳ, Исминг ширинлигидек
Улкан эрур умидим менинг.
Эшигингдек эмас ҳеч эшик,
Гарчи кўпи мен учун очиқ.*

*Эй Севгувчи, мен бечорадан
Алоқани узма илтимос.
Мен бенаво тилайман шафқат,
Нажот йўқдир Ўзингдан ўзга.
Икки қўллаб тармашгум албат,
Сенинг гўзал исмингга, Эгам.*

Шох Абдул Латифнинг «Синд Рисоласи» деган аса-ридаги асосий қаҳрамонлардан бири худди шундай куйлайди. Бу гаплар эса маълум маънода Зулайхонинг гапларини эсга солади; Маҳбубнинг исми унинг вужудини қамраб олган. Зулайҳо форс-турк адабиётида соғинч ўтида ёнаётган барча аёлларнинг тимсолига айланганидек, Ҳиндистон субконтинентидаги мистик шеъриятда ҳам бу мавзу марказий ўрин тутати. Кришнанинг сигир боқувчи қизлар, яъни гопилар билан ўйини тўғрисидаги ҳиндча тасаввурлар ушбу тадрижда асосий роль ўйнаган деб тахмин қилиш мумкин. Гопилар улардан узоқлашаётган ва уларни янада мафтун этаётган Худони ўзлари истаган кўринишда тамоша қиладилар. Танлаб олинган жон бўлмиш Радҳа эса интизорлик ва танҳолик онларининг сўнгида Маҳбуб билан қўшилиш бахтига муяссар бўлади. Халқона ҳинд адабиётидаги келин-жон (вираҳини) мотиви ҳам шу анъанага мос келади. Одатда бўяб бежалган «бараҳмаса» қўшиқларида эрини ёки севгилисини соғинган ёш аёл ёки келинчакнинг хис-туйғулари куйланади. Бу тасвирлар Ҳиндистон субконтинентидаги сўфиёна шеъриятнинг алоҳида мафтункор бир тадрижига сабаб бўлган, зеро улар аёлнинг нафс тимсоли сифатидаги анъанавий роли билан омухта бўлиб кетган. Ҳинд

дарёси воҳаси ва Панжобдаги мистик ҳофизлар билан бир қаторда, 14-асрдан бери Ҳиндистон ҳудудининг жанубида, яъни Декканда қўним топган сўфийлар ҳам аёл-жон мавзусига турли кўринишларда мурожаат қилишган. Шу маънода аввало Декканнинг 1490 йилдан бошлаб Одилшоҳ сулоласининг пойтахти бўлган, ҳар иккала таниқли сўфий жамоаси, яъни ҳиндавий Чиштия ва Қодирия жамоаларининг раҳнамолари фаолият кўрсатган Бидшапур вилоятини тилга олиш мумкин. 15-асрдан бошлаб бу вилоятда пайдо бўлган асарларда Худога «Устоз», «Ота» билан бир қаторда «Севғувчи (ошик), Муҳиб ва Севгили», яъни «Маҳбуб» деб мурожаат қилинади. 15-асрлардан буён асарларининг «Шамс ул-ушшоқ» таҳаллуси остида ёзилганлиги маълум бўлган, яъни асарларини «Ошиқлар қуёши» таҳаллуси остида битган ҳамда асарлари Даккни-Урду шеvasида иншо этилган, дунёга хассос шоир бўлиб танилган Миранжи ҳам аёл-жон мавзуида қалам тебратган. Унинг «Куш ва Кушнағз» номли асарида ўзини руҳоний ҳаётга бахшида этиш учун бу дунёдан юз ўгирган бир қиз тўғрисида хикоя қилинади. Шоирнинг авлодидан бўлиши Бурхониддин Жаном (вафоти 1579) ўзининг «Сикҳ саҳела» номли асарида келин-жон мавзусини илк бор батафсил ёритиб берган. Аммо шунга ўхшаш асарларнинг декканлик улкан авлиё, 1422 йилда 100 ёшида вафот этган Гулбарғалик Гезударас қаламига мансуб бўлиши мумкин, деган тахминлар шубҳадан ҳоли эмас. Шунчалар улкан, юксак бадийий саъвиядаги талабларга жавоб бера оладиган асарлар билан бир қаторда, ўз олдига сўфизм таълимотини ва айниқса, ишқий мистикани халқ ичига олиб киришни мақсад қилиб қўйган лирик асарлар ҳам ривожланган. Бундай асарлар албатта оғир меҳнат қиладиган, ёлқинли муҳаббат ва иштиёқ туйғуларига лиммолим жонларга қиёс қилгудек қишлоқ хотин-қизлари томонидан куйланган. Бу асарлар орасида икки хил қўшиқ турини, яъни «чаккинома» ва «чархинома»нинг алоҳида қайд этиш лозим. «Чакки» дегани ёрғучоқ, яъни қўл тегирмони бўлиб, хотин-қизлар асосий овқат ҳисобланмиш чапати, яъни кулча нон пишириш учун кун бўйи ёрғучоқ айлантириб, буғдойдан ун тортганлар. Ёрғучоқнинг тепасидаги тошига ўрнатилган даста «алиф»га, яъни араб алифбосидаги биринчи ҳарфга қиёс қилинган, чунки даста алифдек тик бўлади. «Алиф» биринчи ҳарф бўлганлиги учун унинг сони бирдир, яъни у Биру Борни, Ягона Аллоҳни англатади. Демак, аёл дастадан ту-

тиб, ёрғучоқ тошини айлантитаркан, кўнгида доимо Биру Бор, Аллоҳ бўлади. Пастдаги тошга ўрнатилган ва юкоридаги тошнинг ўртасидаги тешикдан чиқиб турадиган ўқ илохий хабарларни, вахийларни қабул қилиб, сўнгра бошқаларга таркатадиган пайғамбар Муҳаммад с.а.в.га менгзалади. Оддий, содда бу ўхшатишларни шoirлар ўз иқтидорларига кўра бежаб ишлатганлар. Бундай кўшиқларда фақат ун тортиш жараёнигина эмас, балки нон ёпиш ҳам тимсолий қўлланилган. Хотинлар ўзларини бамисоли янги тортилган ундан хамир қориб, «пури»лар, яъни манти пишираётгандек тутишган.

*«Ёрғучоқ дастаси «алиф»га ўхшар —
бу Аллоҳ дегани.*

*Муҳаммад-мустаҳкам ўрнатилган ўқ.
Аллоҳга интилган бунда бир боғланиш кўрар,
Бисмиллоҳ, ёҳу Аллоҳ.
Ёрғучоққа ташлаймиз буғдой,
Етиштирдик уни ўзимиз.
Вужуд ёрғучоғи Ҳақ йўлдан юрар,
Шариатга бўйсунса агар.
Бисмиллоҳ, ёҳу Аллоҳ.
Алифдан бошланар Худонинг исми,
Жонлар раҳнамоси ҳидоят қилар.
Буғдойдан ун тортиб амин бўл шунга.
Бисмиллоҳ, ёҳу Аллоҳ.
Ундан хамир қориб, «пури»лар тишир.
Сол унга самовий мева-ю шакар.
Аллоҳнинг етти хил фазилатлари
Сенинг борлигингни тўлдирсин буткул
Пуриларга солганинг, синглим,
Етти хушбўй зиравор мисол
Бисмиллоҳ, ёҳу Аллоҳ.*

Бу тасвирлар аёлларнинг кундалик турмушидан олинган ҳолатлардир.

Ип йигириш ишлари пайтида айтиладиган ашулалар ҳам шулар сирасига киради. Ип йигириш ишлари барча динларда ҳам аёлларнинг бир жойга тўпланишиб, чақ-чақлашиб ёки ашула айтиб амалга ошириладиган машғулотиدير. Бундай пайтларда айтиладиган сўфиёна ашулалар Жанубий Ҳиндистонда ҳам учрайди, аммо қадим-қадимдан бери пахта етиштириладиган Синд ва Панжоб вилоятлари уларнинг асосий маконидир. Бу ҳол шунга олиб келганки, ип йигириш ва пахта титиш ишларини

кўрган сўфийлар беихтиёр улкан сўфий, «ўзининг бекиёс муҳаббати (ва сиёсий фаолияти) туфайли» 922 йилда жонидан жудо этилган Мансур Халложни эслаб кетишган. Унинг исми «пахта титувчи» деган маънони англатади. Сўфийлар тез-тез Халложнинг эшилган иплари тўғрисида сўз юритардилар, шу сабабдан бўлса керак, бу тасаввур тўқувчилар кўшиқларининг овоза бўлиб кетишига олиб келган. Аммо Булхе Шохнинг таъкидлашича, янги териган пахта қордек оппок бўлади. Аммо уни йигириш, ранг бериш ва газлама тўқиш жараёнида ранги ўзгаради — Худо ҳам шундай «бирранг» бўлиб, бутун борлиқнинг асосини ташкил этади. Синдлик нақшбандий устоз Муҳаммад Замон Луиварига ўхшаш сўфийлар эса дунёни Худо пахтадан йигирган ип деб тасвирлайдилар. Ип йигиришнинг зикр, яъни узликсиз равишда Аллоҳни ёд этиш билан борлиқлиги бундан ҳам муҳимроқдир, зеро Қуръони каримда мусулмонларга «Аллоҳни тез-тез ёд этинглар» (33, 41-суралар) деган даъват бор.

Аллоҳ таолонинг гўзал исмларини ёки диний бир дунони паст овозда тўхтовсиз такрорлаш ип йигириш дастгоҳи филдирагининг зувиллашига қиёс қилинади. Тўхтовсиз йигириш натижасида йигирган ип пишиқ пухта бўлгани сингари, Аллоҳ таолонинг исмларини тўхтовсиз равишда такрорлаш орқали инсон қалби ҳам борган сари покизаланиб, мусаффолашиб боради. Сўнгра Аллоҳ уни «жуда яхши баҳога сотиб олади».

Пайқаган бўлсангиз, бу ерда Қуръони каримнинг 9-сура 3-оятига ишора қилинмоқда, яъни бу оятда «албатта, Аллоҳ мўминларнинг жонларини ва молларини жаннат баробарига сотиб олди» дейилган. Узлуксиз равишда ташқи, юзаки васвасаларига учиб, ип йигиришдан чалғийдиган ялқов кизлар эса тўй куни, яъни вафот этгач ҳеч қанақа сепга эга бўлмай, ялонғоч ва шармисор ҳолатда Аллоҳга рўбару бўладилар ва дўзахга улоқтириладилар. (Шу маънода Панжоблик шоир Мадҳо Яъл Хусайн сеп қилиб бериладиган газмолларни «бўяш» хусусида ҳам сўз юритади. Кимки шундай қилмас экан, у турмуш қуролмай, дунёдан тоқ ўтар эмиш). Чамамда, бу фикрга дин тарихида маълум ва машҳур бўлган «амалларнинг тўқилиши» хусусидаги тасаввурлар ҳам омухта бўлиб кетган, шекилли. Унда айтилишича, ҳар бир зот ўз жони учун фикрлари, сўзлари ва амалларидан бир кийим тўқийди. Бидшапурлик ип йигирувчи қизларнинг бир қўшиғида бу тасаввур жуда аниқ баён этилган:

*«Тасаввур қил, вужудинг бир чархмисол, синглим,
Келгил, четга иргитгил совуққонликни,
ва заминий фарқларни тарк этақол, синглим,
Ҳар нафасинг эшилмаган ипдир Аллоҳ олдида.
Тил тасмадир чарх-дастгоҳнинг гилдирагида,
Нафас итин йигир яна тишиқроқ, синглим.*

**Шоир жонга йигиришининг барча ҳолатлари
бўйича шундай таълим беради:**

*«Пахтани қўлга олсанг, зикру жали қил (яъни
Аллоҳни баланд овозда зикр эт).*

*Пахта толаларини ажратаётганингда зикру қалбий
қил (яъни кўнглингда Аллоҳнинг исмини такрорла).*

*Йигирилган ипни галтакка ўраётганингда зикру айн
қил (яъни бутун вужудинг Аллоҳ зикри ила банд
бўлсин).*

*(Нафас иплари бирин-кетин саналиши лозим (яъни
ҳар бир нафасингда Аллоҳнинг исми бўлсин).*

*Аллоҳни зикр этиш учун нафас олишни бошқариш
қоидалари жуда аниқ ишлаб чиқилган).*

Синд ва Панжобдаги ип йигирувчиларнинг қўшиқ-
лари маърифий жиҳатдан юқорида тилга олинган қў-
шиқларга қараганда бироз пастроқ даражада, шу сабаб-
данмикин, Шоҳ Абдул Латифнинг «Сур Капаити» сар-
лавҳали асарини анча таҳлил қилишга тўғри келади.
Панжоблик ип йигирувчи сўфийларнинг қўшиқлари
эҳтиросли чақирикларга бойдир.

Ўйинни бас қилгин, чархингни айлантир, қизча!

Келинлик либосин тайёрла, қизча!

«Худо» деб гижирлар чарх гилдираги,

Титрар Биру Бордан қўрқиб, эй қизча!

Гилдирак айланиб оҳ тортар гўё,

Оғир ишлар ҳали олдингда, қизча!

Ип йигириш ёки буғдой янчишда айтиладиган халқ
қўшиқларида аёл киши «чўри, хизматкор» деб тасвирла-
нади:

Дарвишона уйда сен оқсоч, чўри

Ҳар нафас «Аллоҳ», де, Пайғамбар дегин.

Аёлни «оқсоч, чўри» сифатида кўриш кўпгина ҳол-
ларда фақат ижтимоий жиҳатдан тўғри бўлиб қолмай,
балки диний талабларга ҳам мос келади. Куръони карим-
да эркак киши «абд», яъни «хизматкор кул» деб, аёл эса
шунга мос равишда «амат» деб аталган. Форсийзабон

сўфий Кушаирий (вафоти 1074) «убудиййа»ни, яъни «тўлиқ равишда хизматга тайёрликни» ҳақиқий эркинлик деб тасвирлаган. Хизматкорлик кишининг ҳақиқий хислати эркан, «абдуху», яъни «Худонинг хизматкори» бўлиш орзу этилган энг юқори даражадир, зеро Пайғамбар алайҳиссалом ўзлари бошдан кечирган ҳар иккала самовий саргузаштида, яъни Буроқ отга миниб Аллох ҳузурига кўтарилганларида, бу кўтарилиш «Меърож воқеаси» дейилган, (17-сура, I-оят) ҳамда 53-сурада айтилганидек, Ул зотга илохий хабар келганида худди шу ном билан тилга олинган, «абдуху» дейилган. Шунга кўра, севгувчи жоннинг «оқсоч, хизматкор аёл» деб тасвирланиши ҳам унинг учун энг юқори баҳодир.

*Дарвозани тамбалар гоҳо
 Гоҳо очар менга эшикни.
 Баъзан келиб кетгум беҳуда,
 Сўнг У мени чорлар юксакка.
 Гоҳ соғингум ўша чорлашин,
 Сирли сўзлар айтар У гоҳо.
 Қаранглар У, Менинг Дўстим,
 Шунчалар сир-синоатлидир.
 Севлигим, Сен бекнинг ўғлисан,
 Мен-чи, оқсоч хизматкор, чўри.
 Хизматингни қилай бир умр,
 Турай доим қўл қовуштириб.
 Эшигингни кетдимми ташлаб,
 Бирон маҳал эй қадрдон Дўст.
 Меҳр тўла нигоҳларингни,
 Мендан узма ҳеч вақт азизим.*

Шоҳ Абдул Латиф Биру Борни шундай тараннум этади. Ул Зот Ўзини намоён этмагунча жоннинг кутишдан бўлак қўлидан ҳеч нарса келмайди. Покистон даррёлари бўйларида яшовчи аҳоли ўртасида кенг тарқалган кўшиқ ва лапарларда Маҳбуб Хожа деб аталади. Баъзан уни «Балоч», «Ражпут» ёки оддийгина қилиб «Қирол» дейишади. Севгувчи ошиқ эса доимо паст табақага мансубдир. У гоҳо кир ювадиган аёл, кулол қизи ёки маҳанахотун, яъни балиқчининг хотинидир. Маҳбуб тасвирлаб бўлмас даражада мағрур ва гўзалдир. Ошиқ аёл шундай кўйлайди:

*Мени эслаб келар бўлсанг севгимим,
 Кипригим-ла йўлларингни супурай,
 Сочим йўлларингга пояндоз бўлсин.*

Ошиқ жон тасвири барча сўфиёна халқ шеърляти марказидан қизил чизик бўлиб ўтган. Бу тасвир ғарбий субконтинентдаги Исмоилийлар (Оғахонийлар) жамоасининг муқаддас диний кўшиқлари бўлмиш «Ғинон»ларда ҳам учрайди. Уларнинг «Буж Ниронжон» асарида жон шундай куйлайди:

*Хожам, менда на эзгулик ва на чирой бор,
Қандай айтай, кел уйимга Маҳбубим дебон.
Висолингни раво кўрсанг менга, Биру Бор,
Тўй куйларин куйлар эдим ёш келинсимон.*

Бечора жон мангу Боқий Маҳбуб билан бирлашишни қандай орзу этсин? Жон Унинг «Саттор», яъни «Қоплагувчи» номини атаб илтижо қилади. Бу ном Аллоҳ таолонинг гўзал исмларидан бири бўлиб, тез-тез аёлларга нисбатан ҳам ишлатилади.

*Қадам ранжида қил, эй Ёр,
Менинг кулбамга ҳам бир бор.
Мени нуринга ғарқ этгил,
Каноранг-ла қоплаб кетгил.*

Ахир, У гунохкор аёлнинг барча хатоларини қоплагувчи, ёшгувчи, мағфират этгувчи эмасми? Бу кўшиқларда жон «свеперин», деб тасвирланган; «свепер» деганлари дахлсиз, ҳеч қанақа табақага мансуб бўлмаган, уйлар ва ҳожатхоналарни тозалаб кетгувчи хизматкордир. Панжоблик Буллхе Шох тез-тез аёл кийимини кийиб, ўзини шундай ғариб аёл-жон деб тасвирлашдан истихоло қилмайди. У Хир ва Ранжа исмли бахтсиз ошиқлар тўғрисидаги қадимги ривоятни тилга оларкан, Маҳбубни уйига таклиф этишга ва никоҳ ришталарини боғлаш учун тақдирингни менинг тақдиримга пайванд қил дейишга журъат этади:

*Севгилингманми чиндан,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.
Қурбон бўлай йўлингда,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

*Ўхшашинг йўқ жаҳонда,
Жаҳон, замон, маконда,
Сени қўмсаган онда,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

*Қурбон бўлай йўлингда,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

*Дерлар сени молбоқар,
Менга-чи, Ранжа ёқар,
Сен ўзинг иймон қадар,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

*Қурбон бўлай йўлингда,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

*Чиқиб ота макондан,
Сенга кўнгиш боғладим.
Интизорман раҳм қил,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

*Қурбон бўлай йўлингда,
Ҳовлимга кел, ҳовлимга.*

Қўшиқларда ошиқ қизни койиб, уришиб, танбех бериб турадиган ёки масхара қиладиган ота-она ёки қўшнилар сиймолари ҳам тез-тез учраб туради. (Араб шеърлятида маълум ва машҳур бўлган «танбехчи» образи бу қўшиқларда жуда жонли равишда изоҳлаб берилган). Хўш, бундай ҳолларда ошиқ қиз нима қила оларди? Панжоблик сўфий Али Ҳайдар (вафоти 1781) Ҳир Ранжа мавзуйига ишора қиларкан, шундай куйлайди:

*Менга танбех бера бера,
Чарчаб қолди одамлар.
Мен-чи, юз ўғирмайман,
Асло гўзал Дўстимдан.*

*Ота-онам газабнок,
Ҳайдашса уйдан мени.
Уйни ташлаб чиқурман,
Қадрдон Дўстим учун.*

*Қудуқларга ташлагум,
Насиҳатгўйни, аммо.
Яйдоқ чўлда бўлса ҳам
Бўлай Дўстнинг ёнида.*

*Али Ҳайдар, нигоҳлар,
Тўқнашган ондан бошлаб,
Берган ваъдам ваъдадир,
Ҳеч бузилмас, Азиз Дўст.*

«Финон»ларда Маҳбуб қошида бўлиш учун таркидунё қиладиган қизнинг саркаш табиатли бўлишига ишора қилинади. Гуджаратлик қизлар сув ташиладиган кўзани бошига қўйиб олганча, уйини ташлаб чиқиб, Маҳбубниқига йўл олиши мумкин. Шунда йигит қизга уйланиши лозим бўлади. Бу тасвир тўй қўшиқлари тасвиридир. Синд вилоятида айтиладиган тўй қўшиқларида ишлатилган ибораларни мистик адабиётдаги иборалар билан таққосласак, кўпдан кўп ҳамоҳангликлар борлигига амин бўламиз. Бу ҳол айниқса Синд ва Панжоб оралигидаги сермаъно широқий тилида ижод қилган халқ шоирлари асарларида яққол намоён бўлади. Шундай шоирлардан бири Хўжа Фулом Фарид (вафоти 1901)нинг шеърларида жон-аёл Маҳбубдан ажмирий ранг-баранг рўмол ва Жаизалмердан келтириладиган биллагузук совға қилишни илтимос қилади, чунки шоирнинг ватани бўлмиш Чолистон ҳозирги Хиндистоннинг Ражостон вилояти билан чегарадош. Фариднинг асарларидаги жон-аёл образлари турмуш қурган аёллар бурнига тақиб юрадиган бурунбалдоқ хусусида гапиришади. Талоқ қилинган ошиқ қиз эса бурунбалдоқни тарк этиб, соч тархининг бўёғи, лаббўёқ, киприклар ва кўзнинг атрофларини қорайтириш учун ишлатиладиган қораранг сурмадан сўз очади, чунки Фариднинг қаҳрамонлари Чолистон саҳроларида яшовчи ҳақиқий саҳройи қизлардир. Тўй расм-русумларида ишора қиларкан, шоир қаҳрамонларидан бирини шундай сўзлатади:

*«Узоқ ўтган замонларда биз бирга бўлиб,
Бошимизни бошимизга уриштирганмиз».*

Зеро, бир умр бирга бўлсинлар деб келин ва куёвнинг бошларини бир-бирига уриштириш Чолистондаги тўй расм-русумларининг муҳим қисми ҳисобланади. Шоирнинг асарларидаги жон-қизлар саҳройи хотин-қизларга хос бўлган ибораларни ишлатишади; улар тўхтовсиз равишда ўзларининг сингилларини (бхенар), дугоналарини (сатийун) ва дўстларини ўз қошларига чорлайдилар ва чинакам ошиқ қизнинг аҳволини туншунмаганликлари учун уларга тез-тез танбеҳ сўзларини айтадилар. «Буж Ниронжон» асаридаги жон шундай куйлайди:

*«Декка сакҳи сухелиян дҳан ко ҳол беҳол,» яъни
«Эй бахтиёр дугонажонлар
Мен бахтсизнинг ҳолини сўранг».*

Чунки дугоналар кундалик ҳаётдан шодумон бўлиб, қахрамон жоннинг Илоҳий Маҳбуб томон элтадиган сермашаққат йўлни мардонавор босиб ўтаётганини, бу фоний дунёни тарк этмоқчи бўлаётганини англаб етмайдилар. Жон Илоҳий муҳаббатнинг оҳанрабо кучига қарши туrolмайди, бу дунё унинг учун маъносиз нарсага айланиб қолган. Мавлоно Румий ҳам Билқийснинг Сулаймон алайҳиссалом ҳузурига кетаётгандаги ҳолатини шундай тасвирлаганди. Жуда кўп мистик қўшиқлардаги опа-сингиллар ва дугоналар образлари шундай сеvimли, аммо ошиқ қиз аҳволидан беҳабар деб тасвирланади.

Шоҳ Абдул Каримнинг (вафоти 1694) шеърларида жон аёл дугоналарини шундай огоҳлантиради:

*Сингилжонлар, ҳамма ерда Унинг изи жам,
Аниқламоқ жуда қийин уларни аммо.
Бу изларни ўз кўзи-ла кўрган киши ҳам
Аниқ билмас маъносини, бу бир муаммо.*

Жон-аёл образи ҳам ўз нуткида ҳақиқий аёллар сингари кичрайтириш, эркалаш усулини ишлатади. (Кичрайтириш, эркалаш усули нозиклик, мулойимлик тасвири сифатида жуда кенг тарқалган. Араб шоири Ибн ал-Фарид ҳам ўзининг ишқ тўғрисидаги мистик шеърларида бу усулни ишлатган).

Балочистон шахзодаси Пунҳун Пунҳал ёки Балочал, яъни «сеvimли кичкина Балочлик» ёки Кҳохйарийал «сеvimли тоғлик» деб аталган. Сеvimли қахрамонларга тобора мулойим номлар ўйлаб топилади. Синд шеърлятида аёллар кўпинча эркалаш, кичрайтириш суффикси бўлмиш «рро» ва «рри»ни ишлатишади. Фақат Маҳбуб эмас, балки хабарчи қуш ҳисобланадиган қарғанинг номи ҳам эркалаб, кичрайтириб ишлатилади. «Қарға» сўзи синд тилида «канг» бўлгани учун қўшиқларда уни «кангал» ёки «кангрри», яъни тахминан «азиз қарғача» ёхуд «қарғагина» дейилади. Урду шеърлятидаги енгилроқ мавзуларда аёллар диалектини, шевасини ишлатиш умуман олганда бироз чекланган бўлса-да, улар сўфиёна халқ шеърлятининг ажралмас қисмидир. Маҳбубнинг гўзаллигидан ақли шошган жон шундай куйлайди:

*Юз таманно билан Маҳбуб
Йўлда этаркан давом,
«Бисмиллоҳ» дер унга замин,
Оёқларин ўпар сўқмоқ.*

*Хурмат бажо келтиришиб
Нозик хурлар турар қатор.
Қасам ичгум, ҳаммасидан
Гўзалроқдир Маҳбубим.*

Ҳинд-Покистон субконтиненти шоирлари ўз туйғуларини қовозга туширишда ишлатган услублар жуда хилма-хил, аммо уларнинг барчаси ҳиндавий илк тасвирларга асосланган бўлиб, ҳинд шеърляти вазнларини ишлатишади. Араб-форс адабиётидан ўзлаштирилган, вазни ва қофияси жуда чигал бўлган ғазал формаси юз йиллардан бери шаҳарларда яшайдиган ўқимишли, оқил шоирлар давраларида ишлатилса-да, халқ шеърлятида бутунлай ишлатилмайди. Қисқа, икки мисрали «доҳас»лар билан бир қаторда халқ шеърлятида «сихарҳи» ва «бараҳмаса» деган узун қаторли шеърлар ҳам мавжуд. «Сихарфи», яъни «ўттиз ҳарfli шеър» олтин алифбонинг бир тури бўлиб, унинг ҳар бир қатори араб алифбосининг бир ҳарфидан бошланади, аммо баъзан бир неча мисралар ҳам бир хил ҳарф билан бошланиши мумкин. Қаторлар узунлиги эса шоирга ҳавола. Бундай шеърларда ҳам севгувчи жон образи учраб туради, аммо бу мавзу асосан «Бараҳмаса», яъни «Ўн икки ой қўшиғи»да тараннум этилади. Санскрит тилидан ўзлаштирилган ва Ҳиндистон халқлари тилларида кенг тарқалган бу шеър услубида «вираҳини», яъни «соғинган аёл» туйғулари куйланади. Аёл ҳар ойда ўзини бўлакча ҳис этади, яъни ойнанинг хусусиятига қараб муҳаббат, интизорлик, дарду-ғам тараннуми алмашилиб туради. Ҳинд ойлари лавҳалари ишлатилганда бу ҳол ўз-ўзидан ажиб маъно касб этади, зеро Ҳиндистондаги ёмғирлар даври асосан ёр васлига интилиш ва ёр билан қўшилишга чамбарчас боғлиқдир. Ҳатто айтишларича «папиҳа» деган куш ҳам ёмғирлар даврида «пиу қаҳан?» яъни «Маҳбуб қаерда?» деб сайрар эмиш. Улуғ ҳинд шоири Амир Хусрав (вафоти 1325 йил) ўз девонини «Ёмғир қуяр, мен Дўстдан жудо...» деган мисра билан бошларкан, «вираҳини» мотивларини ўта чигал форсча шеърларига олиб киради. Шоирлар йил фаслларига боғлиқ бўлмаган, ҳар йили куёш йилидан 10—11 кунга фарқ қиладиган соф исломий ойларнинг номларини ишлатишганда бу тимсолларни қўллаш анча қийинлашади. Бундай пайтларда қадимги табиий тимсоллар аниқ тарихий ишораларга айлантиради. Масалан, муҳаррам ойида жон-келин Пайғамбар алайҳиссаломнинг невараси Имом Хусайннинг шаҳид

бўлганлигини эслаб, марсия айтади. Ул зот ҳижрий 81 йилнинг муҳаррам ойида, ўнинчи санада (10.10.680) Карбало даштида ҳукумат қўшинлари томонидан қатл этилган. Учинчи ойда эса Пайғамбар алайҳиссаломнинг вафотлари ёки хурсанд ҳолда Ул зотнинг таваллуд кунлари куйланади. Халқ шеърлятида Пайғамбар с.а.в. Маҳбуб, жонларнинг ҳақиқий куёви сифатида намоён бўлади. «Буж Ниронжон» асарида Ул зотга «дулах, наби, расул», яъни «куёв, Аллоҳнинг элчиси, пайғамбар» деб таъриф берилган.

Зеро, кейинги сўфийлар илгариги вақтлардагидек вафот этгач, Худога қўшилиб кетишни эмас, балки пайғамбарга қўшилиб кетишни ўзларининг энг олий мақсади деб билишган. Рўза ойини зўр хурсандчилик билан қарши олишади ва ҳижрий йилнинг Ҳаж сафари амалга ошириладиган сўнги ойида, яъни Зулҳижжада жон ўзи интизор қутган мақсадга, Илоҳий Маҳбубнинг Маккадаги уйи Каъбани ҳамда севимли пайғамбарнинг Мадинадаги мақбарасини зиёрат қилишга эришади. Фақат шундан кейингина жон «интизор вираҳини»дан «васлига», яъни мақсадига эришган жонга айланади. У энди «Буж Ниронжон»да айтилганидек, — «сувда бутунлай эриб кетган шакар»га айланади. Шу маънода Пайғамбар алайҳиссаломнинг ёмғир билан муқояса қилишларини ҳам мисол қилиб келтириш мумкин. Қуръони каримда айтилишича, Пайғамбар алайҳиссалом «барча оламларга раҳмат» қилиб юборилган (21-сура, 107-оят). Бундан ташқари Ул зот улкан ёмғирли булут деб ҳам тасвирланади, зеро ёмғир кўплаб исломий ҳудудларда «рахма», яъни раҳм-шафқат, мурувват, Аллоҳнинг раҳмати деб юритилади. Шоҳ Абдул Латифнинг «Сур саранг» асарида шундай мисралар бор:

*«Бугун менинг севгилим
Булутдан кўйлак кийур».*

Зеро, ёмғир қатқалоқ ерларни жонлантиргани каби, Пайғамбар алайҳиссаломнинг меҳрибонлиги қақраган юракларни яшнатиб юборади. Бараҳмасалардаги ёмғир тимсоллар таъсир доирасининг кенглигини белгилаш жуда қийин. Жон куёви мотивининг кейинги тадрижини Исмоилийларнинг «ғинон»ларида ҳам учратиш мумкин. Уларда имом (ҳозирги кунда у жамоанинг Оғохон исмли дунёвий ва маънавий раҳбаридир) интизор қутилган Маҳбуб деб тасвирланади. Бу ҳол Али С. Асаний яқинда

бир мақоласида кўрсатиб ўтганидек, Ўрта асрлардан бери маълум ва машҳур ҳамда ҳозирги кунларда ҳам ишлатилаётган тасаввурдир. Синд сўфийларининг мистик кўшиқлари одатда «сур»лардан ташкил топган. Сурларни бўлимлар десак ҳам бўлаверади. Ҳар бир сурга (бўлимга) унинг куйига мослаб сарлавҳа қўйилади. 18-аср бошларида яшаб ижод қилган Миён Шох Инот даврларидан бери шу аснода тартибланган асарлар «Рисола» деб аталади, чунки бу ишқий лириканинг барчаси ўқиш ёки тилшунослар томонидан грамматик таҳлил қилиниш учун эмас, балки куйлаш, кўшиқ қилиб айтиш учун мўлжалланган.

Шунданмикин, уларда такрорланадиган мисралар, нақоратлар жуда кўп. Баъзан саккиз-тўққизта тўртликдан иборат бўлган шеъринг асар озгина фарқни ҳисобга олмаганда, қарийб бир хил иборалар билан бошланади. Баъзан эса шеърнинг кейинги, ички қофияланган бошқа мисралари ҳам худди ҳовуздаги сувнинг енгил тўлқинларисмон қайталаанади.

Маълум бир бош мавзуга бағишланган кўшиқлар «кафи» ёки «вой» билан яқунланади. Булар энди одатда вақтлар ўтиши мобайнида алоҳида тур бўлиб ажралиб чиққан, жамоа бўлиб айтиладиган лирик кўшиқлардир. Синдлик сўфий Сатчал Сармаст (вафоти 1826 йил)нинг завқ-шавққа тўла шеърлари ушбу йўналишнинг яққол далилидир. Уларнинг «кафи»сида (нақоратида) биринчи мисра такрорланади ёки ҳар икки мисрадан кейин яна ўша биринчи мисра келади. Халқ шеърляти характериға мос равишда бунақа шеърлар «аллитерация»ға, яъни «бир хил ёки оҳангдош ундошларнинг ёнма-ён келиши»ға жуда бой. Уларни кўпинча грамматик таҳлил ҳам, аниқ таржима ҳам қилиб бўлмайдди, аммо улар шунчалар жарангдорки, беихтиёр феъл формаларига ўта бой синд тилининг шеърларни бениҳоя гўзаллаштириш йўлидаги туганмас имкониятларига иймон келтирасан киши. Шоирлар ўз қахрамонларини юпантириш учун тез-тез Қуръони каримга ҳам мурожаат қиладилар, Пайғамбар алай-ҳиссаломнинг сўзларини ҳам ишлатадилар. Билимдон шоир ҳисобланмиш Шох Абдул Латиф асарларидаги қахрамонлар арабча мақолларни ишлатадилар, араб мумтоз шеърлятидан мисоллар келтирадилар. Буни энди тасаввурга сиғдириш жуда қийин, чунки синдлик қишлоқи қизлар намозда ўқиладиган зам сураларидан бошқаларини улкан арабшунос олимдек ёд билишлари ақлга тўғри келмайди. Аммо бу шеърлятда тарихий

ҳақиқатга амал қилинмаган; қаҳрамон аёллар замон ва маконга мос келадиган тарихдан ташқарида турадилар; улар ягона илоҳий ишқнинг боқий намуналаридир. Бу ҳол жойларнинг номланишига ҳам тааллуқлидир. Айниқса Хўжа Фулом Аҳмаднинг широкӣ шеъриятида мумтоз тарихий хабарлардан маълум бўлган жойлар ўта аралаш-қуралаш қилиб юборилган. Бу шеърӣ ривоятлардаги «асосӣ қаҳрамон (аёл)лар кимлар деган» савол турилади.

Шоирлар албатта «тингловчилар бу халқ ривоятидан хабардордир», деган ўйда ўз кўшиқларида воқеаларни бутун тафсилотлари билан тасвирламайдилар. Бу ҳол айниқса Шоҳ Абдул Латиф асарларида ярқ этиб кўзга ташланади. У ривоятни энг драматик жойидан бошлайди, сўнгра эса бўлиб-бўлиб, тўхталиб, орқага қайтиб, такрорлаб, қўпинча мантиқий тадриждан анча узоқлашган ҳолда давом эттиради. Панжоб вилоятида Хир ва Ранджа тарихи миллий эпос даражасига кўтарилган асардир. Ўанг деган жойда яшовчи Хир исмли қиз (Ўангда ошиқ қизнинг тахминий мақбараси бор) Сиал жамоаси вакили Ранджанинг чалган най наволарини тинглаб, унга ошиқ бўлиб қолади. Аммо ота-онаси қизни бошқа бир кишига унаштириб қўяди. Қиз у кишини рад этади, сўнгра «илон чақиб олди», деган баҳонада севгилисини дарвеш-табиб кийимида ўз хузурига чақиртиради.

Севгилиси билан очикчасига, ҳақиқий турмуш қуришга интилган қиз ота-онаси ва айниқса кекса тоғасининг қаттиқ қаршилигига учрайди. Хир заҳар ичиб, вафот этади. Ривоятдаги баъзи тахминларга кўра қиз шариятга шак келтирган эмиш.

Бу ривоят Ҳиндистондаги бошқа романтик ишқ можаролари сингари жуда қадим даврлардаёқ шеърӣ қайта ишланган, яъни назмга солинган. Зеро, у ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеаларга асосланган ҳамда улкан панжобий жамоаларидаги оила тизими ва расм-русумлари тўғрисида жуда аниқ тасаввурлар беради. Асарнинг панжобий, урду, синд ҳамда форс тилларидаги юзга яқин варианти мавжуд бўлиб, шулардан бири сўфӣй шоир Офарин томонидан 1730 йилда «Нози Ниёз» деган форс тилидаги маснавийлар китобига киритилган. Лаҳорлик сўфӣй Мадҳо Лаъл Хусайн (вафоти 1593 йил)нинг панжобий тилидаги шеърларида ҳам «Хир ва Ранджҳа» тарихига ишоралар бор. Аммо бу ривоятни машҳур қилган нарсa унинг жуда яхши нашрларда эмас, балки халқона қайта ишланганидир. Хир Ранджҳада тажассум топган

Худони севгувчи ошиқ жонга айланади. Ривоятдаги барча сиймолар замонавий панжоблик (олим) томонидан мажоз сифатида талқин этилиши мумкин. 1758 йилда Қазурда вафот этган кўшиқчи шоир Булхе Шохнинг эхтиросли кўшиқларида биринчи навбатда Хир ва Махбуб ўртасидаги чексиз муҳаббатга ишора этилади.

Унинг «қайта-қайта Ранжани чорлаб, Ранжа бўлиб қолдим ўзгинам» деган мисралари халқ ичида мақолга айланиб кетган, чунки уларда ошиқ ва маъшукнинг тўлиқ бирлиги тараннум этилади. Унинг бироз ёшроқ юртдоши бўлмиш Варит Шохнинг эпик шеъри панжобий тилидаги энг кўп тарқалган эпоси ҳисобланади. Унинг жилolariдан мусулмон ҳам, деҳқон ҳам, олим ҳам бир хил завқ олади, эхтирослари бир хилда жунбушга келади. 1643 йилда синдлик бир шоир томонидан «Зебо Нигор» деган форсча маснавийда ривоят қилинган Засси ва Пунхун тарихи бундан ҳам қадимийроқдир. Бу асарнинг бироз кейинги форсча намуналари мусулмонлар ва ҳиндулар (Жавасвант Раи Мунший, 1728, ва Лаллаҳ Жанпракет) қаламига мансубдир... Роҳиллалар йўлбошчиси Маҳаббат эса 19-аср бошларида шу тўғрида урду тилида «Асрори муҳаббат», яъни «Севгининг сир-синоатлари», деган маснавий яратган.

Тақдирлари бутун Покистонда маълум ва машҳур бўлган Засси ва Пунхун тўғрисидаги ривоятнинг аллақачонлар адабий асарга айлантирилганлигини 16-аср синд шеъриятида Бҳамбҳор, яъни ошиқ Зассининг ватани тўғрисида қилинган ишоралардан ҳам билиб олиш мумкин. Аммо бу ривоят фақат Шох Абдул Латифнинг бешта «сур»дан ташкил топган катта «Рисола»сидагина барча тафсилотлари ила баён этилган. «Рипа» ва «Даҳар» деган бўлимларида ҳам шоир қалбининг нозик торларини чертиб ўтган Засси ривоятига тааллуқли ҳолатлар тасвири учрайди. Қахрамон ва сардор тўғрисидаги тесқари ҳикоя, яъни йигит қизни эмас, қиз йигитни ахтарадиган ҳикоя деб атаса бўладиган Сони ва Меҳанвал тўғрисидаги ривоят ҳам бутун Покистон ҳудудида маълум ва машҳурдир. Аввал бошда бу ривоят Чиноб дарёси бўйларида яшайдиган аҳоли ўртасида тилда тилган кўчиб юрган.

Шох Абдул Латиф мусулмонлар ва ҳиндлар томонидан муқаддас асар деб ҳурмат қилинадиган ўз «Рисола»сига ушбу таниқли асарлардан ташқари фақат Синд воҳасига тааллуқли бўлган қатор воқеалар тўғрисидаги ривоятларни ҳам киритган. Шулардан бири Тар чўлидаги қишлоқлардан бирида яшовчи Маруи исмли қиз

тўғрисидаги кўнгилларни тўлқинлантириб юборувчи ривоятдир.

Засси ва Сони ишқ сўқмоғидаги улкан қийинчиликларни енгиб ўтиб, ўлимдан кейин Махбуб висолига етишган жон тимсолидир, Маруи эса бу дунёда ҳам ўзининг илк ватанини асло ёддан чиқармайдиган жондир. Ушбу учала ривоят ҳам келгусида батафсил ўрганиб чиқилиши лозим. Шоҳ Абдул Латиф булар билан бир қаторда яна бир қанча ривоятларни ҳам қайта ишлаган. Илк куртаклари 15-асарларда пайдо бўлган, Синд тарихидаги воқеаларга асосланган «Лиля ва Ченазар» ва Нури Тамачи тўғрисидаги ривоятлар шулар сирасига киради. Бундан ташқари Тар чўли ҳудудларида яшаган Момал ва Рано тўғрисидаги ривоятни ва қирол Дийдш тўғрисидаги дахшатли ривоятга ўхшаш Свараштра афсонасини ҳам тилга олиш жоиз. Улардаги барча қахрамон (аёл) лар нафс тимсоли бўлишлари мумкин: Лиля ва Момал «нафси аммора»нинг типик вакиллари дир. Улар дарду ғам чекиш ва айрилиқлар натижасида бора-бора «ўз-ўзини айблагувчи жон»га айланадилар. Нури эса Махбуб томонидан қабул этилган, «халоват, ором топган жон» дир.

«Лиля ва Ченазар» ривоятида тилга олинган воқеалар 15-асрда Синдда бўлиб ўтган. Ўша даврларда Дшам Ченазар Синдда ҳукм сурган ва ўзининг суюкли рафиқаси Лиля билан бахтли ҳаёт кечирган. Аммо бошқа бир аёл шоҳга ошиқ бўлиб қолади ва оқсоч бўлиб унинг саройига ишга келади. Бир куни у Лилага жуда қимматбаҳо олмос шодасини, яъни «наулакҳа»ни кўрсатади. Бўйинга тақиладиган бу безакнинг баҳоси 900000 олтин тураркан. Лиля уни сотиб олмоқчи бўлади, аммо фарзғўй оқсоч уни сотмайди. У Ченазар билан бир кеча бирга бўлиш орзусида эди. Олмос шодасига мафтун бўлиб қолган Лиля рози бўлади ва эрини маст қилиб, кўйинига оқсочни киритади. Эрталаб уйқудан уйғонган шоҳ тўшагида бегона аёлни кўргач, хиёнат юз берганини англаб, эсипаст хотинини саройдан қувиб юборади. Лиля кўп йиллар ҳасрат-надомат чекиб, қилган ишига пушаймон бўлгач, барча айб ва хатоларидан фориг бўлиб, севгилиси ёнига қайтиб келади.

*Тақинчоқ жилоси кўзини олиб,
Сийпалаб, гурур-ла бўйнига осди.
Шу лаҳза идрокдан мосуво қолиб,
Мулк ҳирси уни ўз бағрига босди.
Шу лаҳза куйдирди вужудини ўт,
Олмос деб айрилди ёру диёрдан.*

*Кўнгли осмони қоплади булут,
Жудо бўлди ёшлик, бахт, эътибордан.*

Эсипаст, ёмонликларга ундагучи нафс (жон) ўзининг биринчи ва ягона маҳбубини дунёвий хирсу хавасларга алмашади. Дунё уни асир олади ва чёксиз изтироб-аламларга гирифтор этади. Ниҳоят, меҳрибон Маҳбуб унинг хиёнатини кечиргач, у Маҳбуб қошида жон таслим қилади. Хушчақчақ, «эркакларни бир назар ташлашда кунфаякун қиладиган» соҳибжамол Момал ҳам шу гуруҳга мансубдир. Шаҳзода Рано унга ошиқ бўлиб, нозу истигноларидан вужудига ўт туташиб, ҳар кеча унинг хузурига ошиқади. Аммо бир куни шаҳзода бироз кечикиб қолади. Шунда Момал ўз синглисини эркакча кийинтириб, гаплашиб ўтиради. Шаҳзода кириб келгач, севгилисини «бегона эркак» кучоғида кўради. Ва улар айрилиб кетадилар. Қиссадан ҳисса шуки, севги билан ўйнашга, ҳатто ҳазиллашиб бўлса ҳам, Маҳбубни алдашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Момал ҳам худди Лила сингари жазога мустаҳиқ бўлиб, кунлар ва тунларини пушаймонда ўтказди. Охир-оқибатда у қалбининг Рано муҳаббатига лиммо-лим эканлигига унинг гўзаллиги жилосидан бўлак ҳеч нарса унинг учун мавжуд эмаслигига, Раносиз унинг ҳаёти сариқ чақага ҳам арзимайдиган бўм-бўшлик, зимистонлик эканлигига икром бўлади. Жаллолидин Румийнинг ўғли Султон Валад назмда отасининг таржимаи ҳолини ҳикоя қиларкан, отаси ўзининг мистик Маҳбуби, «ой сингари яшноқ» Шамси Табризийни ўзида топганини баён қилади. Шоҳ Абдул Латифнинг Момал тилидан айтган шеърларида ҳам ошиқ ва маъшук бутунлай мусаффолашган, ойнадек тиниқ жон ва ойдек нур сочувчи Дўст айнан ўхшатилганлиги тасвирланади.

*Мен туяни қайга бошламай,
Ой нурида атроф нурафшон.
Каак ҳужраси кўнглимда атай,
Унинг кўрки, чеҳраси ҳамон.
Фақат Маҳбуб кўринар кўзга
Кимса йўқдир ўзидан ўзга.*

*Мен туяни қайга бошласам
Ой нуридан атроф нурафшон.
Каак ҳужраси кўнглимда десам,
Навбахорий гулчамбарсимон.
Кошки Дўстга бўлсам мулозим,
Ўзга нарса эмасдир лозим.*

Ривоятлардан бирида эса қаҳрамон (аёл) изловчи, интилувчи, қилмишидан пушаймон аёл сифатида эмас, балки бахтиёр, шодумон, ўз-ўзидан кўнгли тўқ, «нафси мутма'инна» даражасига эришган жон тарзида намоён бўлади. Шу ҳолатда у Хожаси томонидан чақириб олинади. Назмга солинган бу ривоят пешиндан кейин «камод» усулида куйланади. Синдда куйчилар бундай кўшиқларни пешиндан кейин, катта, фақат Синдга хос, тебранадиған каравотларда чалқанча ётганча, секин тебраниб ижро этишади.

15-асрда Синдда ҳукм сурган Дшам Тамачи исмли шоҳ балиқчининг қизи Нурина яхши кўриб қолади. Қиз ҳамма ерда шоҳга ҳамроҳ бўлиб, шоҳнинг саройида шунчалар гўзал ва бой-бадавлат маликалар бўлишига қарамасдан қудратли ҳукмдор нега келиб-келиб камбағал, ночор, паст табақага мансуб, вужудидан балиқ хиди анқиб турадиған балиқчи қизга, яъни ўзига уйланганлигини хайрон бўлиб сўрайверади. Аслида эса қизнинг соддадиллиги, итоаткорлиги, шоҳга ўзини бутунлай бахшида этганлиги, чексиз садоқати шоҳни мафтун этган. Дшам Тамачи балиқчи қизга кўнгил қўйиб, «қулининг қулига» айланган. Форс-турк ривоятларида Султон Маҳмуд Ғазнавий ўзининг турк қули Аёзга кўнгил қўйиб, «қулининг қулига» айланганлиги айтилади. Мавлоно Ғумийнинг «Маснавий»ларида айтилишича, Аёз тез-тез Султон Маҳмуд уни танлаб, меҳр-муҳаббат кўрсатгунга қадар қанчалар камбағал ва ночор бўлганлигини эслаб тураркан. Нури ҳам худди шундай Энг Қудратли, Энг Бойнинг бағрикенглигини, меҳру шафқатини тараннум этади. Шоир шоҳни балиқчи қиз томонидан мадҳ эттираркан, Тамачи дейилганда беихтиёр Аллоҳ таоло назарда тутилаётганига амин бўласиз, зеро шоир мажоз усулини жуда усталик билан ишлатган. Зеро, шоҳнинг тахти ҳам «кибрійо»ни, яъни Аллоҳнинг улўғворлигини намоён этади. Ҳаттоки Аллоҳ таоло тўғрисида Қуръони каримда айтилган «лам ялид ва лам йувлад», яъни «у турмаган ва турилмаган» деган ояти каримани Нури ўз Маҳбубига нисбатан ишлатади. Бундан Нурининг улкан сўфиёна ишқ эгаси эканлиги, қиз Маҳбуб деганда Аллоҳ таолони назарда тутаётганини англаш мумкин. Шоҳ Абдул Латифнинг энг севган қаҳрамонлари Засси, Сони ва Маруилардир. Улар тўғрисидаги ривоятлар сўфиёна ишқ, сўфиёна ҳаётнинг парадигмасини, яъни тимсолини ташкил этади.

ЗАССИНИНГ САРГУЗАШТЛАРИ

Засси, яъни «ойдек гўзал қиз» тўғрисидаги ривоятнинг она ватани Синд ва Панджоб вилоятларидир. У шу худудлардаги ҳикоячилик маҳсулидир. Барча халқ романслари каби унинг ҳам турли шакллари (вариантлари) мавжуд. Шох Абдул Латифнинг «Рисола»сида келтирилган ривоят қуйидаги асосий йўналишларга асосланган:

«Бир брахман оиласида қиз фарзанд дунёга келади. Мунажжимлар юлдузлар жадвали бўйича фол очиб, қизчанинг келажакда бир мусулмон йигитга турмушга чиқишини аниқлайдилар. Брахман бу шармандалиқдан қутилиш учун қизини бир саватга солдириб, дарёга оқиздириб юборади. Бҳамбҳордаги кир ювиш орқали кун ўтказадиган бир мусулмон оиласи иш пайтида дарёда оқиб келаятган саватни тутиб олади ва қизчани ўз фарзандларидек вояга етказди. Қизча вояга етиб, шунчалар гўзал паризодга айланадики, унинг таърифини эшитган одамлар жамолини бир бор кўриш учун узоқ-яқиндан оқиб кела бошлайдилар. Кеч шаҳзодаси Пунхун ҳам Бҳамбҳорга йўл олади. Кеч Балочистон тоғлари Хинд текислиги билан қўшилган худуддир. Ривоятнинг сўфиёна моҳияти учун муҳим бўлмаган, шу сабабдан Шох Абдул Латиф томонидан қайд этилмаган, бир қанча саргузаштлардан сўнг Пунхун кўзланган манзилга етиб келади ва Зассига ошиқ бўлиб, шу ерда қолиб кетади. Ўз-ўзидан маълумки шаҳзоданинг қариндошлари унинг Зассига уйланганлигини, ўзи ҳам кир ювувчи бўлиб ишлаётганини эшитиб жуда ғазабланидилар, чунки кир ювувчилар энг паст табақа ҳисобланади. Улар Бҳамбҳорга келишиб, гўё ёш келин куёвни табриклаш мақсадида зиёфат уюштирадилар ва ҳар иккаласига уйку дори аралаштирилган шароб бериб маст қилиб қўядилар. Эртасига саҳар пайти маст шаҳзодани туя устига ўрнатилган кажавага ўтирғизиб жўнаб кетдилар. Эрталаб Засси уйғониб, қараса, шаҳзода йўқ, меҳмонлар қарвони Пунхунни олиб, аллақачон бир неча кир ошиб кетибди».

Шох Абдул Латифнинг «Рисола»сидаги ривоят худди шу ердан бошланади: Ташлаб кетилган аёл ҳамма нарса-

дан воз кечиб, севгилисини ахтариш учун йўлга равона бўлади. Пушаймонлар қизнинг қалбини тилка-пора қилади, дунё ва ундаги барча ҳузур-халоватларни тарк этиб, йўлга отланишга мажбур этади. Зеро, пушаймонлик сўфийлик сўқмоғига ўтишдаги илк қадамдир. Сўфийлик йўлини танлаган кишининг бу дунё билан иши бўлмайди. Балочларнинг югурик туяларини қувиб етиш Засси учун албатта амри маҳол. Танҳоликда бир қанча саргузаштларни бошдан кечиргач, у жон таслим қилади. Бошқа бир тахминга кўра бир чўпон уни таъкиб қилиб, ўлимига сабаб бўлади. Зассини ахтариб йўлга тушган Пунхун ёрининг қабри устида жон беради ва ўлим уларни қайтадан бирлаштиради. Аммо Шох Абдул Латиф ўз одати бўйича ривоятнинг хотимасини очик қолдиради. Юрт кезувчи аёл мавзусининг Шох Абдул Латиф учун қанчалар муҳим бўлганлигини шоирнинг бу ривоятни турли оҳангларда тараннум этганидан ҳам билса бўлади. Бошқа барча аёллар сиймоларини ҳамда умумий мавзуларни куйлашда фақат битта маълум оҳангни қўллаган, шоир Засси ҳақидаги ривоятни куйлашда «Засси Абри» (ожиза), «Маъдури» (ночор), «Дези» (ёлғиз), «Кҳохйари» (тоғлар билан боғлиқ) деган куйларни ҳамда Пайғамбар алайҳиссаломнинг Карбало даштида шаҳид бўлган невараси Имом Хусайнни ёд этишда ишлатиладиган «Хусайний» услубини, яъни марсия куйини қўллайди, зеро Засси ҳам Имом Хусайн каби шаҳиддир. «Рисола»нинг бошқа бўлимларида ҳам қизнинг аянчли тақдири, чеккан азоб-уқубатларига ишора қилинади. Буни ҳисобга олмаганда ҳам Засси сиймоси азал-азалдан жон тимсоли сифатида машҳур бўлган кўринади. Шох Абдул Латифнинг катта буваси Шох Абдул Каримнинг (вафоти 1694 йил) шеърларида шундай гаплар бор:

*«Икки нарса Бҳамбҳорда
Бир вақтда бўлмас содир.
Гар интилсанг Биру Борга
Бу дунёдан кечмоқ зарур».*

Аҳмад Ғаззолийга (вафоти 1126 йил) ўхшаган, мумтоз муҳаббатни куйлаган сўфийлар шундай фикр билдиришган: «Бирликни англаш йўлида икки қиблага сажда

килиб бўлмайди. Ёки Дўстнинг ризолигини танлаш керак, ёки ўз хузур-ҳаловатингни».

Маҳбубни ахтариш учун заминий маконни тарк этган киши заминий енгил-елпи, ўткинчи нарсаларга кўнгил қўйишга ҳақли эмас. Зассининг тақдири кейинги шоирларнинг шеърларида ҳам тараннум этилган. «Засси Абри» бўлими қуйидаги сўзлар билан бошланади:

*«Биринчи ва охириги ишим
Эрур Маҳбуб томон кетишим».*

Засси саҳролар ва тоғлар ошиб Маҳбубни ахтараркан, бир неча ҳафталар илгари бўлиб ўтган воқеаларни қайта-қайта ҳаёл кўзгусидан ўтказади. Маҳбуби ёнида бўлган дамларни эслаб оху нидо чекади. Шоҳ Абдул Латиф қизнинг бу ҳолатини гуё унинг ортидан кузатиб юргандек аниқ ва жонли тарзда тасвирлайди. Қиз Пунхуннинг карвони келган пайтини эслаб шундай дейди: «Кехан айо қафила» яъни «Кеч шаҳридан келди бир карвон» ва карвоннинг қанчалар шукуҳли эканлигини, шаҳзоданинг ҳамроҳлари қанчалар келишган ва хушбичим бўлганлигини ёдга олади. Қир юувчи қизни улар мафтун этишганди. Албатта, у Пунхуннинг шаҳзода эканлигини билар, ўзининг энг паст табақага мансублигини ёддан чиқармасди.

*«Ёрим менинг мушку анбар таратар
Мендан анқир кир совуннинг бўйлари».*

Ундан таралаётган хушбуй ҳидлар бозорларни тўлдириб юборади. Чинакам Хожа сифатида у албатта юраклар ва жонларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантириб юборадиган хушбуй атирлар таратади.

Қиз унинг ҳидларини соғинади (ҳидлар бу ерда хотира ташувчидир) ва ўзининг ночор ҳолатини тасвирловчи янги-янги ташбеҳлар топади. Қизнинг сочи балочликлар қўлида эмасми? Яъни қиз уларга бутунлай муте бўлиб қолган. Ва қиз тўпроқ чўллардан ўтиб бораркан, Маҳбубининг оёқлари теккан тупрокни кўзларига суртади. Пунхун уни жуда қаттиқ севганини ва унинг ёнида

бўлиш учун кир ювувчиликка ҳам рози бўлганини Засси жуда яхши билади. Аммо йигитнинг оиласи бу никоҳга тиш-тирноғи билан қаршилик қилади. Шу сабабдан қиз афғон чекади:

*Кошки Кечда ҳаи ким билмасайди
Энг паст табақага мансублигимни.
Кошки Пунҳун уялмаса эди
Эслаб қардошларим ким эканлигин.*

Аммо қиз тўшакда оёқларини чўзиб, ухлаб қолгани учун жазога гирифтор бўлади. Такомилга интилган жон қизга тўхтовсиз равишда таъналар қилади, ухлаб қолганини юзига солиб, дашном беради, зеро «киллат алманам», яъни кам ухлаш сўфийлик йўлига ўтишнинг асосий шартидир. Шу сабабдан шоир ҳам огоҳлантирувчи сифатида қизни койиб гапиради:

*«У кетганда ухлар эдинг,
Бу ҳол жуда ёмондир».*

Басра ва Шомдаги илк сўфий аёллар ҳам камрок ухлашни маслаҳат беришган. «Тўйиб-тўйиб ухланадиган жой кабрдир».

Зассининг ҳақиқий гуноҳи унинг безътиборлигидадир. Шу сабабдан у жазоланади. Зеро, кимда ким узлуксиз равишда Аллоҳни ёд этиш ўрнига «безътиборлик, нафлат уйқусига» берилса, токи ўз нафсини ўлдириб, пушаймон бўлиб, алал оқибатда «нафси лаввомага» яъни «ўз-ўзини айблагувчи жон»га айланмагунча Аллоҳни ёддан чиқаргани учун жуда кўп нарсалардан махрум бўлади. Шу сабабдан шоир Зассини олға босишга ва Бҳамбҳорни, яъни «дунё»ни унутишга руҳлантиради. Ниҳоят қиз шундай нидо қилади: «Бҳамбҳорга ўт қўймоқчиман». Зеро, Маҳбубни ахтаришга ўзини бахшида этиш учун уни ердаги ҳаёт билан боғлаб турган барча нарсалар йўқотилиши лозим. Зассининг саёҳатини ташқарида акс этиб турган ички, руҳий саёҳат деб ҳам аташ мумкин. Шу сабабдан шоирнинг турли йўллар билан таъкидлашича, киши Маҳбубни мамлакатларни кезиш, сахро ва чўлларда саргардон бўлиш орқали эмас, балки бир жойда жимгина ўтириб,

«Ўзини ўзи ёкиш»; яъни дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат ила машғул бўлиб, мусаффолашиш орқали топиши мумкин. Ички саёҳат мавзуси кўпгина сўфийлар томонидан қуйланган. Мавлоно Румий ўзининг катта «Саёҳатнома»си сўнгида шундай дейди:

*Саёҳат қилишга етмаса қурбинг
Танла ўз ичинга сафар йўлини.
Бундай сафар этар тўпроқ заррасин
Олтин ёмбиларга тенг ва бебаҳо.*

Шундай қилиб, мавлоно Румий форс оламида ўздан илгари ўтган шоирларнинг фикрларини ўзлаштириб, ривожлантирган.

Ундан ярим аср илгари мавлоно Фаридуддин Аттор ўттизта қушнинг қушлар шохи Симурр хузурига қилган саёҳатини тасвирлаганди. Унда айгилишича қушлар кўп қийинчиликлар билан етти водийдан ўтишгач, саёҳатлари сўнгида ўзларининг Илоҳий қуш билан ўхшаш эканлигини англаб етадилар. Шоир ўзининг «Мусибатнома» асарида таъкидлашича, жоннинг қирқ кунлик чилла давридаги ички саёҳати Илоҳий Маҳбубни ўзининг қалб денгизида топиши билан яқунланади. Мавлоно Фаридуддин Аттордан қарийб бир аср кейин мисрлик сўфий Ибн Отауллох чинакам изловчи кезиб чиқадиган жой қалб кенгликлари эканлигини шундай тасвирлайди: «Қалбнинг кенг далалари бўлмаганда эди, сайёҳнинг чинакам сайёҳати ҳам бўлмас эди, зеро У билан сенинг орангда саёҳатингни бартараф эта оладиган биронта олис масофа йўқдир. Ва У билан сенинг орангда келишингни йўққа чиқарадиган биронта ажралиш йўқдир». Засси саҳроларда талмовсираб, адашиб юраркан, муҳаббат қонунларига зид хатти-ҳаракат қилиб қўйганини англаб етади. У Маҳбуб ёнида тунни бедор ўтказиш ўрнига, ухлаб қолган. Бундан ташқари, меҳмонлар тонг пайти сездирмай кетиб қолмасликлари учун туяларни боғлаб қўймаган.

«Агар туяларнинг оёқларини сочларинг ила чирмаб ташлаганингда эди, улар тонг пайти сездирмасдан кетиб қололмас ва сен дарду ғам чекиб юрмаган бўлардинг». Саҳро оташдек қизиган, Засси эса икки ўт ўртасида

тўлғонади. Бир кун иссиғи бўлса иккинчиси айрилиқ оташидир. У худди жазирама кун иссиғида тўрт олов ўртасида ўтириб ўзининг сўфиёна машқларини бажараётган жуга аёлга ўхшайди. «Сур Дези» бўлимида Шох Абдул Латиф шу ҳолатга мос келадиган иккита арабча мақол ишлатади: «Саёҳат дўзахнинг бир сиқим оловидир» ва «Муҳаббат Худо ёққан оловдир».

Шу вазиятда Засси ўзининг Бҳамбҳордаги ил йигириш жойида ўтириб, ишини тугата олмаганини, чунки кўзларидан томган қонли ёшлар кийимлари ва чархнинг филдирагини шалаббо этганини эслаб кетади.

Шу сабабдан у кийимлари ва чархни улоқтириб ташлаб, йўлга, мавлоно Румий айтганидек, Маҳбубни ахтариш учун Аллохнинг серхатар йўлига отланган. Аммо у қуёшнинг ботиб бораётганини ва унинг қуёш ботгунча Пунхунни қувиб етиш умиди пучга чиқаётганини кўриб дахшатга тушади.

*Дарахтлар ортига яширинди қуёш,
Шафақ ҳам қон каби қизарди аста
Оҳ, у мени айлади ҳалок
Она, босиб келмоқда зулмат.
Дарахтлар ортига ботмоқда қуёш
Уфқда йўқолар гира-шираси
Ёримни ўғирлаб кетган одамлар
Ўтиб кетди тоғ даралардан
Дарахтлар ортига яширинди қуёш
Йўқолмоқда қирмизи шафақ
Оҳ, ўламан, она, бебардош,
Зулмат санчар жонимга тичоқ.*

Қиз саҳрода ёлғиз ўзи кетиб боради. Дугоналари, ҳамсухбатлари ҳеч қачон бундай сафарга чиқишга журъат қилолмасликларини у яхши билади.

*«Дугоналар мен билан бирга
Чўлу саҳро кезмайди асло.
Сув олисда, йўлнинг чеки йўқ,
Атроф фақат саҳро, тош, тўнроқ.
Ўлдирсада ташналик аммо
Қарғамайди Маҳбубни асло.»*

Йўқ, кишлòқдаги дугоналари уни тушунинмайди, фақат ёмонлашади, холòс. Шунчалар гўзал, барчанинг оғзига тушган Засси йўқолган Маҳбубини ахтариб, саҳролар ва тоғлар ошиш учун барча нарсадан воз кечиш мумкинлигини улар қандай англаб етсинлар?

Чунки дугоналарнинг қалбини боқий муҳаббат шуъласи нурафшон этмаган, шунинг учун улар бегараз муҳаббатнинг нималигини билмайдилар.

*Агар улар кўрсалар эди,
Дўстни менинг кўзларим билан,
«Тур! Изла» деб қичқирардилар,
Тоғу тошга уриб ўзларин.
Улар Дўстни кўрганлари йўқ
Билмагани айблаш не ҳожат,
Акс ҳолда мен каби кўзёш.
Тўқардилар бармогин тишлаб.*

Сўфиёна халқ шеъриятида бу мавзу жуда кўп учрайди, зеро «гўзалликни ўз кўзи билан кўрганларгина» ошиқ жоннинг ҳолатини англаб етади.

«Буж Ниронжон»да шундай мисралар бор:

*«Хожасиз бу аёл тушқунликдадир.
«Маҳбуб», дея кўз ёш тўқар кун бўйи
На ота на она тушунар уни
Фақат ошиқ билар ошиқ ҳолини».*

Зассини шу маънода Мажнунга қиёс қилиш мумкин. Фарқ шундаки, Мажнун йигит, Засси эса қиз. Уларнинг аҳволи руҳияси ҳам бир хил. Мажнун, гарчи унинг севгилиси бошқа қизлардан гўзалликда айтарли ортиқ бўлмасада «Лайли, Лайли», деб чўлу саҳроларда макон куради. «Лайлининг жамолини Мажнуннинг кўзалри ила кўрмоқ керак!» Пунхунга бўлган муҳаббат Зассининг ҳаётига мазмун бахш этган. У шундай куйлайди:

*«Пунхунни ахтариб юрт кезиш
Мен учун энг олиймақом бахт».*

Бу сафар чоғида киши ўзига эътибор қилмайди, дунёвий нарсалар фақат юк, тўсиқ бўлиши мумкин. Бар-

ча заминий юклардан халос бўлган кишигина бу хатарли сўқмоқдан омон ўтиши мумкин. Кечга етиб бориш учун киши «яланғоч» бўлиши лозим. Кимда ким қундалик турмуш ташвишлари билан банд бўлиб, қишлоғида қолса, Дўстнинг жамолидан баҳраманд бўлолмайди, зеро Куръони каримда айтилганидек «Унингдек ҳеч бир зот йўқдир» (42-сура 2-оят). Ва агарда юзминглаб дўстларинг бўлганда ҳам, уларнинг бирортаси Пунхунга тенг бўлолмайди. Зеро, Маҳбуб жамолининг тенги йўқ, У худди «ернинг яшил кийимидек» ва:

*«Рангдор ва турли-туман
Эрур Маҳбуб атласдек.
У қалбингни ром этган,
Бўлмас Уни унутиб».*

Шоҳ Абдул Латиф ислом сўфизмидаги тез-тез учрайдиган иборани ишлатиб, «ёмон ишларга ундагувчи нафс»нинг томоғига «ла», яъни «йўқ»нинг ханжарини тираш керак дейди.

«Ла» Калимаи тоййиба (ла илаҳа иллоллох)нинг, яъни «Аллоҳдан бўлак Худо йўқдир» калимасининг биринчи сўзи бўлиб, арабча ёзувда бироз эгри ханжарга ўхшайди. Шу сабабдан у одамларни огоҳлантириш учун хизмат қилади, яъни Худодан бошқа нарсаларнинг мавжуд бўлиб туюлишини, одамларни Худодан чалғитадиган барча нарсаларнинг йўқотилишини, қурбон қилинишини амалга оширишда ишлатилади, токим изловчининг кўз ўнгида фақат У, тенги, ўхшаши бўлмаган Ягона Биру Бор турсин. Засси муҳаббатдан руҳланиб, шундай фикр-хаёлларга фарқ бўлган ҳолда тоғлар ошади:

*«Куйдирсада куннинг оташи,
Олга интил, фақат олға бос!
Зеро эски муҳаббат сени
Балочларга қўймишдир боғлаб.
Умринг бўйи ловуллаб ёнгин,
Ёнмоқликдан йўқ ўзга чора.
Иссиқ-совуқ демай олға бос,
Дам олишга вақтинг йўқ сира.»*

*Иссиқ-совуқ дема, шошилгин,
Дам олишга ҳаққинг йўқ сира.
Токи зулмат тушиб қолмасин,
Ёр изларин кўзингдан тўсиб».*

Ҳа, Пабб тоғининг ғазабнок тошлари Зассининг се-
пига ўхшайди. Қиз ўзининг сепи сифатида фақат шу
тошларнигина келтириши мумкин. Ва баъзан Засси
умидсизликка тушади, чунки чинакам эртадан умидвор
бўлмайди. Чинакам сўфий «Ибн ал-вақт»дир, яъни
«шу дақиқа фарзандидир». Аллоҳ бунёд этган чексиз
илохий Вақтнинг боқий ҳозирдаги кўз очиб юмгунча
бўлган дақиқа фарзандидир. Мавлоно Румийнинг
«Маснавий»лари бошида шундай дейилган: «Эртага»
дейиш бу сўқмоқнинг шарт-шароитларидан эмас, яъни
бу сўқмоққа ўтган зот «эртага» дейишга ҳақлимас. Зас-
си чекаётган нолаларни тасвирлаш орқали, яъни қиз
Маҳбубни соғинганлиги учун най каби нола чекмоқда
дея Шох Абдул Латиф ўқувчиларга яна бир бор Ру-
мийни эслатади. Румий ўз «Маснавий»ларини «Най
ноласи» билан бошлаган эди:

*«Тинглагил, най не ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардан шикоятлар қилур.
Мен қамиш эрдим кесиб келтирдилар
Санчилур, деб таънага ўлдирдилар».*

Засси ҳам Маҳбубидан айрилмаган, у билан бирга
бўлган дамларни эслаб, най каби нола қилади. Баъзан у
тоғларнинг шунчалар метин эканлигини, унинг тошлари
оёқларини тирнаб, қонатиб юбораётганини айтиб, тоғ-
ларни қойийди. Кейин эса тоғлар унга яна азиз туюлади,
зеро уларга Маҳбубнинг оёқлари теккан, тошларда сев-
гилисининг излари қолган. Қиз шу пайтгача мовий илон-
лар вишиллаб, судралиб, қизнинг жонига қасд қилмоқчи
бўлаётган, сувдан дом-дарак бўлмаган чакалакзорларни
кўрмаган эди. Хатто қушлар ҳам бу ерда ҳадик-ваҳимага
тушиб қолади, чунки у ердаги «ҳар бир харсанг тош куч
ва улувворликда фил сингаридир». Шоир ёрени ахтариб
кетаётган қизга Қуръони каримнинг «Чиройли сабр

қилмоқ керақдир», деган ояти билан далда беради (12-сура, 18-оят, 83-оят). Аммо баъзан умидсизлик унинг бағрини тирнайди, чунки чекаётган изтиробларининг сўнги кўринмайди. Кошки «Лавҳул маҳфузда» Маҳбубдан айро тушишимнинг тафсилотлари белгилаб кўйилмаган бўлсайди, деб орзу қилади:

*«Кошки сезган, ҳис этган бўлсам,
Ҳижрон мени ўтга солишин.
Кошки «Азал китоби»даги
Ёзувлардан хабарим бўлса.
Бу сўқмоқнинг изтиробларин
Ҳис этмаган бўлардим албат.*

Аммо қиз бу ғамлардан халос бўлиш йўлини, нажот йўлини билмайди. Тақдир китобида қанча соат, қанча дақиқа ёзилган бўлса, шунча соат, шунча дақиқа ўтиши лозим. «Ва агар кимгаки излаш, ахтариш тақдир этилган бўлса, у бирон лаҳза тин олмасдан шу сермашаққат излаш сўқмоғидан олға интилаверади:

*Засси ўтган оғир йўлларга
Қаҳрамонлар беролмас бардош.
Яйдоқ чўлдек текис туюлур
Ошиқ қизга баланд тоғу тош».*

Тўғри, буларнинг барчаси ҳақиқат, аммо шунга қарамасдан шубҳаларга тушган жон Маҳбубни чорлайди, уни яна бир бор кўришга, ҳаётбахш нафасини туйишга умид борлайди, чунки у калавасининг учини йўқотиб қўйган, ночор аҳволга тушиб қолган. Кеч шаҳридаги итларнинг хурган товушлари (акиллашлари) қулоғига чалингандай бўлади, аммо Кечда итлар суяк ғажиб ётишганда, «Илоҳий Маҳбубнинг ҳақиқий ахтарувчиси», чинакам ёш қаҳрамон «ўз жигарини кабоб қилиб, тановвул қилади», яъни тасвирлаб бўлмас даражада изтироб чекади. Ҳа, Маҳбубни бир бор кўриш учун Засси ўз вужудидан этини юлиб олиб ёввойи ҳайвонларга ташлашга ёки қарға-қузғунларга ем бўлишга ҳам тайёр.

*Кошки, Кечнинг қарға-қузғуни
Этларимни чўқиб есалар.*

Қарға элчи, хабарчи қушдир. Шу сабабдан Засси шундай куйлайди:

*«Қаре канг корнишун», яъни
Қарға, Унга саломим еткиз
Йиқил Маҳбуб оёқларига.
Хабаримни Севгилимга тез
Элта қолгин, қўйма йўқотиб».*

Засси Кеч шахридаги қарғага ҳатто ўз юрагини ҳам емиш қилиб беришга тайёр; ҳа, қуш қизнинг бутун вужудини чўқилаб, ейиши мумкин, аммо кўзларини эмас, чунки «улар Маҳбубни кўришган ва шу сабабдан муқаддаслашган». Йўк, йўк, бу ҳали етарли эмас, қиз бу билан қаноатланмайди. Ўзини тўлиқ бахшида этиш учун Засси ҳатто кўзларини ҳам ўйиб олиб, қарға олдига дон сифатида ташлаши мумкин, чунки Маҳбубдан ўзга нарсаларни кўрадиган кўзларнинг унга кераги йўк. Албатта, Маҳбубни қалб кўзлари билан кўриб турган кишига ташқи, зоҳирий кўзлар керак бўлмайди. (Бу ерда «ўз кўзларидан ҳам рашк қиларди», деган форсча-туркча иборага ишора қилинмоқда). Зеро, зоҳирий кўзлар қалбни Маҳбубдан тўсувчи, қандайдир бегона пардадир. Ошиққа уларнинг кераги йўк, зеро илк даврлардаги сўфий аёллар, яъни «йиғлатадиган йиғловчилар» «кўришдан кўра, кўр бўлиб қолгунча йиғлаш яхшироқдир», деб таълим беришган. Зоҳирий кўздан халос бўлинганда ички кўз, қалб кўзи Маҳбуб жамолини яхшироқ кўради. Бу фикр айниқса Аҳмад Ғаззолий асарларида жуда тиниқ баён этилган. Ошиқ жоннинг аянчли аҳволини бутун изтироблари ила тасвирлаш шоирга етарли эмас-дек туюлади.

У Зассининг қузғунларга ем бўлиш учун дарахтларга чирмашиб чиққанини тасвирлайди. Бунда қиз ўзини гўё дорга тирмашиб чиқаётгандек ҳис этади. Шох Абдул Латиф шаҳид кетган сўфий Мансур Ҳалложни назарда тутган ҳолда «дор келиннинг тўшагидир» дейди, чунки Ҳаллож ўз ўлиmidан кейингина Бокий Маҳбуб билан

бирлашган. Шу сабадан сўфийлар уни Илохий Муҳаббат йўлидаги шаҳид сифатида тилдан қўйишмайди. Засси ҳам ишқ йўлида шаҳид бўлади. Ривоятларга кўра Халложнинг дўсти тушида Аллоҳ таолодан «Сизни севгувчи Халложни ўлдиришларига нега йўл қўйдингиз?» деб сўраган эмиш. Шунда Аллоҳдан жавоб келибди: «Уни Менинг севгим ўлдирган бўлса, ул зот учун Мен (яъни Менинг Жамолим) хунҳаққидир». Шоҳ Абдул Латиф худди мана шу сўзларни Зассига нисбатан ҳам қўллайди, қизни ишқ йўлида шаҳид бўлган «Аллоҳнинг эркаклари» билан бир қаторга қўяди. Засси бутунлай кучсизланиб, мадордан кетиб боради. Унинг дардига ягона дори Маҳбуб висолдир. Қиз «қурбани»га, яъни қурбонликка аталган нарсага айлангани учун йигит уни худди бир эчкидек қурбон қилади, аммо қиз «қарибони», яъни «Яқин тургувчи» бўлишдан умид узмайди, чунки қиз руҳий йўлбошчининг (кўпинча у Илохий Маҳбуб тимсоли деб қабул қилинади) изловчини аввалига «қайнатиши ва қовуришини», хом жон пишиб етилгандан сўнг унга марҳамат кўрсатишини яхши билади. Бу ерда ҳам Румийнинг таъсири сезилиб турибди. Чунки «қайнатиш» Румий асарларидаги марказий мавзудир. Румий уни Лев Штраус «қайнатиш ва қайнаган нарсанинг ўртасидаги фарқни» изоҳлаб берганидан анча аввал тасвирлаб кетган. Муҳаббат оташи изловчини турли оғриқлар, дарди ғамлар ёрдамида етилтиради.

*Ҳижрон ўти хомни пишитар,
Манманликдан мосуво этар.*

Румийнинг Маҳбуб хузурида «мен» деган ошиқ тўғрисидаги ривоятда шундай дейилган; нўхат тўғрисидаги ривоятда ҳам мавлоно Румий қайнатиш, пишириш мотивини ишлатади. Бу ривоят ҳам жуда машҳурдир. Нўхат қайнатилгач едиримли бўлади ва одамлар овқатининг бир қисмига айланади. Аммо у қайнатилаётганда гўё оғриқдан, куйишдан қутулмоқ мақсадида қозондаги сувдан отилиб чиқиб кетмоқчи бўлади. Инсон ҳам муҳаббатнинг ширин бир бўлаги бўлиши лозим. Шу сабадан Засси Маҳбубга етишишга тайёр бўлгунча узок давом этадиган оғриқлар ила қайнатилиши лозим.

Дард-аламлар, изтироблар чекиб, барча заминий боғ-ликликлардан «халос» бўлиши керак. Шох Абдул Латиф изловчининг дардларига яна бошқа бир тасвирни тимсол қилади: «У аввал уни рангсизлантирадиган моддага салади, сўнгра ранг беради». Яъни Илохий Маҳбуб севгувчини (ошиқни) ранг баранг дунёга бўлган турли алоқаларидан тозалайди. Бундай тозалаш албатта аччиқ, рангсизлантирувчи моддалар ёрдамида амалга оширилади. Шундан сўнг киши «сибғат Аллоҳга» (2-сура, 138-оят) яъни Аллоҳнинг рангларига ботирилади. Шоирлар ва сўфийлар уни Илохий Бирликнинг тўлиқ Бирранглиги деб атайдилар.

«Аллоҳ — Хожа ва Бўёкчи, Барча ранглар уникидир».

«Рисола»да Маҳбуб кир юувчи, деб тасвирланган жой ҳам бор (бу ҳолатда у Аллоҳнинг вакили сифатида фаолият кўрсатаётган руҳий раҳнамодир). У кирларни тозалаш учун жуда қаттиқ эзгилаб, ишқалайди. Ювилган кирларни зарб билан харсанг тошга уриб, бамисоли тошни майда, майда қилмоқчи бўлаётган ҳинд «дхоби»ларини, яъни кир юувчиларини бир бор кўрган киши бу ўхшатишнинг қанчалар топиб айтилганига амин бўлади. Маҳбуб унга раво кўраётган барча азоб-уқубатлар уни мусаффолашга, тозалашга хизмат қилишини яхши англаган ошиқ бу азобларни бахт деб қабул қилади. Шу сабабдан Засси ҳам умрбод юрт кезиб, ёрини ахтаришдан бошқа нарсани хоҳламайди. Зеро, ошиқ маъшукни ахтараркан маъшук унинг қалбида бўлади. Маъшукни топгач, ошиқ уни зохирий кўзлари ила кўради, бу эса севгувчи жон таъкидлаганидек қалб кўзи билан кўришга тўсиқ, парда бўлади. Шу сабабдан Засси шундай куйлайди:

*Талаб қилган қабул қилинур,
Ва Маҳбубга тикилар тўйиб.
Излаган зот етишар албат,
Фаройибот қасрига бир кун.
Эй изловчи, олга бос доим
Бу заминий излаш эмасдир.
Дўст аслида йироқда эмас,
Уни қалбдан изласанг басдир.*

Изламоқни истаيمان танҳо,
 Майли Дўстга етишолмайин.
 Топсам қалбнинг интизорлиги,
 Ниҳояга етиши тайин.
 Мен излашни истаيمان яккаш,
 Ёшликдаги дугонажонлар:
 Юкларини кўтариб дилкаш
 Олисларга кетмиш у жонлар.
 Ахтараман — кошки топмасам,
 Йироқдасан Маҳбубим жуда.
 Кошки юрак билмаса тиним.
 Кошки вужуд топмаса далда.
 Ахтараман — кошки топмасам,
 Севгувечининг тингла фикрини.
 Бу севгига, Маҳбубим менинг,
 Жо этилган умрим инкори.
 Охиратда жон униб қайта,
 Бирлашмоқчун турай ўрнимдан.

Кўриниб турибдики, излаш асосий мақсаддир. Одамларга хос бўлган чексиз соғиниш, интизорлик ўлим келганда хотима топади. Аммо сўфийларнинг фикрича Илоҳий Маҳбуб топилганда Унинг поёнсиз ўлчаб бўлмас бағрига тасвирлаб бўлмайдиган янги саёҳат бошланади. Шоҳ Абдул Латиф ўз қахрамонига сўфийларнинг «Ўлмасларингдан илгари ўлинглар!» деган қадимий шиорини ўргатади, чунки қиз «ўлмасидан илгари ўлганлар ўлганларида ҳам ўлмасликларини» англаб етиши лозим. Кимда ким Маҳбубни ахтариш йўлида ҳар куни ўзини қурбон қилса, улкан жиҳодда ўзининг паст нафсларидан волиб келса, заминий ҳавасларидан воз кечиб, Бҳамбҳорни тарк этса боқий ҳаётда ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади. Зассининг йўллари ниҳоясиз туюлади. Баъзан у бутунлай ҳолдан кетади, шунда бутун табиат унинг дардларига шерик бўлади — қушлар изтиробдан қаттиқ-қаттиқ сайрай бошлайдилар, ҳатто ёввойи ҳайвонлар ҳам ҳам чекиб ҳалок бўладилар, чунки улар жасур ошиқ қиз чекаётган дардугамни ҳис этиб турадилар. Ҳатто саҳро ҳам кўзёш тўкади. Бундай ғамга инсон қандай бардош берсин? Аммо агар Пунхун ҳам уни соғинмаганида эди, Засси

бу кийноқларга бардош беролмаган бўлурди, ахтариш жараёнида ўзини бахтиёр ҳис этмаган бўлурди. Мавлоно Румийнинг «Маснавий»ларидан олинган ва қарийб сўзма-сўз таржима қилинган мисралар орқали Шоҳ Абдул Латиф Худо билан инсон ўртасидаги севгининг чуқур сир-асрорига ишора қилади:

*«Сувга ташна бўлса кимда ким
Сув ҳам унга ташнадир доим».*

Агар Аллоҳ инсонни севаганида ва унинг қалбига муҳаббат чўрларини жо этмаганида эди, инсон ҳам муҳаббат, ишқ сўқмоғини танламаган бўлурди — сўфийлар Қуръони каримдаги 5-сура 59-оятда айтилган: «У уларни севади ва улар Уни севадилар», деган сўзларни шундай тафсир қиладилар. Илоҳий Маҳбубнинг илк муҳаббати бўлмаганда бирорта жон севишга қодир бўлмасди. Илоҳий Маҳбубни деб тоғу тошларга, саҳроларга бош олиб кетишнинг ҳожати йўқ. Инсон вужудининг ўзи улкан чакалакзор жунглидир. «Рисола»нинг Зассига бағишланган муҳим бўлими бўлмиш «Засси Абри»нинг ниҳоясида Шоҳ Абдул Латиф яна бир бор ички саёҳат мавзусига мурожаат қилади. Шоир изловчи қизга «ўзлик» пардасини очиб ташла, яъни ўзликдан кеч, деб буюради, зеро у шундагина Маҳбуб қалбига йўл топади, чунки ошиқ ва маъшук аслида ягона Бирликдир. «Кимда ким ўзини англаса Пунхун бўлади», дейди шоир. Бунда у «Кимда ким ўзини таниса Аллоҳни танийди», деган арабча мақолдан илҳомланган кўринади, аммо мақолни бироз ўзгартириб, «ўзининг севимли Хожасига айланади», қабилида беради. Ошиқ бутунлай ҳолдан тойиб, кучсиз ва ночор ҳолда, жазирама қуёш ва гармсел шамолларнинг алангаларида куйиб, ниҳоят Маҳбубга етдим деганда ўлим фариштаси худди Маҳбубнинг элчиси сифатида пайдо бўлади ва қиз «йўлда жон таслим этиш энг улкан бахт» эканлигини англаб етади. Илк сўфийлар «ўлим жуда гўзалдир, чунки у ошиқни Маҳбуб қошига эллади», деб қайта-қайта такрорлашмаганми, ахир. Румий ҳам «вужудим қабрга қўйилаётганда оху нола чекманлар», деб маслаҳат берган.

*«Ахир парда ортида мени
Кутиб турар ширин учрашув».*

Ўлим кунини тақводорлар «интизор жон ниҳоят Маҳбуб билан бирга бўладиган кун», яъни «урс» (тўй) деб тасвирлайдилар. «Гўзалим, сен вафот этганингдан сўнг албатта Пунхун қошига борасан», деб қизга далда беради Шоҳ Абдул Латиф. Шоир «Сур Маъдури»нинг хотимасида тасвирлаган ҳолат Зассига бағишланган асарнинг энг тўлқинлантирувчи саҳнаси бўлса керак. Изловчи ўлимнинг яқинлигини ҳис этади ва минглаб кунлардан бери Маҳбубдан айро тушганини, ҳижронда юрганини англайди. Қизнинг ўзи бутунлай муҳаббатга айланиб яна бир бор севгиси, дардларини тараннум этади. У энди сўфий ахтарувчи кўзлаган мақсадга эришди, ўзи соф севгига айланди. Бундай муҳаббатда ошиқ ва маъшук ўртасида ҳижрон, айрилиқ бўлмайди, улар янги-ча, мангу Бирликка айланадилар. Одамийлик тўлиқ равишда илоҳийлик либосига ўралади, зеро муҳаббат Худонинг ички жиҳатидир. Улкан сўфий алломалар Аҳмад Ғаззолий ва Айнул Қудрат Ҳамадоний, Рузбехон Боқли ва ўрта асрларнинг ишқдан сўзлаган барча сўфийлари сермаъно сўзлар ила таъкидлаб ўтганларидек синдлик шоир ҳам оддий, лўнда сўзлар билан шундай дейди: Ошиқ жон ўз саргузаштлари, юрт кезишлари ниҳоясида муҳаббатга айланади:

*Чўлдан келар бир товуш
Гўё какку қуш сайрар
Дардли қўшиқ, изтироб
Муҳаббатнинг нидоси
Чўлдан келар бир овоз,
Тўтиқуш афсонаси
Зорликнинг шикоят
Муҳаббатнинг нидоси.
Чўлдан келар бир овоз
Сайрарми ёввойи гоз?
Сув тубидан қичқириқ
Муҳаббатнинг нидоси
Чўлдан келар бир овоз
Ғижжак қуёи сингари.*

*Бу муҳаббат қўшиғи
Эшитганлар ўйлашар
Бу бир аёл қўшиғи.*

СОНИ ВА МЕҲАНВАЛ

«Ёр изидан кетиб, юрт кезишларда ҳалок бўлган» Засси тўғрисидаги ривоят сингари «фарқ бўлиб вафот этган» Сони ҳақидаги қисса ҳам Панжоб ва Ҳинд воҳаси умумий адабий меросининг бир қисми ҳисобланади. Аввалбошда Чиноб дарёси бўйларида яшайдиган аҳоли ўртасида тилдан тилга кўчиб юрган бу ривоятни Шох Абдул Латиф бадий қайта ишлаб, Синд воҳасининг юк-сак савиядаги бадий асари даражасига келтирган.

Асарда айтилишича, саёҳатдан қайтаётган обрў-эътиборли ва бой Меҳанвал (Меҳар) бир қишлоқда тўхтаб ўтади. Бу қишлоқда турли сопол идишлар ясайдиган кулол усталар яшардилар. Меҳанвал бир кўзагар устанинг сохибжамол қизига ошиқ бўлиб қолади ва улар ясаган барча идишларни сотиб олади. Қизнинг исми Сони эди. Меҳанвал шу қишлоқда қолиш, Сонига яқин бўлиш мақсадида қишлоқ молбоқари бўлиб ишга ёлланади. Бу орада қизни у ёқтирмаган бир кишига турмушга бериб юборадилар, аммо қиз ҳам Меҳанвалга кўнгили қўйиб қолгани учун ҳар куни кечаси дарёдан сузиб ўтиб, Меҳанвал молларни боқиб юрган ўтлоққа боради. Тун бўйи улар висол шарбатидан баҳраманд бўладилар. Тонгга яқин қиз яна уйига, ўзи ёқтирмасида, аммо расман эри бўлган киши тўшагига қайтади. Дарёни сузиб ўтишда қиз катта бир сопол кўзани, ичига ҳаво тўлғизилган, қутқариш баллони сифатида ишлатади. Эркакининг опаси, яъни Сонининг қайинопаси келинининг юриш-туришидан шубҳаланиб, бир куни сопол кўзани оддий лойдан ясалган, ҳали ўтда куйдирилмаган кўзага алмаштириб қўяди. Қоронғуда буни пайқаманган Сони кўзани кучоқлаб сувга тушади, аммо бир неча дақиқадан кейин лой кўза сувда эриб, Сони дарёга чўкиб кетади. Бу ривоятнинг асосий қаҳрамони, бошқа асарлардан фарқли ўлароқ ошиқ аёлдир. Ривоятда кўпикланиб, қутқариб оқётган, сувга тушган кишининг бор-будини ши-

либ оладиган ёввойи дарёнинг бўлиши Шарқ шеърятининг қадимий анъаналаридан биридир, аммо ёз пайтлари Ҳимолай ва Қорақурум тоғларидаги қорлар эриб, ёзги селлар мавсумида Панжоб ва Хинд водийси бўйлаб, йўлда учраган нарсани кўпориб, бузиб, даҳшатли шовшув билан мамлакат ўртасидан оқиб ўтаётган дарёни кўз олдингизга келтира олсангиз, мавзунинг қанчалар долзарблигини англаб етасиз.

Шу сабабданмикин, Шоҳ Абдул Латиф ўз асарини шовуллаб, пўртаналар отиб, лойқаланиб оқаятган дарёни тасвирлашдан бошлайди. Дарё ҳамма нарсани ютиб юбориши мумкин, аммо ошиқ жоннинг истаги мутлақ Бирлик қаърига фарқ бўлишдир: сувга фарқ бўлиш албатта, ўта нохуш иш, аммо бу йўл гарчи ўлим орқали ўтса ҳам, аммо Биру Бор томонга, яъни янги ҳаётга элтадиган ягона йўлдир.

*Тошиб, лойқаланиб, қутурган дарё,
Муҳаббат қошида хас каби нимжон.
Биру Бор васлини туш кўрар гўё,
Тубсиз сув қаърига ўзин отган жон.*

Сони кўпинча «киши ишқ оташига бардош бериши мумкинмикин?» деган хаёлларга боради. Қизиқ, агар дугоналари Меҳарни бир бор кўрсалар, улар ҳам сопол кўзаларини кучоқлаб, ўзларини сувга отармиқанлар? Ёдингизда бўлса, Засси ҳам ўз дугоналари тўғрисида худди шундай хаёлларга борганди. Шоир Сонига 13-асрлардан бери хинд сўфийлари орасида истеъмолда бўлиб келаётган ушбу ҳикматни айтиб, тасалли беради: «Парвардигорни ахтарган Зот эркакдир». Шундай қилиб, Сони ҳам ўзининг табиий жинсидан қатъи назар, чинакам «эркакка» айланади. Дарё пўртаналарида жон бироз талвасага, умидсизликка тушиши мумкин, аммо Шоҳ Абдул Латиф Сонига Қуръони каримнинг бир оятини айтиб далда беради: «Аллоҳнинг раҳмат-марҳаматидан ноумид бўлманглар!» (39-сура, 53-оят). Кўзанинг сувда эриб кетишида чуқур маъно бор: бу ҳол барча ўткинчи, дунёвий ришталарнинг узилишини англатади. Бу Ислом сўфизмига хос бир ташбеҳдир, аммо 16–19 асрлар орасидаги хинд-форс ва урду шеърятда

«шикаст», яъни синмоқ, лат емоқ сўзи ишлатилган минглаб мисолларни топиш мумкин. Мирзо Ғолиб ҳам (1797 – 1869) бу сўзни ишлатган: «Ўзим синганимда чиққан жарангмен». Зеро, синмоқ янги бошланишнинг ибтидоси, дастлабки шарт-шароитидир. Мавлоно Румийнинг шеърларидан бирида инсон кучсиз, ночор бир қайик, деб тасвирланган. Эҳтимол, шу ташбеҳ Шох Абдул Латифни илҳомлантирган бўлса ажабмас. Аллоҳ таоло инсонларга илк бор мурожаат қилганда айтилган «аласт»нинг тўлқинларида бу қайик парчаланиб кетади. Аввалбошда Яратувчи инсонларга шундай мурожаат қилганди: «аласту би раббикум», яъни «Мен сизларнинг Парвардигорингиз эмасманми?» (7-сура, 172-оят). Инсон ўзининг Худога, Хожасига ва Севиклисига аввалбошдаги боғлиқлигини эслар экан, Бағдодлик сўфий Жунаид (вафоти 910) айтганидек, сурурли бир дақиқа давомида бу дунёдан Мосуво бўлиб, «қаерда бўлган, бўлишидан аввал қандай бўлган»лик ҳолатига тушади. Шу сабабдан Сонининг кўзаси шикаст топиши, яъни уни илоҳий маҳбубдан ажратиб турган ердаги ришталар узилиши лозим эди:

*Ўзингни ўзгинанг келтирма зинҳор,
Ташқи воситага йўқ зарра ҳожат.
Маҳбубим, васлингга эдим интизор,
Қошимга келтирсин сени муҳаббат.*

Достоннинг умумий маъносини ўзида тажассум этган биринчи бўлим шундай таскин-тасалли билан якунланади, яъни севги-муҳаббатга ташна юраклар алал-оқибатда «ниҳоятда покиза шаробдан, яъни ваҳдат майидан нуш этиб», чанқовини босадилар. Бу шароб жаннатда мусулмонларга берилиши ваъда қилинган илоҳий инъом ва муҳаббат ичимлигидир. Шундан сўнг ривоятнинг асосий қисми бошланади. Ҳар сафаргидек, Шох Абдул Латиф достонни воқеанинг энг кескин, ҳаяжонли жойидан бошлайди: Сони кўзанинг ивиб, лойга айланиб кетаётганини, ўзининг ортиқча сузолмаслигини англаб етади. Саросимага тушган қиз олисдаги маҳбубини ёрдамга чақира бошлайди. Маҳбубнинг исми бу ерда Саҳар дейилган. (Бундай ривоятларда маҳбубни ҳар сафар янги исм билан аташ одат тусига кирган, зеро илоҳий Маҳбуб «ас-мой ҳусно» эгасидир).

*Дарёнинг даҳшатли тўлқини
Кўрқинчли товушлар таратар.
Рақиб кучлар огушидаман,
Қаён кетди лой кўзам менинг?
Эй Саҳар, эй доно ҳукмдор
Ёрдамингга муҳтожман Сенинг!*

*Тўлқинланган сувда тимсоҳлар
Ҳад-ҳисобсиз, гужгон уришар.
Тавсир этмас уларга оҳлар,
Тишларини қайраб туришар.
Кўлим толди, вужуд бемадор,
Айро тушиб Сендан, Маҳбубим.
Хожам! Саҳар толега эт ёр,
Мақсудимга етказгин мени.*

*Тўлқинланган сувда гирдоблар
Кўтиқ сочиб, тишқириб гувлар.
Қуршаб турар мени тимсоҳлар,
Улар душман, душмандир сув ҳам.
Марҳаматинг тутмагил дариг,
Севгилингни гирдобдан чиқар!
Кўлингни чўз, гамдан эт фориг,
Ишқим ҳаққи, ўлимдан қутқар!*

Аммо Сони «Худо томонидан безътибор қолдирилдим», деб ўйлаган бир дақиқалик умидсизлик тўфони ўтиб кетади.

Қиз кечалари ўзининг қонуний эрини ухлатиб қўйиб, севгилиси томон интилиши ҳеч қандай ахлоқ-одоб қоидаларига тўғри келмаслигини яхши билган; бу иш қонун бўйича ҳам, оддий ахлоқ қоидалари бўйича ҳам айб ҳисобланади. (Бу қўшиқни тинглаганлар агар мутаассиб бўлишса, қонунга хилоф хатти-ҳаракатнинг қўшиқ қилиб қуйланишига ўта салбий муносабат билдиришлари ҳам мумкин). Аммо гап бунда эмас, зеро барча дунёвий ришталарни, истеъмолдаги одоб-ахлоқ қоидаларини назар-писанд қилмай, ўзини кўпчиликнинг гап-сўзига қарши қўйиш ишқ-муҳаббатнинг кучлилигидан эмасми? Қадимги сўфийларда «муҳаббат уятдан воз кечиш демакдир», деган ҳикматли сўз бор. Шу сабабдан Шох Абдул Латиф Сонини шундай қуйлатади:

*Ақлимдан, динимдан, шарму ҳаёдан
Сени деб мосуво бўлдим, муҳаббат!*

Ошиқ, яъни севгувчи жон юзаки расм-русумлар, турли хил таъқиқлардан юқори туради. Ахир мавлоно Румий ҳам сайёҳ дарвеш Шамси Табризийга сўфиёна муҳаббати туфайли обру-эътиборли мударрис ва оила бошлиғи сифатидаги мўътадил ҳаётидан воз кечиб, ўзини илм ва тақвога бахшида этиш ўрнига рақс, мусиқа ва шеърятни ўрганишга берилиб кетганлигини ҳайрат билан куйламаганмиди?! Сони ҳам ўзини севгига бутунлай бахшида этар экан, ҳозиргина ўзини даҳшатларга солган асов дарёнинг пўртаналарига парво қилмайди:

*Саҳарга интилса кимки орзиқиб,
На қайиқ керакдир унга ва на сол.
Туюлгай севгига ташина қалбларга
Кутурган дарёлар бир зина мисол.*

Шоҳ Абдул Латиф бу ерда Тоди исмли жасур аёлни мадҳ этади. У аёл бошқаларга қараганда кўпроқ ҳурмат-эътиборга лойиқ, чунки у «алиф» билан «мим»ни қалбига жо этган; «алиф» алифбодаги биринчи ҳарф, Ягона Аллоҳнинг тимсоли, дунёлар ҳикмати, нозил этилган тўрт китоб кудрати мужассам бўлган ҳарфдир. Шарку Фарб сўфийлари бунини бир овоздан таъкидлаб ўтишган. Ҳофизнинг таъкидлашича, ҳар бир юракда маҳбуб ҳолатининг «алиф»и ёзилган эмиш. Турк шоири Юнус Имро эса (вафоти 1321) ҳиндавий-покистоний сўфийларга ҳамоҳанг равишда шундай куйлайди:

*Тўрт китобнинг маъноси,
Бир алифда мужассам.*

Алифбонинг фақат биринчи ҳарфини ўрганиб олишган Синд ва Панжоб шоирлари эса «Мулла, мар ма мун», яъни «Домла, мени урма», деб ўтинишади. «Мим», яъни алифбонинг «м» ҳарфи эса Муҳаммад пайғамбар билан боғлиқдир. Ул зотнинг самовий номи Аҳмаддир. Шу сабабдан ҳам Шоҳ Абдул Латифнинг

изоҳи Аллоҳ таолонинг Қуръони каримга кирмаган, аммо 12-асрлардан буён Ислом оламининг шарқий қисмида тилдан тилга кўчиб юрган ушбу каломига тааллуқли бўлса керак: «Аллоҳ таоло деди: Ана Аҳмад била «мим», яъни «Мен «мим»сиз Аҳмадман, яъни Аҳадман, Ягонаман». Кўриниб турибдики, Худо билан Унинг пайғамбарини фақат битта ҳарф, яъни «мим» ажратиб турибди. «Мим»нинг ҳисоб рақами 40 дир. Шу сабабдан, Аллоҳнинг каломи деб айтилган бу ибора инсонларни Худодан ажратиб турадиган қирқ поғонага бир ишора деб тушунилади. Бундан ташқари 40 сониди дарвешларнинг покланиш, мусаффорданиш учун зоҳидларга ўхшаб қирқ кун давомида гўшанишинлик қилиши, яъни қирқ кун чилла ўтиришига ҳам ишора бор. Умуман олганда, қирқ сони сабр-тоқатни синаш, янги, яхшироқ дамларга тайёргарлик кўришни англатадиган сондир. Муаллиф ҳарфлар топишмовини (хусусан «алиф» билан «мим»ни) ишлатиш орқали Сонини чинакам сўфий сифатида тасвирлайди. Зотан Сони сўфий сифатида ахтарувчининг йўли дин қонунининг барча мусулмонлар юриши лозим бўлган кенг йўли бўлмиш шариатдан сўфийлар сўқмови бўлмиш тариқатга, яъни билимга ва шу орқали илоҳий ҳақиқатга эришиш йўлига элтишини доимо эсда тутиши лозим, чунки севгувчи жон паранжи-пардасиз билимга, маҳбубнинг ички жамолига интизор. Орзу қилинган ёр бутун асъаса-ю дабдаба билан маҳбуб ўтирган хонага кириб келаркан, бир-бирини тўлдиргувчи икки яхши хислат, яъни сабр-тоқат ва раҳматни машқ қилади, бироқ ташқарига биронта товуш эшитилмаслиги лозим, зеро ишқий қовушиш сирлари ҳеч қандай ҳолатда ошқор бўлмаслиги керак. Сони, яъни жон буларнинг барчасидан хабардор, шу сабабдан у ёр томон интилар экан, дарё орқали ўтган йўлни, ўзини бутунлай бахшида этиш йўлини танлайди.

*Тўхтата олмади уни тараддуд
Ишқ йўлида сувга отди ўзини.
Тузқан онасига минг бора дуруд,
Тарбия қилибди Сони қизини.
Албат отага ҳам ҳурмат, эҳтиром,
Барака топсинлар хулласи калом.*

Ахир қиз қандай қилиб тараддудга тушсин? Туну-кун Меҳар унинг қалбида-ку! Бошқа қизлар жазирама ёз кунлари илимсиқ сувда чайиниб олсалар, Сони қаҳратон қиш қирчилламасида ўзини муздек сувга отади. Шох Абдул Латиф Сонининг хўрсинишларини, фарёдларини назмга кўчирган: сигирлар бўйнига осилган қўнғироқ товуши қизга Маҳбубни эслатади. (Мухаммад алайҳис-саломга ваҳий нозил бўлаётганда келадиган товушни қўнғироқ жарангига менгзаган экан. Қўнғироқ Севгилдан хабар беради). Ахтарувчи қиз узлуксиз равишда Дўстни ёд этганлиги сабаблигина омон қолади, зеро илоҳий Маҳбубни ёд этиш жонни бедор сақлайди. Буни зикр тушаётган сўфий ҳам ҳис этади. Ахир ошиқ Зулайҳога Маҳбубнинг исми озиқ-овқат ва ичимлик вазифасини ўтамаганмиди? Синд шеъриятидаги қахрамон қизлар уни «икки кўллаб қучоқлаб, бағирларига босмаганмидилар?» Аммо Маҳбуб қаерда ўзи? Ҳар сафар у изловчи ошиқ қиздан яшриниб олгандек туюлади. Ахир ошиқ қизнинг ягона орзуси ҳукмдор қароргоҳига етишиш эмасми? Шу орзу қанотида кўзанинг ивиб, уваланиб кетишини билмоқ учун, синамоқ учун ўзини пўртаналар қучоғига ташлайди. «Кўзлари ва юзини подачи томонга қаратганча», қиз кўпикланиб, тўлқинлар отиб оқаётган дарё қаърига чўкиб кетади. «Дарҳақиқат, кўринишдан Маҳбуб жуда узоқда, аммо Унинг севгиси яқин». Зеро, Қуръони каримда айтилганидек, «нигоҳлар Унга ета олмайди». (6-сура, 103-оят). Аммо Қуръоннинг ўзи далолат беришчи, Ул Зот инсонларга «уларнинг жон томиридан ҳам яқинроқдир» (50-сура, 16-оят). Сони лой кўзанинг сувда эриб, уваланиб кетаётганини кўргач, сўфийларнинг қадимги ҳикматини, яъни чинакам ҳаёт ҳаётни йўқотишда эканлигини англаб этади. Ушбу сўзларимизни ўқиган кишилар беихтиёр шаҳид сўфий Мансур Халложнинг ушбу мисраларини ёдга олишса ажабмас:

*«Ўлдинлар мени, дўстларим,
Ўлимдадир ҳаётим менинг».*

Бу мисралар кейинги сўфийларни ва айниқса мавлоно Жалололдин Румийни чуқур хаёлларга чўмдирган.

Улар бундан тасирланиб, «ўлимдан олдинги узлуксиз ўлим» таълимотини яратганлар. Ривоят қилишларича, гўё Пайғамбар алайҳиссалом: «Ўлмасларингдан аввал ўлинглар!» деган эканлар; зеро инсоний ўзлик аъзоларининг ҳар бир қурбони, ҳар бир «ўлим» баландрок поғонадаги, юқорирок даражадаги янгича ҳаёт ибтидосидир. Изловчининг бутун ҳаёти ўлим ва қайта туғилишнинг юксалувчан давомидир. Узлуксиз юксалиш давомида кишининг паст инсоний хислатлари баландрок илоҳий хислатлар ила, яъни қадимги бир ҳикматли сўзда, яъни «Аллоҳнинг хислатлари ила хислатларинглар»да айтилганидек юксакрок илоҳий хислатлар ила ўрин алмашади.

Шу сабабдан, Шох Абдул Латифнинг айтишича, чи-накам изловчи ўз орзу-армонлари, интилишлари амалга ошиши учун нафақат кўзани, балки ўзини ҳам синдиради. Сони «очиқ ҳавода яшай олмайдиган, бир йўлини топиб, қандай қилиб бўлса ҳам сувга қониб олсам», дейдиган балиққа ўхшайди. Мавлоно Румий ҳам ўз «Маснавий»ларининг кириш қисмида: «Балиқ сувга, денгизга тўймас», деб ёзган эди-ку. Сони энди гарчи унинг вужуди юзаки жиҳатдан марҳум бўлса ҳам, ўзи Махбуб томон этгучи дарё бағрида яшайди. У тўлиқ равишда ўзини Махбубга бахшида этган. Мавлоно Румий ўзининг «Фихи мо фихи», яъни «Борлиқ ва Бирлик ҳақида», деган асарида Мансур Ҳаллож тўғрисида ёзганларини Сонига ҳам юз фоиз тааллуқли десак хато қилмаймиз. «Борлиқдан ажраганлик, уни сезмаслик, яъни беҳудлик, фарқ бўлиш шундай бир ҳолатки, унда киши ўзининг қаерда эканлигини англамайди, биронта жидду-жаҳд қилолмайди; хатти-ҳаракат қилишдан тўхтаб, қимир этмай сув тагига чўкиб кетади. Гавдасида содир бўлган ҳар бир ҳаракат ўзининг шахсий ҳаракати эмас, балки сув оқимининг таъсиридир. Аммо кимда ким сувга тушганда қўл-оёқларини шалолатиб сувга урса ёки «эй, ёрдам беринглар, мен чўкиб кетаяпман», деб қичқира бошласа, буни ҳали фарқ бўлиш, беҳудлик, деб бўлмайди. Энди «аналҳақ» иборасини кўриб чиқайлик. Бу ибора «Мен илоҳий ҳақиқатман», деган маънони англатади. Баъзи кишилар буни жуда катта даъво деб тушунадилар, аммо бу нотўғри. «Аналҳақ» дейиш аслида улкан итоаткор-

лик, шикастанафсликдир. «Мен Худонинг хизматкориман» дейишдаги даъво «аналҳақ»даги даъводан анча каттадир, зеро «Мен Худонинг хизматкориман» деганда банда Аллоҳ таоло ва ўзини назарда тутади, яъни гўёки банда Худонинг ёнида туриб, айтган гапларини амалга ошириб туради. Бунинг қанчалар катта мақом эканлигини тасаввур ҳам қилиш мушкул. Аммо кимда ким «аналҳақ», яъни «Мен Худоман» деса, унинг бу гапидан «Мен ҳеч нарсамасман, ҳаммаси фақат Удир, Худодан бошқа ҳеч нарса мавжуд эмас, ман эса умуман ҳеч нарсамасман, мен йўқман», деган маъно англашилади. Бунда итоаткорлик, бўйсунуш улканрокдир...

У сувга чўкиб кетди, унда энди на кимирлаш ва на бошқа хатти-ҳаракат бор. Ундаги барча ҳаракатлар сувнинг ҳаракатларидир».

Севгувчи Сонининг бошига шу ҳол тушган, чунки унинг Меҳарга бўлган муҳаббати боқийдир. Унинг муҳаббати худди Зассининг Пунхунга бўлган муҳаббати, Маруийнинг Маруга бўлган муҳаббати сингари илк шартнома кунларидан буён мавжуддир. Аллоҳ таолонинг «а-ласту би раббикум», яъни «Мен сизларнинг Парвардигорингиз эмасманми?» деган сўзлари бир қатор шеърларнинг ўзагини ташкил этади:

*Мавжуд эди Маҳбуб жамоли,
Ёзилмасдан тақдирий китоб.
Сўзлар маълум эмасди ҳали,
Ва айтилмай «Бўл!» деган хитоб.
Янграганда Сони фарёди,
Бўлмагандир ишқ фариштаси.
Гўзал қизни чўпон йигитга,
Боглаганда севги риштаси.
Шундай куйлар Шоҳ Абдул Латиф.
«Мен Худонгиз эмасманми?» деб
У жонлардан сўраган вақтда,
Ризоликнинг илк нишонаси,
Илк «Ҳа» сўзи тугилди қалбда.
Ўшанда мен масъум, бокира,
Меҳар ишқин тушуниб етдим.
Дугоналар, тап тортмай сира
Маҳбубимга қўшилиб кетдим.*

Қизнинг чўпонга кўнгил қўйиши Лавҳул Маҳфузда ёзиб қўйилган бўлса, қиз қандай қилиб чўпондан айниб, кўнгил узиб кетсин? Тўғри, илқ шартнома кунларидан бери жуда кўп жонлар Маҳбубга етишиш йўлларини ахтаришган, аммо улар узокни кўра олмаганликлари сабабли заминий ҳодисаларнинг турли-туман тўлқинларини ҳақиқатга йўйишган ва шулар билан алданиб қолиб, ҳақиқий мақсадни кўздан қочириб қўйишган. Сонига эса ёлғончи дунёнинг турланувчан шакл-шамойилдига берилиб кетмасдан, бутун борлигини муҳаббатга бахшида этиш тақдир этилган. Қизнинг ўзини дарёга отиши илоҳий Маҳбубнинг изну қарори эди ва У қарор қилган, тақдир этган нарсадан ҳеч ким ўзини четга ололмайди. Унинг муҳаббати жонни ўзига ром этади ва ўзини тўлқинлар қучовига отишда унга куч-қувват бағишлайди. Пунҳуннинг Зассига, Зассининг Пунҳунга ташналиғи ҳам худди шундай, бу чанқоқлик қизга тоғлар ва саҳролардаги хатарли сўкмоқларни матонат билан босиб ўтишда мадор бағишлайди. Шундай қилиб, Сони ушбу мисралар мазмунини англаб етади:

*Эчки терисидан тикилган меш йўқ.
Тун буткул зим-зиё, кўза лойи хом.
Ва Маҳбубнинг севгиси сабаб
На бир зум бўш вақт бор ва на бор ором.
Муҳаббат қошида дарёйи азим
Туюлар саҳродек қуруқ ва маҳзун.*

Тўғри, ошиқ қиз бир лаҳза титроққа тушади, аммо кейин унга шовуллаб оқаётган серсув дарё чўл сингари қуруқ ва маҳзун туюлади. Тўғри, Ердаги нуқтаи назар бўйича Сони чўкиб кетди ва Меҳар қотил дарёни лаънатлаб, балиқчиларга «тўрларингни дарёга ташлаб, Сонининг мурдасини топиб беринглар», деб ялинди. Бу саҳнада Маҳбубнинг икки хил характери аён бўлмоқда: биринчидан, у анъанавий ривоятда баён қилинган ерлик кучсиз дўст бўлса, иккинчидан, У Боқий Маҳбуб тимсоли сифатида намоён бўлади. Сони бу иккисидан кучлироғидир, чунки унинг фикру хаёли сўфийлар «метафорик маҳбуб», деб тасвирлашган кўринувчи маҳбубга қаратилмаган. Қизнинг севгиси ўлмасдир. У ўз юрагини

ойинага айлантирган. Одамлар бу ойинада Дўстни кўрадилар. Ошиқ қиз ғам-андухлар чекиш орқали му-саффолашиб, Махбубга унинг ойинасидан да яқинроқ бўлган. Сўфийлар бу ҳолатни Аҳмад Ғаззолий (вафоти 1126) даврларидан бери шундай тасвирлайдилар.

Қиз бутун борлиқнинг Бирлигини англаб, мангулик уммонга сингиб, ўзлигидан мосуво бўлганди. Шоҳ Абдул Латиф ҳам қизнинг тарихини худди шу воқеани тасвирлаш билан ниҳоясига етказди. Сўнгра у яна Мансур Ҳалложга мурожаат қилади. Мансур, яъни «Ғолиб» исми аслида Ҳалложнинг отасининг исмидир. Бу сиймо Засси тўғрисидаги ривоятда ҳам тилга олинган эди. Зеро, Ҳалложнинг тақдири сувга ғарқ бўлиш йўли билан ўзликдан мосуво бўлишнинг асосини ташкил этади. Аммо нега айнан у «аналҳақ», дегани учун қатл этилди? Ахир барча яратилмишлар «Мен илоҳий ҳақиқатман», деб тургани йўқми?

*Сув, ер, дарё: бир қичқириқ!
Дарахтлар, буталар: бир нидо!
Барча нарса дорга муносиб.
Ва минглаб Мансурлар —
Яна қанчасини осмоқчисан сен?
Чор атрофда фақат бир Дўст бор,
Гир атрофда Махбуб намоён.
Мансур эрур жумлаи жаҳон,
Яна қанчасини осмоқчисан сен?*

Фақат зоҳирий кўз тўлқинларнинг юз минглаб либосини фарқлай олади, аммо денгиз, сув аслида бир нарсаку. Сонига ўхшаб сув қаърига чўккан зот булар хусусида ўйламайди. Илоҳий уммонга ғарқ бўлган зот ўйлашни унутади. Муҳаббатнинг энг кучли, энг юқори завку шавқлари бошланган пайтда шахсий, майда-чуйда ғам-ташвишларга ўрин қолмаслиги оддий ҳақиқатдир. Мавлоно Румий ҳам шу фикрга асосланиб, ўзининг бир маснавийсида шундай ҳикоя қилади: Кибру ҳаволи бир тилшунос олим қайиқчига ақл ўргатмоқчи бўлади. Шунда қайиқчи олимга қарата дейди: Қайиқ чўқаётганда нахв эмас, яъни грамматика эмас, балки махв, яъни фано бўлиш хусусида ўйлаш лозим. (Мас.1.2838 ф). Энди ҳеч

қанақа истак-хоҳиш йўқ, тўлқинларнинг шовқин-сурони ҳам, сувнинг кўпиклиниб, жазовага тушгандек кўтарилиб келиши ҳам, гарчи улар аввалбошда Сонини бироз ваҳимага солган эса-да, энди кўркинчли эмас. Илоҳий уммоннинг тубсиз қаърига чўкиб кетган жон буларнинг биронтасини ҳис этмайди.

Шоҳ Абдул Латиф шу бўлим хотимасини Сони гарк бўлган ва шу аснода Маҳбуб висолига эришган илоҳий муҳаббат уммонини мадҳ этишга бағишлайди. Мавлоно Фаридуддин Агторнинг «Мусибатнома»сидаги изловчи ҳам илоҳий Маҳбубни жон уммонининг қаъридан топади.

*Согинишда бўлмас хотима,
Чексиз эрур севги ҳам беҳад.
Севги нима, муҳаббат нима,
У билади, У билар фақат.*

Сонининг тақдири сувда ўзликдан мосуво бўлишнинг ёрқин тасвиридир, аммо қудратли Хинд дарёси яқинида яшайдиган сўфий учун сувнинг тимсол қилиб олиниси оддий ҳолдир. Рисоланинг энг машхур қисми «Самунди», деб аталган қисм бўлиши ҳам мумкин, зеро Аллан Фақир уни куйлаб, донгини таратган. Бу денгиз куйдир. Бу бўлимда узоқ сафарга кетган балиқчи эрини интизорлик билан кутаётган аёл тўғрисида сўз юритилади. Эри Адан ёки Шри Ланкадан қимматбаҳо тақинчоқлар ва турли зираворлар харид қилиб, эсон-омон уйига келиши учун хотин ирим-сирим қилиб, серкаронат авлиёлар тагида дам олган, деб ҳисобланадиган дарахтлар шохига турли-туман латта қийқимларини боғлаб қўяди, дарёга турли атирлар қуяди. Ҳозирги кунларда ҳам бу расм-русумлар сақланиб қолган. Худди Засси тўғрисидаги ривоятлар тажассум топган Сур Срирагдаги сингари бу ерда ҳам муаллиф ўз ташбеҳларини Синд аёлларининг кундалик ҳаётдан олган. Уларнинг эрлари ҳар куни хавfli дарё ва денгиз билан яккама-якка курашадилар. Сур Ғату деб номланган кичик бўлимда эса барча акаларини ҳалок этган баҳайбат денгиз аждаҳо-сига қарши жанг қилиб, уни ўлдирган кичкина Морирро тўғрисидаги Синд ривояти мавзу қилиб олинган. Аммо бу ривоятлар халқ оғзаки ижоди нуқтаи назаридан қан-

чалик қизиқарли бўлмасин, барибир уларда сўфиёна тажриба мавзуси тоғларда ёки денгиз ёинки дарё қаърида вафот этадиган, ёким Тар саҳросини ўзининг ватани деб биладиган, доимо ўша ерларга содик қоладиган Маруи сингари ошиқ аёллар тавсиф этилган бўлимлардагидек ёркин тасвир этилмаган.

УМАР ВА МАРУИЙ

Засси тоғу тошларда саргардон кезиб, Сони эса ўзини қутурган дарёга отиб Боқий Маҳбуб висолига етишга ҳаракат қиладилар. Аммо шундай аёл-жонлар ҳам борки, улар интизорлиги ҳаддан ошиб кетган тақдирда ҳам бу дунёга занжирбанд бўлган ҳолда, ўз кучлари ила Ватанга, Маҳбуб ёнига қайтишга қодир бўлмай, умрларини чексиз сабр-тоқатда ўтказадилар.

1191 йилда қатл этилган Сухравардий «ғурбат ал-ғарбия», яъни «ғарбдаги сургунлик» ҳақида сўзлайди. Жон зулмат қуршовида надомат қилади ва ниҳоят нурлар ватани бўлмиш шарққа, она юрти Яманга элтувчи йўлни топади. У ер бахтиёрлик, саодат манзили бўлиб, жон у ерда бир вақтлар «Энг Меҳрибон Биру Бор нафасининг бўйларини» туйган. Кекса кампир «дунё» қўлида асир бўлган қарчиғай — жон отхонага борлаб кўйилган оху, асирлик чоғида она ватани бўлмиш Ҳиндистонни қумсайдиган, тушида ватанини кўрса занжирларни узуб юборадиган фил сингари Шарқ шеъриятининг кенг тарқалган лавҳалари тимсоллар гуруҳига тааллуқлидир.

*Кеча Ҳиндистонни тушда кўрган фил
Занжирларни узиб юборди буткул
Ватанга йўналди секин, улугвор
Уни тўхтатишга кимда қудрат бор?*

деб қуйлайди Румий.

Шоҳ Абдул Латиф шеъриятида Маруий ана шундай ватанни соғинганларнинг вакилидир. У узлуксиз равишда ўзи туғилиб ўсган юртни кўмсовчи жондир. Маруий ҳозирги Покистоннинг жануби шарқидаги Тар саҳросида

туғилиб ўсган қишлоқи қиздир. У ўз қишлоғини ва маруларни, яъни дўстлари ва қариндош-уруғларини жуда севади ва барча қизлар каби қишлоқ қудуғидан уйига сув ташиydi.

Омаркотлик қудратли Умар қизнинг жамолига мафтун бўлиб, уни ўз шаҳри Омаркотга ўғирлаб кетади ва қасрида тутқун сифатида сақлайди. У қизни бўйсундирмоқчи бўлади, аммо унинг йўлдан оздириш санъатига қизнинг кўнгли суст кетмайди. Қиз фақат «аждодлари яшаган юртни, илк Маҳбубни қумсайди». Қизнинг қаршилигини синдирилмаган, васлига етолмаган шахзода ёмғирлар сахрога яшил тўн кийдирганда уни уйига қайтариб юборади. Баъзи тахминларга кўра, қизни бокира ҳолда қайтиб келганига ишонмаган қариндошлари ўлдирган эмиш. Шоҳ Абдул Латиф хотима хусусида бирон нарсa демайди.

Интизорлик ва ёд этиш, уйига қайтиб боришига нисбатан улкан умид Шоҳ Абдул Латиф қўл урган мавзудир. Худди бошқа «Сур»лардаги каби «Сур Маруий»да ҳам шоир ҳикояни ўртасидан бошлайди ва тингловчиларни ўғирлаб келинган қиз танҳо сақланаётган Омаркот қасрига етаклайди. Тутқинликдаги қиз маруларга нисбатан бўлган боқий муҳаббатни узлуксиз равишда ёд этади — кўпликдаги марулар бу ерда Ягона ҳақиқий Маҳбубни англатади. Маҳбуб турли кўринишларда зоҳир бўлади, аммо Уни тасвирлаб бўлмайди. Ахир Засси ҳам ўз кўшиқларида «Кечликлар» деб куйлаб Пунхунни назарда тутади-ку. (Бундан ташқари авлиёсифат одамлар тўғрисида гапирилганда ҳам уларнинг исмларига кўплик кўшимчасини кўшиб гапирилади. Бу ҳол уларга кўрсатилган ҳурматни англатади. Масалан, сўфийлар йўлбошчиси Низомиддин авлиё ёки Ўрта Осиё дарвешлари «Эшон» дейилиши шундан далолатдир). Шоҳ Абдул Латиф асарида илоҳийликнинг турли-туман зоҳир бўлишига ишора бор. Унинг юртдоши Қади Қадан ундан икки юз йил илгари Худони ўзининг юзлаб илдиэлари ила улкан ўрмондек туюлган, аммо ўзи Ягона бўлган Банян дарахти сифатида тасаввур этган, Маруий ҳам муҳаббатлари яратилган дамларидаёқ кўнгилларига жо этилган сингилжонларининг қиёмат кунигача Аллоҳ таолага бўйсунишлари лозимлигини англаб этади. Илк би-

тимга биноан Худо атиги бир дақиқа, бир зум мавжуд бўладиган инсониятнинг Хожасидир. Маруий ҳам Засси ва Сони ўтган йўлдан боради: Илк Маҳбубга нисбатан бўлган муҳаббатдан бўлак муҳаббат йўқлигини ҳар бир ошиқ жон яхши билади. Илк битимнинг «аласту»сига қилинган ишора «Сур»нинг, яъни «Бўлимнинг» фақат бошида эмас, охирида ҳам яна бир бор такрорланади.

«Мен Парвардигорингиз эмасманми?»

Деб сўради Худо, эшитдим.

Ҳа дедилар улар чин дилдан

Мен ҳам шулар ичида эдим.

Ўша дамда ўрмон аҳлига

Садоқатим айладим изҳор.

Ва бундан ташқари ўша фаройиб воқеадан аввал, ҳали қуёш ва ой бунёд этилмай туриб, дунё яратилмасдан ва руҳ кашф қилинмасдан аввал, ҳали Худо Ўзининг яратувчи «Бўл» деган сўзини айтмасдан илгари ҳам Маруий маруларни севган. Зеро, улар ҳали бир-биридан ажратилмаган, бирга бўлганлар. Қиз ўша Ягона Биру бордаги абсолют Бирлик даври ҳақида, яъни илмий тилдаги «деус абскондитус» ҳақида ўйлайди ва уни Маҳбубдан жудо этган, ўзида иккиликни жамулжам этган тақдирдан, яъни «Яратилишнинг вужудга келганлигидан» шикоят қилади. Тақдир эса, қизнинг фикрича, одамларни тутқунликда тутадиган «мустаҳкам қальадир». Аммо сургунда ҳам жон ўзини ўзи илоҳий сўзлар ила юпатади: ахир Аллоҳ Қуръони каримда «Биз инсонга унинг жон томиридан ҳам яқинроқдамиз» (50-сура, 16-оят) деб ваъда бермаганми?

Араб ҳикматлари, Пайғамбар алайҳиссаломнинг сўзлари Маруийнинг ёдига тушади: «Вужудим бу ерда, аммо қалбим сизнинг қошингизда».

Араб шоири куйлаган ушбу мисралар соф ҳақиқатдир:

Кўзларимдан оқар қон,

Сендан айрилиб жонон.

Аммо Пайғамбар алайҳиссалом «Барча нарса ўзининг илк яралмиш ҳолатига қайтади», демаганмиди-

лар? Шу сабадан ўғирлаб кетилган қиз ўзининг илк ватани Малирга қайтиш ҳақида хаёл суради ва бу мавзу бўлим охиридаги хор бўлиб айтиладиган кўшиқда такрорланади:

*Кошки кетолсам эди,
Ватанга, ота юртга.
Жон берсайдим Малирда,
Чўл гуллари орасида.*

Унинг кўпгина кўшиқлари ҳинд-покистон халқ шеърлятида маълум ва машҳур бўлган эндигина турмушга чиққан келинлар томонидан куйланадиган кўшиқларни эслатади. Бундай келинлар куёвнинг уйида, қайнона ва қайноталар орасида ўзларини қандайдир сиқилган, бахтсиз ҳис этадилар, ота-онаси ва опа-сингилларининг меҳр-муҳаббатини соғинадилар. Зеро, янги уйдаги ҳаёт ёш келинчакка чидаб бўлмас даражада оғир сургун бўлиб туюлади:

*На бир элчи, на бир сайёҳ, на карвон келар,
На хабар бор, на туш кўрар, на сарбон келар.*

У шундай мисрама-мисра аффон чекади. Бу шундай оғир дамки, жон учун зимистон тунки, севимли Хожанинг заррача муруввати белгиси далда сифатида намоён бўлмайди. Қиз «Худо мени бутунлай унутди, ўз ҳолимга ташлаб қўйди», деган хаёлга боради. Маруийнинг «на бир элчи, на карвон келар», деган шикоятомуз нидоси кейинги синд шеърлятида ва айниқса Сатшал Сармаст лирикасида ўз ифодасини топган. У Шоҳ Абдул Латиф мавзуларига мурожаат қилиб, уларни янада ривожлантирган.

Унинг асарларидаги қизлар (жонлар) янада жўшқинроқ, жасурроқ эҳтирослироқ куйлайдилар. Юқорида айтилганидек, ҳеч ким қизнинг ҳолини сўраб келмайди. Маруийнинг ўз Маҳбубига мактуб битишга ҳаракат қилганда кўз ёшлари қоғозга томиб, сиёхлари чаплашиб кетади, хатни, мактубни кутиш мотивлари ва Маҳбубга икки энлик мактуб битишга уриниш мистик адабиётда муҳим мавзулардан биридир. Шоирлар учун илк давр-

лардан буён севгувчининг кўз ёшлари росмана мактублардир. Зеро, улар кўзларидан ёш ўрнига қон оқиб, ўшанинг қизил ранги ила қуруқшаб қолган, пергаментга ўхшаш заъфарон ёноқларга «ўқишни билмайдиган зотлар ўқий олмайдиган ҳарфларни» битадилар. Бағдодлик сўфий Шибли (вафоти 945) бу ҳолни шундай изоҳлаганди. Бенгалия халқ шоири ҳам ўз қаҳрамонини шундай куйлатади:

*Бармоқларим қалам эрур соз
Кўз ёшларим қонли сиёҳ, ранг.
Юрак — мактуб битилган қоғоз.
Уни Маҳбубимга йўллайман.*

Мумтоз шеърятда хат ташувчи асосан кабутардир. (Кабутар почтаси ўрта асрларда исломий мамлакатларда кенг тарқалган эди). У, яъни хат ташувчи кабутар Маккада ин қурган, «муқаддас жой кабутарларига» менгзалади, зеро улар диний марказ яқинида «Худонинг уйида», Каъбада яшайдилар. Синд вилоятида эса у қарға (канг)дир, севгувчи қиз тинимсиз равишда унга мурожат қилиб, Маҳбубдан хабар келтиришни илтижо қилади. Худди «Рисола»нинг «Засси Абри» бўлимида таъкидланганидек, ошиқ қиз элчи қушга турли туман совғалар беришни ваъда қилади. Засси Маҳбуб яқинида яшайдиган қушга ўз этини, кўзларини таклиф этса, Сатшал Сармаст асаридаги қаҳрамон қиз, агар қуш Дўстдан хабар келтирса турли ширинликлар беришни ва унинг қанотларини олтин ишлар билан ўраб қўйишни ваъда қилади. Севгувчи жоннинг мурувватга қанчалар зор-интизорлиги «севимли қарғага» янги-янги мурожатларда изҳор этилади. Шоҳ Абдул Латифнинг «Рисола»сида ёзув мотивлари, қадимги ҳарфлар символикаси ҳам тез-тез учрайди. Хаттот «алиф» билан «лам» (авал) ҳарфларини юксак санъат билан бир-бирига боғлаганидек севгувчи жон билан Маҳбуб ҳам бир-бирига боғлангандир. «Алиф» билан «лам»нинг боғланишидан «ла», яъни Калимаи тоййибанинг биринчи сўзи ҳосил бўлади. Бу эса Аллоҳдан ўзга худо йўқлигига, яъни ягона, ҳамиша боқий, чексиз Илоҳий Маҳбубдан бўлак Маҳбуб йўқлигига ишорадир. Аммо мактуб битиш мавзусининг бу ерда

шунчалар муҳим роль ўйнаши албатта ўқувчини ҳайрон қолдиради, нега деганда Синдда жуда кам кишилар ўқиш ва ёзишни билдилар. Аёлларга эса камдан-кам ҳоллардагина ёзишни ўрганиш имконияти берилган. (Кўпгина ҳудудларда қизларга фақат ўқиш ўргатилади. «Ишқий мактублар ёзолмасин, деб бизларга ёзишни ўргатишмаган», деди бир куни обрўли оиладан чиққан кекса бир турк аёли айёрона жилмайиб). Маруий кутаётган хатлар оддий хатлар эмас, меҳр-шафқат белгиларидир ва ўзи хат ёзмоқчи бўлганда кўзёшлари унга сиёҳ бўлиб хизмат қилади. Буллҳе Шохнинг шеърларидан бирида шундай дейилган:

*Мактублар битарман тун бўйи
Маҳбубим келмайди қошимга.*

Қишлоқдан биронта хабар келмасада, тушларида Маҳбубни кўрмасада, Маруий барибир Ватанни ёд этишдан толмайди. У қишлоғидаги чўпонлар ҳеч қачон шойи-атлас кийимлар киймаслигини ўйлай бошлайди. Тўғрида, улар ўраниб юрадиган дағал, қизил жун ёпинчиқлар қимматбаҳо рўмоллару бахмал ва шойи кийимлардан минг бора афзал. Умар эса қизни бахмал, шойи кийимлар ваъда қилиб, йўлдан урмоқчи. Очигини айтганда, қиз учун чўпонлардан келадиган хидлар мушқу анбарлардан ҳам ёқимлироқдир. Маруийнинг қишлоқни кўмсаши ғайритабиий эмас, чунки сўфийлар ҳам Аллоҳ уларнинг қалбига жўнатган хушбўйларни тез-тез ҳис этиб туришади. Бу хушбўйлар Маҳбубдан хабар келтирадилар, чунки Маҳбуб уларнинг кўзига кўринмайди. Ахир Пайғамбар алайҳиссалом ҳам Ул зотга Яманлик Увайс ал-Қаронийдан дарак берган хушбўй шаббодани ҳис этиб, «Энг Меҳрибоннинг нафаси Ямандан мен томон келаётганини ҳис этаяпман», деб қичқириб юбормаганмидилар? Бу фикр Маруий айтган қўшиқларнинг ҳам асосини ташкил этади. Қиз бу қўшиқларни «танишларининг бўйларига» интизор бўлиб қуйлайди ва улар тутқунликдаги қизга тасалли берадилар. Малирдаги марулар жуда камбағал кишилардир, аммо Маруий бу камбағалликни қандайдир гўзал ва бебаҳо нарса деб ҳис этади, зеро сўфийлар Пайғамбар алайҳиссаломга ўхшаб

«Фақирлигим фаҳрим» дейишлари лозим Шохона қасрда тутқунликда бўлганда қиз қишлоқдаги дугоналари билан бирга бўлишни орзу қилади, зеро оиласи, дугоналари билан бирга ташналикдан, сувсизликдан азоб чекиш қиз учун ширин-шарбатлар нуш этишдан авлороқдир. Дугоналари чакалакзор жунгли ичида саргардон кезиб, шудринг босган нам кўкатлар устида кўз юмолмай тонг оттирган бир пайтда у қандай қилиб момик пар тўшакларга ўраниб ухласин. Умар унга тақдим этган барча совғаларни у рад этади, зеро жон «чиройли безалган» дунёнинг ўткинчи, ҳавойи нафсларига учмаслиги (3-сура, 14-оят), ўзининг ҳақиқий Ватанини унутмаслиги керак. Маруий ўзига бутунлай эътибор бермайди. Умар унга совға қилган шода-шода марваридларнинг қиз учун сариқ чақачалик киммати йўқ. У барча совғаларни рад этиб, юзини Ватани томон буриб олади. Унинг бағрида айрилиқ олови ёнади, шу сабабдан унинг юзлари қорайиб кетган, чунки тутқунликда жоннинг ранги ўзгаради, ўзининг жозибасини йўқотади. Унинг қалбини ваҳима босади, қишлоқдошларим ўзларининг илк гўзаллигида яшнаб юрган Ватанимга бу жирканч кўринишда қандай қайтаман, деб қўрқувга тушади. Бу ерда албатта Пайғамбар алайҳиссаломнинг барча сўфийлар яхши кўрадиган, «Дарҳақиқат Аллоҳ гўзалдир ва У гўзалликни хуш кўради», деган ҳадисларига ишора бўлса керак. Ва дунёвий қамоқда — гарчи бу қамоқ жуда гўзал ва серҳашам қаср шаклида бўлса ҳам — тутқунликда ўтирган Маруий руҳи тушиб, шундай куйлайди:

*Чиройимни йўқотдим мен
Кўринишим ажабтовур.
Хунуқлар бўлмаган жойга
Энди қандай борурман мен.*

*Чиройимни йўқотдим мен
Юзимдан нур ёгилмайди.
Қалбни азоб дуди босган
Юзга кўчди унинг захри.*

*Чиройимни йўқотдим мен
Энди келган бўлсам ҳамки.*

*Хусни чирой қўлдан кетди
Ўрнин қандай тўлдирурман.*

*Чиройимни йўқотдим мен
Тўлалигим қайга кетди?
Уйга қандай етишурман
Бундай ночор ҳолатда мен.
Ким қайтариб берар хусним,
Нима дейди кўрган чўпон?*

*Мен йўқотдим чиройимни
Уйга қандай кетурман мен?
Хусни кўрқдан жудо бўлдим,
Нима дейди кўрган чўпон?*

*Чиройимни йўқотдим мен
Чўпонларга нима дейман?
Чўпонларни ўтга солган
Ўзи ўтда адо бўлди.*

*Чиройимни йўқотдим мен
Ким ҳам мени қарши олар?
Шодланарми, қаршиларми
Мен хунукни кўрганлар.*

*Чиройимни йўқотдим мен
Кеча келиб бу саройга.
Совға-салом на хожатдир
Қовжиради бунда кўрким.*

Қиз ҳято бошини, сочларини ҳам ювмайди. (Албатта Ислом динидаги тозаликни талаб этадиган буйруқлардан хабардор киши бу ҳолнинг қанчалар ғайри-одатий эканлигини тушунади). Чунки, қиз илгари унга ошиқ бўлиб юрганлар уни ҳозирги ҳолатида таниб олишларидан бутунлай умидини узган. Қиз қатик ивитиб, чанқаган молларга бериш учун қудуқдан сув тортиб юрган кунларини ёдга олади. Кейинги бўлимларда қишлоқдаги юмушлар, кийимлар, ўсимликлар, Тар саҳросидаги ҳайвонлар тасвири берилган. Бу бўлимларда саҳро ўртасида, маданий марказлардан анча олисда жойлашган қишлоқдаги ҳаёт

манзаралари шунчалар аниқ тасвирланганки, киши худди ўз кўзлари билан кўриб тургандек бўлади. У ерда тасвирланган, овқатга солишга ишлатиладиган хушбўй зираворларни бугунги кунда ҳам топиш мумкин. Шаҳарлик шоирлар Боқий Жаннатни атиргуллар қийғос очилган боққа қиёс қиладилар. Жон қуши шу боғни соғинади. Баъзан у най кесиб олинган қамишзорга ўхшатилади, яъни қамишзор найнинг жаннатмаконидир. Шу сабабдан, «аждоқлари яшаган қишлоқ» Маруий учун саодат манзили бўлиб туюлиши ажабланарли ҳол эмас. Маруий ёмғир ёққанда саҳро яшил либос кийиб, маруларнинг шодланиши тўғрисида хаёл суради, зеро ёмғир шоирлар айтганидек, Аллоҳнинг раҳматидир. Шох Абдул Латиф «Рисола»нинг «Сур Саранг» бўлимида барча «қурбақа, ўрдақлар, хўкиз ва сиргилар» ёмғир ёғишини интизор кутадиغان ва у ёққанда дехқонлар билан бирга жуда қувонадиган мамлакатни батафсил тасвирлайди. Ёмғир чиндан ҳам Илоҳий раҳм-шафқат тимсолидир. Бу раҳм-шафқат Муҳаммад алайҳиссалом сиймосида зоҳир бўлган. Ёмғирни шу тариқа мажозий тушуниш ёки тушунмасликдан қатъий назар Тар саҳросини кучли монсун ёмғирларидан кейин кўрган киши унинг сеҳрли жозибасини ҳис этади. Маруийнинг нега қишлоғини шунчалар соғинганлигининг сабабини англайди. Зеро, Маруий ҳақидаги ривоят фақатгина жоннинг Илк Маҳбубга интизорлиги тимсоли эмас, балки Ватан муҳаббати тўғрисидаги қўшиқлар қўшиғидир. Ахир Пайғамбар алайҳиссалом «Ватанни севмоқ иймондандир», демаганмидилар? Маруий Ватанида ўтказган дамларини эслар экан, бирон хабар келармикан деб ўзи ҳам булутдек кўзёш тўқади.

Қиз бирон бир заминий истаклар ила булғаниб қолмаслик учун, покиза қолиш учун ҳамма нарсадан ўзини олиб қочади. Ва ниҳоят барча дарду ғамлари, изтироблари эвазига мукофотланади. Қизнинг қишлоқдошлари, марулар Умарникига бир кишини элчи қилиб юборадилар. Ёмғирлар даврида Умар қизни уйига жўнатиб юборишга рози бўлади. Хинд мумтоз шеърлятида ёмғирлар даври Маҳбубни қаттиқ қўмсайдиган, унинг висолидан умидвор бўладиган давр сифатида тасвирланади. Маруий агар уйга қайтиб борсам, «барча сутни ичиб қўяман», деб орзу қилади. Бу даврда қишлоқнинг ёмғир

сувларига тўлган қудуғи атрофида катта байрам ўтказилади. Бу ерда яна бир бор ёмғир мавзусига мурожаат қилинган. Бу тасвир саҳро ҳудудларида нотаниш, ғайриодатий, аммо мумтоз исломий адабиётларда ва халқ тасавурида мустаҳкам ўрнашиб қолган тасвирдир. Унда айтилишича, ёмғир томчилари буғ тарзида денгиз сатҳидан осмонга кўтарилади, сўнгра намлик қуюқлашиб булутга айланади. Кейин эса яна ёмғир тарзида денгизга тушади. Агар ёмғир томчисининг бахти бўлса, уни интизор кутаётган чиганоқ ичига тушади, чунки чиганоқ атрофдаги шўр сувни ичгиси келмайди. Покиза, ширин сувни, ёмғир сувини, агар иложи бўлса шифобахш апрел ёмғирининг сувини сабр-тоқат билан кутади. Маруий ўзини ўша чиганоққа қиёс қилади. У атрофдаги шўр сувдан воз кечади, яъни серҳашам қаср ҳамда Умарнинг совға-саломларига учмайди, «чиройли сабр қилиш» (12-сура, 18-оят) орқали ўз мақсадига эришади, инсонлар учун тимсолга айланади:

*Денгиздаги чиганоқлар
Булутлардан умидвордир.
Шўр сувларни ичмас улар,
Ёмғир сувин умид қилар.
Зулматларга қилиб тоқат,
Айланади марваридга.*

*Чиганоқдан ўрганинг қизлар,
Яхшиликни, яхши куттишни.
Ўзгарса-да денгиз оқими,
Умид қилар булутдан улар.*

*Интизорлик йўл-йўригини
Чиганоқдан ўрганинг қизлар.
Осмондан сув илтижо қилар,
Атрофига солмайди назар.*

Аммо қиз бу тутқунлик лозим бўлганини яхши билади. Покиза қиз бошдан кечирган бу синовлар чинакам мусулмон учун вожиб нарсадир, зеро ғам чекмасдан, ўртанмасдан юксалиб бўлмайди. Мавлоно Румий ҳам бошқа сўфий шоирлар сингари Ватандан айро тушмас-

дан туриб, камолга эришиб бўлмаслигини қайта-қайта такрорлаган. Пайғамбар алайҳиссалом ҳам она шахри Маккадан хижрат қилиб, Мадинада кўним топганлар, хурмат-эътиборга эришиб, шон-шавкат ила Маккага қайтиб келганлар. Бу ҳол акаларининг сотқинлиги туфайли Мисрга қул қилиб сотиб юборилган, сўнгра Мисрнинг энг қудратли ҳукмдорига айланиб, ўз юртидаги қариндошларига ёрдам қўлини чўзган Юсуф алайҳиссаломга ҳам тааллуқлидир. Ўз она юрти, яъни қамишзордан айрилмаганда, най шунчалар маҳзун нола қила олармиди? Шундай қилиб, Маруий туганмас сабр-тоқати, буюк садокати шарофатидан юксак мукофотга сазовор бўлади. Дунёнинг кўзни алдовчи ҳашамлари, сержозиба сарой, қимматбаҳо кийим-кечаклар, совға-саломлар қизни ҳақ йўлдан оздиrolмайди. Қиз чеккан ғам-аламлари эвазига янада покизаланиб, мусаффолиниб ота-буваларининг қишлоғига, ўзининг илк Ватанига қайтиб келади.

СЎНГСЎЗ

Маруий ўзининг илк ватани ишқида ёнади, Засси билан Сони эса худди Зулайҳо сингари, яъни у Юсуфнинг ишқида куйиб, ўзи гирифтор бўлган минг дарду аламларга бардош берганидан кейингина поклангани каби илоҳий Маҳбубга интиладилар. Азоб-уқубатлар чекиш, ўзликдан Мосуво бўлиш орқали турли заминий камчиликлардан, ғуборлардан покланадилар. Илк бошланишга, бутун борликни қамраб олгувчи гўзалликка интилган аёллар сўфизмда Биру Борнинг мафтункор, хушбўй хидлар таратувчи тимсоли, яъни Ул Зотнинг зоҳир бўлиши, деб қаралиши мумкин. Фақатгина бўлак (яъни аввалбошда Одам Атонинг эгри қовурғасидан яратилган аёл) бутунни, асосни эмас, балки ўша бутун ҳам ўзидан ажралган бўлакни ахтаради. Эркак билан аёл бир-бирига қарашлидир. Уларнинг мутаносиб биргалиги, «йанг» ва «йин»нинг боқий яратувчан ўйини чинакам ҳаётни ташкил этади. Маълумки, эркаклик тамойили барча динлар ва маданиятларда устунликка эгадир. Исломи динида ҳам аёллар бошига кўпгина ғам-кулфатлар тушганлигидан кўз юмиб бўлмайди, чунки оддий Қуръоний кўрсатмалар асрлар ўтиши натижасида жуда тор маънода тафсир қилина бошланган. Қуръони каримга умуман дахлдор бўлмаган баъзи бир хурофий расм-русумлар ва қарашлар маънан ўзгармас, мустаҳкам қонун даражасига чиқиб олган. Ҳозирги кунларда «исломий», деб аталган кўпгина одатлар кундан кунга қотиб бораётган қатламга тегишлидир, яъни уларнинг кўпчилиги бидъат-хурофотдан бўлак нарса эмас. Аммо бу энди бутунлай бошқа мавзу. Иккинчи тарафдан биз «эркинлик» тушунчасининг муросасоз, аммо кўпинча жиловланмаган таърифига асосланиб ўз тасаввурларимизни бутун дунёга мос келадиган энг яхши орзу, идеал деб ҳамда бизга ёқмай-

диган урф-одатларни эскилик сарқити, деб лаънатлашдан ўзимизни тийишимиз лозим. Баъзи бир «замонавий» ғояларнинг Исломи оламига олиб кирилишига нисбатан бўлган уринишлар мусулмонлар томонидан мустамлакачилик таъйиқи сифатида қатъиян рад этилади. Улар бунга қаттиқ қаршилиқ кўрсатадилар. Худди шундай, асли исломий тамоилларнинг ғайриисломий деб аталиши ҳам қаршилиққа учрайди. Шу сабабдан, дин олимлари ғояларни ғоялар билан, мавжуд воқеликни мавжуд воқелик билан солиштириб кўриш қондасига амал қиладилар. Шунга асосан, исломий асарлардаги муслима аёллар образларини синчиклаб ўрганиб чиқиш идеалларга янада яқинроқ бориш имконини беради, деб ўйлайман, чунки ҳарамларда содир бўладиган эротик воқеалар тўғрисидаги ривоятлар ҳам, хотинларнинг ҳийла-найранглари тўғрисидаги уятсиз халқона латифалар ҳам Исломи маданияти даражасини белгиламайди. Бу даражани белгилайдиган юксак савиядаги асарлар сон-саноксиз. Кимда-ким араб, форс, турк ва аввало ҳинд-мусулмон халқларининг (урду, синд, панжоб ва бошқалар) мумтоз асарларини тағмаъносига тушуниб, ўқиб чиқса, турли юзаки тасаввурларини бутунлай ўзгартириб юборадиган чўнг тушунчага эга бўлади. Анча йиллардан бери муслималар билан дугона тутиниб юрганлигим сабабли уларнинг ҳаётини жуда чуқур ўрганишга муваффақ бўлдим. Эҳтимол, шу йўсиндаги ишлар бир қанча бидъат-хурофотларни даф этишга ёрдам берар, чунки маънавий ҳаёт жабҳасида эркак билан аёл ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаслиги лозим. Шу аснода мавлоно Жомийнинг буюк Робийа ҳақида ёзганларини мисол қилиб келтиришни лозим топдим: «Барча аёллар биз тилга олган аёллар сингари бўлганларида эди, аёллар эркаклардан анча устун бўлурдилар. Зеро, қуёшнинг женский родга мансублиги уни хиралаштиролмаганлиги сингари ойнинг мужской родга мансублиги ҳам унинг даражасини ошира олмайди».

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. *Шоҳ Абдул Латиф*. Рисолаи Синди. Бомбей, 1958.
2. *Абу Нуаим ал-Исфаконий*. Хиллат ал-авлиё. Қоҳира, 1932.
3. *Афлоқий*. Маноқиб ал-орифин. Анқара, 1959—61.
4. *Мэри Брюсс Элисон*. Доктор Мэри Арабистонда. Хотира-лар.
5. *Тор Андрай*. Исломий сўфийлар. Штуттгарт, 1960.
6. *Амир Курд*. Сийар ал-авлиё. Деҳли, 1891—92.
7. *Носир Муҳаммад Андалиб*. Нолаи Андалиб. Бҳонал, 1890.
8. *Назиҳи Ораз*. Онадўли авлиёлари. Истанбул, 1958.
9. *А. Ж. Орбери*. Заҳматкаш сўфий Айн ал-қудрат ал-Ҳамадоний хусусида қасида. Лондон, 1969.
10. *Али С. Асаний*. Буж Ниронжон. Исмоилийларнинг мистик поэмаси. Ҳарвард. Ўрта Осиё маркази, 1991.
11. *Али С. Асаний*. Жинлар тўғрисидаги Исмоилийлар адабиётида гўй символизми. Нью Йорк, 1993.
12. *Али С. Асаний*. Муҳаббат имтиҳони. Низорий Исмоилийлар анъаналари. Кембридж., 1994.
13. *Али С. Асаний*. Исмоилийлар диний адабиётида жинлар тасвири. Кембридж., 1993.
14. *Абдул Борий Аси*. Тазкират ал-хавотин. Лукнов, 1930.
15. *Фаридулдин Аттор*. Тазкират ал-авлиё. Лондон; Лайден, 1959.
16. *Фаридулдин Аттор*. Илохийнома. Шоҳнинг олти ўғли билан суҳбат. Лайпцих, 1940.
17. *Фаридулдин Аттор*. Мантиқ ут-тайр. Жавод Шакур чоп этган. Техрон, 1962.
18. *Фаридулдин Аттор*. Мусибатнома. Техрон, 1959. Французча тарж. Париж., 1981.
19. *Маҳмуд Аййуб*. Исломда изтироб чекиб покланиш. Хьюг, 1978.
20. *Р. В. Ж. Остин*. Андалузия сўфийлари. Лондон, 1971.
21. *Р. В. Ж. Остин*. Ибн ал-Арабий ва Румий асарларида сўфий аёллар образи. Лондон, 1991.

22. *Самиҳа Ойверди*. Истанбул кечалари. Истанбул, 1952.
23. *Самиҳа Ойверди*. Иброҳим афандининг қўноғи (меҳмони). Истанбул, 1964.
24. *М. М. Бадавий*. Замонавий Миср адабиётида Ислом. «Ислом адабиёти» № 2, 1971.
25. *Баҳои Валад*. Маориф. Техрон, 1957.
26. *Эрнст Баннерт*. Қоҳирадаги исломий зиёратгоҳлар. Қоҳира, 1973.
27. *Серге де Лауриер де Боричел*. Абдулла Ансорий — ханбалӣ сўфий. Байрут, 1963.
28. *Анна Ливия Билаерт*. Каъбанинг аёл сифатида тасвирланиши. Мумтоз форс адабиётидаги фикрлар. Эрон, 1988.
29. *Жон К. Бёрж*. Дарвишларнинг Бектоший жамоаси. Лондон, 1937.
30. *Фулом Али Озод Билгромий*. Хазинаи амира. Лукнов, 1890.
31. *Генри Бремон*. Франциядаги сентимент динлар тарихи. Париж, 1926.
32. *Шоҳ Булҳе*. Девон. Лаҳор, 1960.
33. *Ричард Бартон*. Синд ва Ҳинд воҳасида яшовчи қавмлар (ирқлар). Лондон, 1851.
34. *Вильям Читик*. Билимларнинг сўфиёна сўқмоғи. Албания, 1989.
35. *Мишель Чодкевич*. Қирғоқсиз уммон. Париж, 1991.
36. *Мишель Чодкевич*. Исломда аёл авлиёлар. СУФИ, 21. (1994).
37. *Марьям ва Рошни Рустомий-Керис Гооке*. Сиёҳдондаги сиёҳ ўрнига қон. Жанубий Осиё ва Ўрта Шарқ ёзувлари уруши. Болдер Вествью пресс, 1994.
38. *Абул Ҳасан ад-Дайлабий*. Сират ибн ал-Кафифи Шерозий. Анқара, 1955.
39. *Дара Шикоҳ*. Сакинат ал-авлиё. Техрон, 1965.
40. *Хувайдо Мир Дард*. Илм ул-китоб. Бҳопал, 1890—91.
41. *Хувайдо Мир Дард*. Девони форсий. Деҳли, 1891.
42. *Инге Дийдерихс*. Сабаъ қиролчаси юртида. Кёлин, 1987.
43. *Мавлоно Абдурахмон Жомий*. Нафаҳот ул-унс. Техрон, 1957.
44. *Ҳафт Авранг*. Оға Муртазо ва Мударрис Филоний чоп эттирган. Техрон, 1972. Унинг ичида: Сулаймон ва Абзал; Силсилат аз-заҳоб; Сўҳбат ал-аброр; Юсуф ва Зулайҳо.
45. *Ричард Итон*. Бижапурлик сўфийлар. Принстон, 1978.

46. *Энамул Ҳақ*. Бенгалия мусулмон адабиёти. Карачи, 1957.
47. *Ҳерманн Эте*. «Янги форс адабиёти». Эрон филологияси очерклари. Штрасбург, 1901.
48. *Фахри Ҳаравий*. Жавохир ал-ажойиб. (Равдат ал-салотин билан бирга) Саййид Хусомиддин Рашдий чоп этган. Хайдаробод-Синд, 1968.
49. *Фазлур Раҳмон*. Ислом. Лондон-Нью-Йорк, 1966.
50. *Аҳмад Фаззолий*. Савониҳ. Ишқ ҳақида ҳикматли сўзлар. Хеллмут Риттер чоп эттирган. Истанбул-Лайпцих, 1942 (Рихард Грамлих ва Гизела Венд немис тилига таржима қилган).
51. *Абу Ҳамид ал-Фаззолий*. Ихёи улумиддин. 4 жилд. Булок, 1872.
52. *Хвайя Фулом Фарид*. 50 дoston. тарж. Кристофер Шэкл. Мултон, 1975.
53. *Е. Д. Ж. Жиб*. Усмонли турк шеърляри тарихи. Лондон-Лайден, 1900—1909.
54. *Абдулбоқий Гўлтинарли*. Мавлонодан сўнгги мавлавийлик. Истанбул, 1953.
55. *Абдулбоқи Гўлтинарли*. Тасаввуфдан дилимизга кечган теримлар. Истанбул, 1977.
56. *Розвита Гост*. Ҳарам. Кёln, 1994.
57. *Рихард Грамлих*. Аллоҳ дўстларининг мўъжизалари. Штуттгарт, 1987.
58. *Рихард Грамлих*. Шиа дарवेशлари жамоалари. 3 жилд. Вийсбаден, 1965—81.
59. *Рихард Грамлих*. Умар ал-Сухравардийнинг англаш тухфалари. Сухравардийнинг «Авориф ал-маориф» асаридан таржима. Вийсбаден, 1978.
60. *Ал-Ҳусайн ибн Мансур Ҳаллож*. Девон. Байрут, 1973.
61. *Йозеф фон Ҳаммер*. Ҳофизнинг девони. Форс тилидан тарж. Штуттгарт, 1812.
62. *Ина ва Петер Ҳайни*. Эй муслималар! Ислом жамиятида аёллар. Фрайбург, 1994.
63. *Эрдмут Хеллер, Ҳассуна Мосбаҳи*. Ислом пардалари ортида. Мюнхен, 1993.
64. *Ҳафиз Ҳошиярпури*. Маснавияи Ҳир Ранжа. Карачи, 1957.
65. *Али ибн Усмон ал-Жуллаби ал-Ҳужвейрий*. Кашф ал-мажжуб. Сўфизм бўйича қадимий форс илмий асарлари. Лондон — Лайден, 1911.
66. *Ибн ал-Арабий*. Таржумон ал-ашвок. Лондон, 1912.
67. *Ибн ал-Арабий*. Фусус ал-ҳиком. Қоҳира, 1946.

68. *Ибн Атауллоҳ*. Хиком. А. Шиммел таржимаси. Фрайбург, 1988.
69. *Ибн Ийос*. Бадое аз зухур фи вақое ад духур. Истанбул — Лайпцих, 1931—35.
70. *Ибн Калликан*. Вафоят ал-айюн. Париж, 1838—42.
71. *Муҳаммад Иқбол*. Румузи бекуди. Лаҳор, 1917.
72. *Муҳаммад Иқбол*. Поёми машриқ. Лаҳор, 1923.
73. *Муҳаммад Иқбол*. Банги дара. Лаҳор, 1924.
74. *Муҳаммад Иқбол*. Жовиднома. Лаҳор, 1932. (А. Шиммел таржимаси: Боқийлик китоби. Мюнхен, 1957).
75. *Мотилал-Жотвани*. Шоҳ Абдул Карим. Янги Дехли, 1970.
76. *Ёқуб Қадрий Қораусмонӣели*. Нур Бобо. Истанбул, 1922 (А. Шиммел таржимаси. Аланга ва парвона. Кёln, 1987).
77. *Афдалуддин Бодил Кҳаганий*. Девон. Техрон, 1959.
78. *Қисаий*. Пайғамбарнинг саргузаштлари. Бостон, 1978.
79. *Брюс Б. Лоренц*. Жинсий нафсини тийган аёлларнинг улуғланиши. Кембридж. Масс, 1994.
80. *Луис Массигнон*. Ал-Ҳусайн ибн Мансур ал-Ҳаллож Ислом сўфизмининг шаҳиди. Париж, 1922 (Инглиз тилида Херберт Масон таржимаси. Принстон, 1987).
81. *Фритц Майер*. Гўзал-Маҳсабий. Вийсбаден, 1963.
82. *Фритц Майер*. Абу Саиди Абул Ҳайир. Лайден, 1976.
83. *Фритц Майер*. Баҳои Валад. Лайден, 1990.
84. *Фотима Мерниш*. Зино жойлари. Ҳарамдаги қиз саргузаштлари, 1994.
85. *Барбара Меткалф*. Ажойиб аёллар. Мавлоно Ашраф Али Тҳанавийнинг «Жаннатнинг зеб-зийнатлари» асари. Дехли, 1992.
86. *Адам Метс*. Ислом ренесанси. Хайделберг, 1924.
87. *Захико Мурата*. Ислом таоизми. Албания, 1992.
88. *Захико Мурата*. Никоҳнинг сир-синоатлари. Сўфийлар матни ҳақида хабарлар. Ўрта аср форс сўфизми. Лондон, 1992.
89. *Захико Мурата*. Атиргулнинг гувоҳлиги. Ёқуб Сарфий аёлларда илоҳий сифатларнинг зоҳир бўлиши ҳақида. Немисча тарж. Й. Бюргел. «Аллоҳ гўзалдир ва У гўзалликни севади». Берн-Франкфурт, 1994.
90. *Наҳдж ал-балага*. Байрут, 1964.
91. *Носир Аҳмад*. Миръат ал-аруз. Дехли, 1869.
92. *Илёс Низомий*. Маҳзан ал-асрор. Техрон, 1972.
93. *Холиқ Аҳмад Низомий*. Шайх Фарид Ганжи Шакарнинг ҳаёти ва даври. Алигарх, 1955.
99. *Низомиддин Авлиё*. Фавоид ал-фуод. Нью-Йорк, 1992.

100. *Ловедай Приор*. Панжоб оҳанглари. Лондон, 1952.
101. *Мирзо Қолиқ Бек*. Зийнат. Карачи, 1892.
102. *Аҳмад ал-Қалқошондӣ*. Субҳ ал-аъша. Қоҳира, 1915--20 (14 жилд).
103. *Қуддусий*. Тазкирати суфияи Синд. Карачи, 1959.
104. *Абдул Карим ал-Қушаирий*. Рисола фит-тасаввуф. Қоҳира, 1912. (Рихард Грамлих таржимаси. Штуттгарт, 1989).
105. *Лайванти Рамакришна*. Панжоблик сўфий шоирлар. Лондон—Кадкутта, 1938.
106. *Ҳортензе Райнтиес*. Гўзал-Юсуф. Кембридж, 1994.
107. *Ҳеллмут Риттер*. Кўнгул денгизи. Фаридуддин Аттор ривоятларида Худо, дунё ва инсон. Лайден, 1955; 1978.
108. *Жалолиддин Румий*. Девони кабир ёа куллиёти шамс. Техрон, 1957—75.
109. *Жалолиддин Румий*. Маснавий маънавий. 8-жилд. Лайден-Лондон, 1925—40.
110. *Жалолиддин Румий*. Фиҳи мо фиҳи. Техрон, 1959 (Немисча таржима: А. Шиммел. Борлиқ ва Бирлик ҳақида. Мюнхен, 1987).
111. *Саҳал-Сармаст*. Рисолаи Синди. Карачи, 1958.
112. *Саҳал-Сармаст*. Сирайки қалам. Карачи, 1959.
113. *Абул Мажд Маждуд Санои*. Девон. Техрон, 1950.
114. *Абул Мажд Маждуд Санои*. Ҳадиқат ал-ҳақиқа. Техрон, 1961.
115. *Мирзо Абдул Қодир Сауда*. Куллиёт. Алғарх, 1965.
116. *Али Шариатий*. Фотима Фотимадир. Бонн, 1981.
117. *Аннемарие Шиммел*. 18-асрда Ҳиндистонда яшаб ўтган икки ҳинд-муслмон сўфий шоирларининг таълимоти. Лайден, 1976.
118. *Аннемарие Шиммел*. Ҳиндистон субконтинентда Ислом дини. Лайден, 1980.
119. *Аннемарие Шиммел*. Исломнинг мистик мезонлари. Келн, 1987.
120. *Аннемарие Шиммел*. Худди парда орқасидан. Ислом мистик шеърляти. Нью Йорк, 1982.
121. *Аннемарие Шиммел*. Тўхтовсиз, сўнгсиз ахтариш. Синдлик Шоҳ Абдул Латиф ривоятлари. Мюнхен, 1983.
122. *Аннемарие Шиммел*. Тантанавор қуёш. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ҳаёти ва фаоляти хусусидаги битиклар. Албания, 1993.

123. *Аннемарие Шиммел*. Мансур Халлож илоҳий ишқ қурбони. Кёлн, 1969.
124. *Аннемарие Шиммел*. Урду мумтоз адабиёти. Синд адабиёти. Вийсбаден, 1974 (Ҳинд адабиёти тарихи тўпламида).
126. *Аннемарие Шиммел*. Алидан Захроғача. Исломий исмлар ва мусулмонча исм бериш. Мюнхен, 1993.
127. *Аннемарие Шиммел*. Ҳинд воҳасидаги аёлларнинг тўй қўшиқлари, 1965.
128. *Аннемарие Шиммел*. Эрос — илоҳий ва ғайриилоҳий. Ўрта асрларда Ислом динида жамият ва жинслар. Малибу, 1979.
129. *Аннемарие Шиммел*. Самиха Айверди — Истамбуллик ёзувчи аёл. Вийсбаден, 1967.
130. *Аннемарие Шиммел*. Аёлларни тарбия қилиш бўйича Синд тилидаги роман. Мирза Қолих Бекнинг «Зийнат» асари. Ислом журнали, 1964.
131. *Аннемарие Шиммел*. Урду шоираларининг, 19-аср антологияси. Дехли, 1983.
132. *Аннемарие Шиммел*. Ислом сўфизмида аёллар. Аёлларга бағишланган халқаро форумнинг материаллари. 5—II, 1982.
133. *Аннемарие Шиммел*. Замонавий араб лирикаси. Немис тилига таржималар. Тюбинген, 1975.
134. *Аннемарие Шиммел*. Олтин қадаҳдан. 13-асрдан 20-асргача бўлган даврдаги турк лирикаси. Кёлн, 1992.
135. *Маргарет Смит*. Исломда Робиййа ва бошқа сўфий аёллар сиймоси. Кембридж, 1928.
136. *Зомбахор*. Кадин сайрлери алтари. Истамбул, 1994.
137. *Ҳерберт Т. Сорлай*. Шох Абдул Латиф. Оксфорд, 1940.
138. *Алойс Спренгер*. Од кироли кутубхонасидаги арабча, форсча, хиндча қўлёзмалар каталоги. Калькутта, 1854.
139. *Стоваер Барбара Фрейер*. Қуръонда аёллар сиймоси. Анъаналар ва уларнинг тавсифи. Нью-Йорк, 1994.
140. *Сухравардий*. Шайх ал-ишроқ; Сухравардийнинг мистик ҳамда башоратомуз илмий асарлари. Тарж. Веелер М. Такстон. Лондон, 1982.
141. *Сухравардий*. Шайх ал-ишроқ. Форсча битиклар. Генри Корбин чоп этган. Париж, 1970.
142. *Суломий*. Табақат ас-сўфиййа. Қоҳира, 1953.
143. *Жон Тер Хаар*. Накшбандийликда бошқарув принципининг аҳамияти Лондон, 1992.

144. *Ашраф Али Тҳанавий*. Биҳишти Зевар («Жаннатнинг зеб-зийнатлари»).
145. *Ал-Ҳаким ат-Термизий*. Хотам ал-авлиё. Байрут, 1965.
146. *Кристиан Грол*. Ҳиндистондаги мусулмонларнинг қадам-жолари. Дехли, 1989.
147. *Чарльз Ф. Усборн*. Хир Ранжа. Карачи, 1966.
148. *Шарлотта Ваудевилл*. Бараҳмаса. Пондичер, 1965.
149. *Воқан Лиш Ловелин*. Сир-синаат соҳиблари. Сўфий журнали. 22, 1994.
150. *Вийбке Валтер*. Исломда аёлнинг ўрни. Лайпцих. Штуттгарт, 1980.
151. *Фотима ал-Йаширутийя*. Рихла илал-ҳақ. Байрут, 1955.
152. *Вильям С. Йонг*. Каъба, Ҳаж сафарининг пайдо бўлиши ва расм-русумлари. 1993.
153. *М.Ҳ. Саудий*. Олмония кутубхоналаридаги Урду қўлёзмалари каталоги. Вийсбаден, 1973.

МҲНДАРИЖА

Такдимнома ўрнида	3
Сўзбоши	5
Кириш	12
Пайгамбар алайҳиссалом ва хотин-кизлар	20
Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда аёллар сиймоси	27
Сўфий аёллар	43
Жон (нафс) тарбияси хусусида	64
Момолар	75
Оналар	82
Аёл сиймосида Аллох таоло сифатларининг зохир бўлиши	90
Келинлар	97
Ҳинд-Покистон шеърлятида аёллар(жонлар) тасвири	107
Зассининг саргузаштлари	125
Сони ва Меҳанвал	141
Умар ва Маруий	153
Сўнгсўз	164
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	166

АННЕМАРИЕ ШИММЕЛ
ЖОНОН МЕНИНГ ЖОНИМДА

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Мухаррир *А. Бобониёзов*
Мусаввир *Х. Зиёхонов*
Бадий мухаррир *Ф. Башарова*
Техник мухаррир *Л. Хижова*
Мусаххих *Н. Муҳамедиева*

Теришга 24.08.99 да берилди. Чоп этишга 02.12.99 да рухсат берилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 9,24+0,42 зарв. Нашриёт ҳисоб табағи 10,58+0,53 зарв. Адади 10000 дона. Буюртма № 4524. Баҳоси келишилган асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**

Ш 60

Шиммел А.

Жонон менинг жонимда//Сўзбоши: Р. Биндзайл;
Олмон тилидан Й. Парда тарж./.— Т.: «Шарк»,
1999. — 176 б.+8 зарв.

ББК 66.74(5)